

BALTU FILOLOĖIJA

XXIX (2)
2020

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
Humanitāro zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra

UNIVERSITY OF LATVIA
Faculty of Humanities
Baltic Linguistics

BALTU FILOLOĢIJA

XXIX (2) 2020

Baltu valodniecības žurnāls

Journal of Baltic Linguistics

LU Akadēmiskais apgāds

Veltījums
profesoram Trevoram G. Fennelam
astoņdesmitajā dzimšanas dienā

A Festschrift
to Professor Trevor G. Fennell
on the occasion of his eightieth birthday

UDK 811(082)(051)
Ba 418

BALTU FILOLOĢIJA

Redaktors / Editor

Pēteris Vanags

Latvijas Universitāte, Stockholms universitet

Redaktora vietnieki / Associate Editors

Lidija Leikuma
Latvijas Universitāte

Edmundas Trumpa
Latvijas Universitāte

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Aleksej Andronov

Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet

Laimute Balode

*Latvijas Universitāte,
Helsingin yliopisto*

Rick Derksen

Leiden

Pietro U. Dini

Università degli Studi di Pisa

Trevor G. Fennell

Flinders University of South Australia

Artūras Judžentis

Vilniaus dailės akademija

Jenny Larsson

Stockholms universitet

Benita Laumane

Liepājas Universitāte

Dace Markus

Liepājas Universitāte

Nicole Nau

Univesytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Juozas Pabrėža

Šiaulių universitetas

Jurgis Pakerys

Vilniaus universitetas

Bonifacas Stundžia

Vilniaus universitetas

Giedrius Subačius

University of Illinois at Chicago

Jānis Valdmanis

Latvijas Universitāte

Steven Young

*University of Maryland,
Baltimore County*

Baltu filoloģija ir recenzējams izdevums ar starptautisku redakcijas kolēģiju. Visus iesniegtos rakstus pirms to publicēšanas recenzenti novērtē un akceptē.

Baltu filoloģija is a fully refereed journal with an international panel of referees. All articles submitted are assessed by our referees before being accepted for publication.

Sējuma valodas konsultanti: Anna Frīdenberga (latviešu valoda), Steven Young (angļu valoda), Edmundas Trumpa (lietuviešu valoda).

Language consultants for this volume: Anna Frīdenberga (Latvian), Steven Young (English), Edmundas Trumpa (Lithuanian).

Redakcijas adrese / Editorial Address

Baltu valodniecības katedra

Humanitāro zinātņu fakultāte

Latvijas Universitāte

Visvalža iela 4A

Rīga, LV-1050, Latvija

e-pasts: pvanags@latnet.lv

© Latvijas Universitāte, 2020

ISSN 1691-0036

Izdevums: <https://doi.org/10.22364/bf>

Numurs: <https://doi.org/10.22364/bf.29.2>

SATURS — CONTENTS

Raksti — Articles

- Everita ANDRONOVA
Georgs Dreselis (1654–1698) un viņa „Swähtha Bährno=Mahziba“
(1682) Geoga Manceļa valodas fonā. 7
- Rick DERKSEN
On the Earliest Slavic Borrowings in East Baltic 33
- Ernesta KAZAKĒNAITĒ
Pasargā no visa jauna jeb latviešu tēvreize Sebastiāna Minstera
kosmogāfijas izdevumos 55
- Jūratē PAJĒDIENĒ
Sudētieņi prijungiamieji laiko sakiniai šiaurės žemaičių tarmėje
(remiantis XX a. II pusės paveldu) 89
- Steven YOUNG
The Baltic Verbal Roots *Iṽg-, *Iṽž- 117
- Vilma ZUBAITIENĒ, Lina PLAUŠINAITYTĒ
Die Spuren handschriftlicher Wörterbücher in den gedruckten
Wörterbüchern Kleinlitauens 127
- Hronika — Chronicle**
- Seminārs *Latviešu raksti un raksti Latvijā 16.–19. gadsimtā —
pētniecības aktualitātes un problēmas 2020. gada 17. janvārī*
(Pēteris Vanags). 161
- Izdošanas principi — Publication Policy** 169

GEORGS DRESELIS (1654–1698) UN VIŅA „SWÄHTA BÄHRNO=MAHZIBA“ (1682) GEORGA MANČEĻA VALODAS FONĀ

Everita ANDRONOVA

LU Matemātikas un informātikas institūts / Sanktpēterburgas Valsts universitāte

1. Ievads

Georgs Dreselis (*Georg Dreszell*, 1654–1698) latviešu valodas vēsturē ir zināms ar 1685. g. gramatiku „Gantz kurtze Anleitung zur Lettischen Sprache“ (Fennell 1984; Grabis 1955: 240–245; 2006: 120–127) un viņam piedēvēto anonīmo četrvārdu vārdnīcu „Vocabularium Wie Etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Lateinisch, Polnisch und Lettisch Auszusprechen seind“ (1688) (Zemzare 1961: 91–93), visumā izpelnoties diezgan kritisku vērtējumu. Vārdnīcas piedēvēšanai G. Dreselim nepiekrīt B. Jēgers (1957), kurš uzskata to par anonīmu manuskriptu; bet poļu valodnieks V. Gruščiņskis (Gruszczyński 1996), kā arī P. Vanags (1999, 2004) pauž viedokli par vairākiem avotiem, kas ir šīs vārdnīcas pamatā.

Maz pētīts ir G. Dreseļa 63 lappušu garais 1682. g. katehisms „Swähta Bährno=Mahziba“ (pieejams: http://www.korpuss.lv/senie/static/Dres1682_SBM.html¹).

17. gs. 80. gadu sākumā Rīgā, Vidzemē un Kurzemē apritē bijuši vairāki luterāņu katehisma izdevumi — G. Mančeļa tulkojums „Lettisches Vade mecum“ trešajā izdevumā (1671, pēc Otrā pasaules kara eksemplāri nav zināmi), G. Dreseļa (1682), E. Glika „Svēta bērnu mācība“ (1682)², 1685. g. iznāca Kurzemes „D. Mārtiņa Lutera mazā katehisma..“ 1. izdevums un Vidzemes luterāņu rokasgrāmatas 5. izdevuma mazais katehisms³.

Literatūrā norādīts, ka G. Dreselis savam katehismam par pamatu ir ņēmis Rīgas Akadēmiskās ģimnāzijas teoloģijas profesora un vēlākā Rīgas

¹ Tekstu ievadīja Sanktpēterburgas Valsts universitātes Baltistikas nodaļas studenti. 2010. g. tika aizstāvēts arī bakalaura darbs raksta autores vadībā (Karzova 2010). Paldies E. Kazakēnaiti par norādi uz Kopenhāgenas Karaliskās bibliotēkas 2016. g. digitalizēto kopiju (pieejams: http://www5.kb.dk/e-mat/dod/12089000708F_color.pdf).

² Eksemplāri nav zināmi, bet Krievijas ZA bibliotēkā ir pieejams otrais izdevums (1691). Šobrīd pievienošanai Latviešu valodas seno tekstu korpusam (www.korpuss.lv/senie) tiek sagatavots katehisma 3. izdevums (1699), atsaucies rakstā ir uz šo izdevumu.

³ Paldies E. Kazakēnaiti par norādi uz Hamburgas Universitātes digitalizēto rokasgrāmatas eksemplāru (https://digitalisate.sub.uni-hamburg.de/de/nc/detail.html?tx_dlf%5Bid%5D=2252&tx_dlf%5Bpage%5D=1051&tx_dlf%5Bdouble%5D=0&CHash=b20bd4ab7b9f71bfff993b444fc88efb0). Šobrīd nebija iespējas to aplūkot sīkāk, taču tas noteikti ir vērtīgs avots arī G. Dreseļa izpētes kontekstā.

superintendentanta Johana Brēvera (*Johannes Brever*, 1616–1700) katehisma 1. daļu (Seniespiedumi 53–54). Tomēr ne Seniespiedumu katalogā, ne citur literatūrā (piemēram, Zimmermann 1812: 32; Recke, Napiersky 1827: 253, 450; Augstkalns 2009: 107) minētais nosaukums „Katechismus zum Gebrauch der Rigischen Schulen“ (1681) neļauj atrast šo izdevumu, jo patiesais grāmatas nosaukums ir cits — „Christliche Catechismus-Übung“⁴.

G. Dreseļa tulkoto katehisma tekstu varētu uzskatīt par G. Manceļa rediģētā katehisma tradīcijas turpinājumu, jo 1685. g. Kurzemes katehisma tekstā jau vērojamas lielākas atšķirības no G. Manceļa teksta. Sal. dažas teksta vietas:

Manc1631_Cat⁵: *Jemmeeta to fwähtu Gharru / kattreems juhs tohs Ghräkus peedohffeeta / teems gir tee peedohti / vnd kattreems juhs tohs patturreffeeta / teems gir te patturräti.* (452_{21–22} — 453_{1–2})

Manc1643_Cat: *Jemmeeta to fwähtu Gharru / kattreem juhs tohs Ghräkus peedohffeeta / teem gir tee peedohti / vnnd kattreem juhs tohs patturreffeeta / teem gir te patturräti.* (424_{21–22} — 425_{1–2})

Dres1682_SBM: *Jemmeeta to fwähtu Gharru / kattreems juhs tohs Grähkus peedohßeeta / teems ir tee peedohti / und kattreems juhs tohs patturreffeeta / teems ir tee patturrähti.* (51_{10–11})

VLH1685_Cat: *Jemmeet to Swehtu Garru / kam juhs tohs Grehkus peedohfeet / teem buhs tee peedohti; Jn kam juhs tohs Grehkus paturrefeet / teem buhs tee paturrehti.* (21_{8–10})

G. Dreseļa teksts ir tuvs G. Manceļa tekstam, bet 1685. g. Kurzemes rokasgrāmatā atšķiras vietniekvārda (agrākā *katriems* vietā *kam*), saikļa (agrākā *und* vietā *in*), kā arī verbu formu lietojums.

⁴ „Latvijas citvalodu seniespiedumu kopkatalogā 1588–1830“ ar 1883. nr. aprakstīts tikai J. Brēvera katehisma 2. izdevums (1731) „Christliche Catechismus-Übung, Wie dieselbe, nach Anweisung Des Kleinen Catehismi D. [M.] Lutheri, In den Schulen der Käyserlichen Stadt Riga, mit der Jugend ferner fürzunehmen, aufgesetzt, Und, mit mehr nützlichen Fragen, zum öffentlichen Druck befördert ist / [M. Johannes Breverus] (Citvalodu 252). Raksta autore Krievijas Nacionālajā bibliotēkā Sanktpēterburgā skatīja J. Brēvera katehisma izdevumu, kam nav saglabājusies titullapa (šifrs 15.56.3.23; eksemplārā ir 14 lpp. gara uzruna lasītājam, paša katehisma 312 lpp., kam seko vēl viena 4 lpp. gara uzruna lasītājam, reģistrs un kļūdu labojumu saraksts (2 lpp.); grāmatiņā trūkst 71.–74. lpp.). Grāmatas sākumā ievietotā uzruna datēta ar 1681. gadu. G. Dreseļa katehisma teksts ir salīdzināts ar šo J. Brēvera izdevumu.

⁵ Rakstā izmantots Latviešu valodas seno tekstu korpus „SENIE“ un tajā lietotie avotu saīsinājumi (sk.: <http://senie.korpuss.lv/abbrevs.jsp>).

Dres1682_SBM: *Ka buhs tōw fatziet / kad tu Baßnitzahs Kunghā ghribbi fawus Grāhkus fuhdfeht? Zeenigs und miēlais Baßnitzahs Kungs / es luhdfu no Deewa puffes / juhs ghribbat mannus **Grāhkus** klaufšiet und to **Grāhko Peedofchananu** fluddenaht.* (51₂₀₋₂₅)

VLH1685_Cat: *ZEenigs in mihlajs Bafnizas Kungs / es luhfohs no Deewa puffes / tu gribbi mannu **Grehku=Suhdfefchanu** klaufsiht / in man to **Grehku=Pamefchanu** fluddinaht.* (6₃₁₋₇₁₋₂)

E. Glikā katehisma tekstā ir visai ievērojams skaits atsauču uz JD teksta vietām, tās arī var izmantot, lai pamanītu atšķirības. Piemēram,

Dres1682_SBM: *Raddi eekfchan **mann** / ok Deews! Weenu fkieftu Sirdi und **dohd mann** weenu jaunu **patteeffu** Gharru / nhe mett mann noht **no tawu Waighu** und nhe attņehm no mann tawu fwāhtu Gharru / **eeprezini mann attkall** ar tawu Pallighu / und tas **preezigs** Gharrs us=turr mann / Pfal. 51. 12.* (52₁₉₋₂₆)

Glueck1699_SBM: *Dahw. Df. 51/12/13/14. Raddi eekfch **mannim** / DEews / weenu fchķihftu Sirdi / un **atjauna** weenu **paftahwigu** Garru eekfch mannas Dwehfeles / ne mett mann noht **no tawa Waiga** / un ne atnemm tawu Swehtu Garru no mannim / **eedohd man atkal to Preeku** tawas Pestifchanas / un tas **labprahtigs** Gars usturr mann.* (82)

Kā redzams, atšķiras gan prievārdu pārvaldījums, gan leksēmu izvēle (*patiesu garu — pastāvīgu garu, iepriecini — iedod atkal to prieku, priecīgs gars — labprātīgs gars*).

G. Dreseļa „Bērnu mācībā“ ir palikušas dažas tekstoloģiskas mīklas. Līdz 50. lpp. G. Dreselis ir izmantojis J. Brēvera tekstu (līdz 47. lpp.) un to tulkojis, bet aiz 29. jautājuma seko nodaļa „No tahs Ghrāko Suhdfefchanahs“ (51. un 52. lpp.), kas vairs nav tiešs J. Brēvera katehisma tulkojums. Tālāk G. Dreselis atgriežas pie J. Brēvera oriģināla. Bet šī fragmenta avots pagaidām nav noskaidrots. Iespējams, ka tas ir iespraudums no kāda aprītē bijuša katehisma teksta, jo kāda formāla pazīme liedz to simtprocentīgi piedēvēt pašam G. Dreselim.

Leksēmas *greki* rakstījums ar dekoratīvo < h > pēc līdzskaņa burta < g > sastopams vien nedaudzos avotos — G. Manceļa darbos, G. Dreseļa katehismā un 1685. g. Vidzemes rokasgrāmatas 5. izdevumā. Nenoskaidrotajā fragmentā 51.–52. lpp. šī leksēma rakstīta bez dekoratīvā < h >, kas vedina domāt par trim iespējām. Pirmkārt, tas ir aizguvums no kāda šobrīd nenoskaidrota avota. Otrkārt, varbūt tas ir tieši paša G. Dreseļa tulkots, neielūkojoties agrāk publicētajos G. Manceļa tekstos.

Salīdzinājumam 50. lpp. beigās, kur sākas šis iespraudums:

28: *No tahs **Ghrähko** Suhdfefchanahs.*

29: 1. *Kas ir **Grähko** Suhdfefchana?*

Treškārt, nevar izslēgt arī vienkāršu neuzmanību vai burtliča vainu.

Atkāpes no J. Brēvera teksta vērojamas arī 52. lpp. beigās, kur sākas jauna nodaļa „Weena Chriřtita Mahziba no teem Jautafchaneem und Adbilldefchaneem preekfchan teems / kattri py Deewa Ghalldu eet“. Te 1.–19. jautājums sakrīt ar G. Manceļa rediģētā katehisma tekstu (sal. Manc1631_Cat: 456–457 un attiecīgo vietu G. Manceļa 1643. g. katehismā). Tomēr šajā fragmentā atrodam iestarpinājumu iekavās pēc 2. jautājuma (*Bett kas ir Ghrähki?*) (Dres1682_SBM: 53), kas nav ne J. Brēveram, ne G. Mancelim.

Šāds iespraudums atrodams arī Vidzemes 1685. g. luterāņu rokasgrāmatas 5. izdevumā iekļautajā katehismā (D_{3r}lapā). Ir vērojamas pavisam nelielas atšķirības rakstībā: G. Dreselim *kas — kaß* (1685), *ir — gir*, *Ghrähki — Ghräki*, *prettie — pretti*, G. Dreselim visi lietvārdi rakstīti ar lielo sākumburtu — 4 lietvārdi ar mazo sākumburtu. Nozīmīgākas ir atšķirības morfoloģijā: 1685. g. fragmentā netiek saglabātas vecās daudzskaitļa datīva formas, G. Dreselim ir verbs ar izskaņu *-enāt*, kur 1685. g. katehismā *-ināt: apkaitenahts — apkaitinats*. Sal. vēl šādu atšķirību:

G. Dreselim: *Ghrähki ir wiß tas / kas prettie Deewa Baußleems / ar Wahrdeems / ar Dohmafchan und ar Darbeems **darriets tohp*** [..]. (Dres1682_SBM: 53)

Vidzemes 1685. g. katehismā: *Ghräki gir wiß tas / kas pretti Deewa Baußleem / ar Wahrdeem / ar dohmafchan und ar darbeem **gir*** [..]. (Manc1685_Cat: D_{3r})

Šajā 53. lappuses iespraudumā saglabātas vecās daudzskaitļa datīva formas (*prettie Baußleems, ar Wahrdeems un ar Darbeems*). Pārējā G. Dreseļa katehisma tekstā ir sastopama forma *darrbeem* (3×, 5. lpp. — 2× un 51. lpp.). Rakstījums *darbeems* visā seno tekstu korpusā sastopams vien 7 reizes⁶ (bez G. Dreseļa arī Manc1631_Syr, 3 reizes LGL1685_K1 un 2 reizes LGL1685_V5). Kurzemes rokasgrāmatā vienu dziesmu ir tulkojis G. Mancelis, bet otru — K. Firekers, trešā bez autora. Vidzemes rokasgrāmatā dziesmu tulkotāji ir K. Firekers un nezināms. Tomēr rakstība vien neļauj mums atrisināt autorības jautājumus, jo visā tekstā novērojamas svārstības, piem., dažāds vārda *kungs* rakstījums (ar dekoratīvo < h > pēc < g > vai bez).

⁶ <http://senie.korpuss.lv/index.jsp?wordform=darbeems&source=SENIE&sort=asc&limit=50&cols=4> — skatīts 19.06.2020.

Šajā rakstā G. Dreselis skatīts kā G. Manceļa valodniecisko ideju turpinātājs un atbalstītājs. Rakstā salīdzinātas G. Dreseļa 1682. g. katehisma valodas iezīmes ar G. Manceļa 1631. un 1643. g. katehisma valodu, aplūkojot rakstības, leksikas un īpaši morfoloģijas īpatnības abu autoru tekstos.

Ja G. Manceļa valodnieciskos darbus parasti vērtē visnotaļ pozitīvi, tad G. Dreseli raksturo kā „īsas un trūcīgas“ (Endzelīns 1951: 22) gramatikas autoru, izvirzot pārmetumus par „šaurām un trūcīgām“ ziņām (Grabis 2006: 120), kas sniegtas viņa gramatikā, un par „pavisam neizveidoto, kroplo“ latviešu vārdu rakstību vārdnīcā (Zemzare 1960: 91). Domājams, ka šie pārmetumi nav pamatoti. T. G. Fennels ir pievērsis uzmanību zināmam konservatīvismam G. Dreseļa gramatikā (Fennell 1985, Fennells 1985; 1995), skaidrojot to ar J. G. Rēhehūzena un G. Manceļa autoritāti: viņi bija vienīgie droši zināmie G. Dreseļa uzskatu priekšgājēji (Fennells 1995: 122).

2. G. Dreseļa 1682. gada katehisma valodas iezīmes

2.1. Ortogrāfija

Rakstībā G. Dreselis ir pilnībā sekojis G. Manceļa ortogrāfijas reformai, ne tikai apzīmējot patskaņu garumu ar sekojošo < h > vai palatālos līdzskaņus, bet arī rādīdams plato /ē/, /ĕ/, piem., *fwāhtahs* (1_{2,3}), *ābam* (4₃), *Wätzakus* (42₁₈). Vienu reizi tas tiek attēlots arī ar burtkopu < ae > vārdā 'ēka': *aehkas* (13₂₆), *aehkus* (12₁₆)⁷. G. Mancelis platā /ē/, /ĕ/ apzīmēšanai izmantojis gan < ä >, gan burtkopu < ae >, gan ligatūru < æ > (piem., 1631. g. katehisma tekstā vārdformas *Ægyptero* (447₁₅) pieraksts). Tādējādi mēs varam pakoriģēt A. Augstkalna pausto viedokli, kurš raksta: „Bez Manceļa es nezinu neviena autora, kas izšķir *e* kvalitāti; ir gan autori, kas lieto blakus *e* burtam *ä*, bet tie to lieto tāpat kā vācu valodā bez fōnētiskas nozīmes.“ (Augstkalns 2009: 97)

G. Dreselis diezgan burtiski seko G. Manceļa paraugam, piem., abos tekstos nebalsīgais palatālais slēdzenis /ķ/ nav pārsvītrots kā citi palatālie līdzskaņi, bet izmantota burtkopa < gk > vārdā 'biķeris': *bigheri*, *bigheris*, *bigheru* (Dreselis) un *bigheri*, *bigheris* (Mancelis 1631, 1643), balsīgo palatālo slēdzeni /ġ/ Dreselis apzīmē ar burtkopu < gj >: *foghju* (16₁₅)⁸.

⁷ Seno tekstu korpusā šāds leksēmas *ēka* rakstījums sastopams tikai G. Manceļa un G. Dreseļa tekstos (<http://senie.korpuss.lv/index.jsp?wordform=aehk%25&source=SENIE&sort=asc&limit=50&cols=4> — skatīts 20.09.2020.).

⁸ Šī pati leksēma minēta arī G. Dreseļa gramatikā, paradigma ir *Sohgis*, *Sohga*, *Sohgam*, *Sohgi* (Dreszell 1685: 8). „SENO“ korpusā burtkopas *gj* izmantošana *ġ* apzīmēšanai sastopama G. Mancelim, G. Dreselim, pa vienai reizei arī J. Reitera 1675. g. „Tulkojuma paraugā“ un 1685. g. Vidzemes dziesmu grāmatā (<http://senie.korpuss.lv/index.jsp?wordform=%25gj%25&source=SENIE&sort=asc&limit=50&cols=4> — skatīts 20.09.2020.).

Neraugoties uz sekošanu G. Mancelļa tradīcijai, jāpiemin G. Dreseļa uzlabojumi (dažas ortogrāfijas atšķirības var izskaidrot ar izmaiņām G. Mancelļa 1643. g. katehisma izdevumā, tāpēc citētajos piemēros aiz G. Mancelļa vārdojuma seko norāde uz 1631. vai 1643. g. izdevumu):

- 1) G. Dreselis ņēmis vērā pašā G. Mancelļa „Lettus“ priekšvārdā pausto piezīmi par etimoloģisko principu rakstībā un mainījis: M⁹. *peeaukt* (1631, 1643) → *peeauht* (56₆), M. *preeziex* (1631), *preeziexs* (1643) → *preeziexs* (52₂₅), M. *raxtiets* (1631, 1643) → *raxtiets* (42₆, 44₁₃), M. *firrditz*, *firtz*, *firtz* (1631), *firrds*¹⁰ (1643) → *firrds* (30₂₆, 51₁₉, 52₂, 54₁₇), M. *eenaidneex* (1631, 1643) → *eenaidneeks* (60₄);
- 2) mainījis mīkstinātā /ŋ/ apzīmēšanu: M. *ftundingja* (1631, 1643) → *ftundiņa* (34₆, 35₂); vietniekvārda *viņš* rakstībā novērojam gan vecās tradīcijas pierakstu *wings* (10×), *winja* (6×), *winjam* (2×), *winju* (2×), gan pārliecinoši daudzskaitlīgāku jauno rakstību *wiņņa* (29×), *wiņņam* (14×), *wiņņo* (3×), *wiņņs* (76×), *wiņņβ* (15₂₄), *wiņņu* (13×) un *wiņņam* (7₁₉);
- 3) /j/ rakstību verba formu piedēkļos G. Dreselis reizēm no < y > mainījis uz < j >: M. *aitzenayis* (1631, 1643), *apfkaidroyis* (1631, 1643), *apkaitenayam* (1631, 1643), *apkaitenayis* (1631, 1643), *apghrähkoyahβ* (1631, 1643). Vietām G. Dreseļa tekstā palicis G. Mancelļa paraugs: *aitzenayis* (19₁₄, 60₈), *apfkaidroyis* (19₁₅), *attpeftyis* (15₁₆, 17₂₈). Lai gan piedēkļu rakstība ar < j > ir visai bieža: *aitzenajis* (21_{10,12,14}), *apkaitenajam* (4₂), *apghrähkojahs* (32₁₀), *apghrähkojahs* (31₁₄), tomēr vecā rakstības tradīcija pierakstā dominē, sal., *-ajis* (3×), *-ajam* (2×), *-ojahs* (2×), bet *-ayis* (6×), *-aya* (6×), *-eyi* (12×), *-oyahs* (1×), *-uyis* (2×);
- 4) G. Mancelis (1631, 1643) diferencē patskaņa /i/ apzīmēšanu vārda sākuma < ih > un vārda vidus pozīcijā < ie >. G. Dreselis seko šim principam: M. *ihftāni* — *ihftāni* (22₁₇, 23₁₁), M. *ihnten* — *ihnten* ‘itin’ (15₂₄, 19₁₆, 42₁₀, 43₂₇), M. *bietees* — *bietees* (15₂₃), M. *darriet* — *darriet* (5₂₃). Taču sporādiski patskaņa garumu arī piedēklī (un 1× saknē) G. Dreselis apzīmē ar sekojošu < h >: M. *eeliexmotees* (1631, 1643) — *eelihxmotees* (56₁₉), M. *apghaniet* (1631, 1643) — *apghanieht* (55₂₂). Sal. attiecīgi vārdus 1685. g. Kurzemes katehismā: *apghanieht* (VLH1685_Cat 11₅), *eelihxfmotees* (VLH1685_Cat 11₂₂), *ihftāni* (VLH1685_Cat 16₂₁) un K. Fīrrekerā vārdnīcas norakstā: *lihksmoschanas* (Fuer1650_70_1ms 172₂₃), *gahnieht* (Fuer1650_70_1ms 82₃₂), *ihsta* (Fuer1650_70_1ms 158₁) u. c.

⁹ Šeit un turpmāk piemēros ar M. apzīmēts G. Mancelļa 1631. vai 1643. g. katehisma teksts, bet aiz bultiņas seko G. Dreseļa piemērs ar norādi uz lappusi un rindiņu „Svētā bērnu mācībā“.

¹⁰ Lai gan G. Mancelis 1643. g. katehismā jau ir vienādojis leksemas *sirds* rakstību un G. Dreselis tai ir sekojis, šeit 1631. g. piemēri atstāti, lai ilustrētu rakstības variantu dažādību.

No agrākās rakstības tradīcijas tāpat kā G. Mancelim (1631, 1643) G. Dreseļa tekstā vēl pamanāms dekoratīvais < h > pēc līdzskaņiem /g/, piem., *kungha* (1₁₂), un /t/: *nhefwäthiet* (28₆). Sastopams arī grafēmas < b > iespraudums pēc lūpeņa /m/, piem., *attnembt* (9₂₇), *attdfimbtibahs* (40₂₀), kas pazīstams arī 17. gs. vācu valodas tekstos.

Līdzīgi kā G. Mancelis un vēlāk E. Gliks, arī G. Dreselis domā par homonīmu izšķiršanu ar t. s. loģiskās rakstības principa palīdzību. Kā liecina dati, G. Dreselis gan iekļaujas esošajā tradīcijā, gan pieņem patstāvīgu lēmumu, taču reizēm paša tekstā sastopam nekoncekvences:

- 1) tāpat kā G. Mancelis, arī G. Dreselis šķir adjektīvu vīriešu dzimtes daudzskaitļa nominatīvu [...] *bett tohs ghodam / teems kallpoyam / pakklaußigi äßam / tohs mieļojam und zeenam* (4₂₋₃) no adverbā formas *nhepatteeffe wallkoht* (2₇), *Mann buhs* (1) *labbe klahtees / und* (2) *buhhs mann illghe dfiewoht wirffon Semmes* (4₁₁₋₁₂);
- 2) lielāks sajukums tiek novērots, šķirot *ā*-celmu daudzskaitļa nominatīva un akuzatīva un vienskaitļa ģenitīva formas. Tekstā sastopam dažādus pierakstus (-as, -ahs, -ahß): gan *Wings dohd mums* (1) *Drehbes und Kurripes / (2) Ehſchanu und Dferrſchanu / (3) Aehkas und Muifchu / (4) Seewu und Bährmus / (5) Tierumu / (6) Lohpus / und (7) Wiffenahdu Manntu / ar (8) Wiffenahdu waijadfibu und Usturreſchanu tahs Meeßahs und Dfiewibahs* (13₂₄₋₃₀), gan *Tas patz wiffewallditais Deews und Tähws / (katters / ar Deewu to Dählu / und Deewu tofwähtu Gahhru wiffahs rad-ditahs Leetahs / pehtz ſawu Dabbu / raddyis ir)* (13₁₀₋₁₃). *Wings darra to aran tyrahs Tähwigahß / Deewifkahß Lehnibahß und Schälaftribahs* (14₈₋₉). Kā redzam, daudzskaitļa akuzatīvs tiek apzīmēts gan ar -as, gan ar -ahs. Nelielas formālas atšķirības pamanām arī vienskaitļa ģenitīva rakstībā: tā var būt rakstīta gan -ahs, gan ar ligatūru beigās -ahß. Tāpat nestabila ir arī daudzskaitļa nominatīva rakstība, piem., *Kahdahs ir tad ſchahß par Luhkſchanahs?* (35₂₇).

G. Dreseļa gramatikā *ā*-celma lietvārda *sieva* paradigmā uzrādītas formas Gen. Sg. *Seewahs*, Nom. Pl. *Seewahs*, Acc. Pl. *Seewas* (Dreszell 1685: 7). Jāpiekrīt R. Grabja izteikumam: „No *sievas* vārda vienskaitļa ģenitīvā un daudzskaitļa nominatīvā dotajās formās *Seewahs* 7. garais *a* vārda beigās laikam gan ir tikai kāda rakstības nejaušība un tādēļ, šķiet, nav uzskatāms par vēl saglabājušās vecā garuma atspoguļojumu.“ (Grabis 2006: 123) Spriest par *ē*-celmu homoformu šķiršanu ir grūti, jo katehisma tekstā ir maz šādu lietvārdu. Visas šīs formas ir pierakstītas ar -es, izņēmums ir 1 gadījums, kad vienskaitļa ģenitīva forma ir ar -ehs: *Tas ir zättorkahrtigs: (1) tas Meeffahs / (2) tas Dwehffelehs / (3) tas Manntas / und (4) ta*

Ghoda (34₂₅₋₂₇). Tāpēc drīzāk varam secināt, ka homoformu nošķiršana ar rakstības paņēmienu vērojama tikai *ā*-celma lietvārdiem;

- 3) G. Dreselis šķir prievārdu *ar* no jautājuma partikulas *arr*: **ar** *Mahzibu* (3₁₄) un **Arr** *tu to nopellni no Deewu* (14₁₀);
- 4) 17. gs. avotos tipiska ir verba *būt* 3. personas forma *ir* un partikulas *ir* ‘arī’ nošķiršana; arī G. Dreselis šos homonīmus šķir, taču dara to pretēji diezgan stabilajai tradīcijai. G. Dreselim: *aifto tas wiß ir teefcham teef* (63₂₄) un *Deews dohd to deenifchku Maife beß muhffu Luhkfchanu irr wiffseems ļauneems Zillwähkeems* (28₂₀₋₂₂). Biežāk šie homonīmi, piem., Bībeles tekstā, daļēji arī G. Mancelim (viņam gan dominē verba formas senāks pieraksts *gir*) tiek šķirti tieši otrādi, resp., verba forma tiek rakstīta kā *irr* un partikula kā *ir*, sal. *Jo tas irr teem tā patizzis / ir tee irr wiņņo Parradneeki / jo ja tee Pagaņi pee wiņņo garrigahm Dahwanahm irr Dallibu dabbuifchi / tad ir fcheem peenahk ar tahm meefigahm wiņņeem kalpoht* (JT1685, Rm 15:27); mūsdienu Bībeles tulkojumā lasām: *Tā viņas lēmušas, jo viņas arī tiem to parādā: jo, ja citas tautas kļuvušas to līdzdalībnieces garīgās lietās, viņām savukārt nākas kalpot tiem laicīgajās* (www.bible.lv);
- 5) pronomena *tā* (sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīvs) un adverba *tā* nošķiršana: **ta** *fwähta Luhkfchana* (1₈) un *Wings fakka tha* (10₅).

Kā pierādījumu tam, ka G. Dreselis ir izmantojis arī 1643. (vai 1671.?) g. katehisma tekstu¹¹, var minēt atsevišķas īpatnības, piem., skaņu kopas *sv* rakstību vārda sākumā:

1631: **fw-**: *fwähtu, fwähtietz, fwähtiba,*

1643: **fw-**: *fwähtu, fwähtz, Swähtzdarritais,*

G. Dreselim: **fw-**: *Swähta=Darrifchanahs, fwähtu.*

Līdzīgi var apskatīt burtkopu *sp* vārda sākumā:

1631: **fp-**: *Spähx,*

1643: **fp-, fp-**: *Spähx, fpähku,*

G. Dreselim: **fp-**: *Spähks, Spähku.*

Par 1643. g. katehisma paraugu liecina ne vien rakstība, bet arī gramatiskās formas vai leksēmas izvēle. Sal.:

1631: *es patteitfchu tōw* (459₁₆),

1643: *es patteitzu tōw* (431₁₆),

G. Dreselim: *es patteitzu tōw* (56₁₄).

¹¹ E. Kazakēnaite, rūpīgi izpētot izmaiņas G. Manceļa 1631. g. un 1643. g. rokasgrāmatas perikopju daļā, secina, ka „rakstības izmaiņas ir vienīgais tips, kas atrodas katrā perikopē, kura ir abos pētāmajos avotos“ (Kazakēnaite 2017: 8).

Manc1631_Cat: *no wiffu breeßmibu passarga / vnd **preeksch** wiffu laun paghlabba vnd farrga* (474₅₋₆),

Manc1643_Cat: *no wiffu breeßmibu passarga / vnd **par** wiffu laun paghlabba vnd farrga* (446₅₋₆),

G. Dreselim: *no{nowiffu} wiffu Breeßmibu passarrgha und **par** wiffu Laun paghlabba und* (12₂₁₋₂₂). Šī vieta VLH1685_Cat ir ar citu leksēmu un bez sekojoša verba pēc *paglabā*: *no wiffahm **Breeßmahm** apfarga / in par wiffu Launu paglabba*: (VLH1685_Cat 15₄₋₅).

Vienlaikus G. Dreselis ir labojis G. Manceļa rakstību, piem., viņš raksta *und* un *u~d* G. Manceļa *vnd* (1631) un *vnnd* (1643) vietā; raksta *ir* G. Manceļa *gir* vietā; ir apzīmējis garumu saknē leksēmā *Zillwähkam* (54₁₆), kur attiecīgi G. Mancelim ir *Czillwäkam* (1631 457₁₈) un *Zillwäkam* (1643 429₁₈). Bet reizēm G. Dreselis ir saglabājis 1631. g. formu, kas rakstības ziņā atšķiras no 1643. g., piem.,

Manc1631_Cat: *ghaddige turrehtees* (457₂₈),

Manc1643_Cat: *ghaddige turretees* (429₂₈),

G. Dreselim: *ghaddige turrehtees* (55₁₈).

Rezümējot par G. Dreseļa katehisma ortogrāfiju, jāuzsver, ka tā iekļaujas 17. gs. kopainā, apvienojot gan vecākā rakstu perioda tradīcijas, gan G. Manceļa reformu, kā arī paša labojumus, iespējams, sekojot K. Fīrekerā rakstiem.

2.2. Fonētika

Fonētikas īpatnību G. Dreseļa tulkojumā nav daudz; tās arī ir drīzāk tipiskas seno tekstu perioda avotu atspoguļotājas, nevis individuālas autora īpatnības.

G. Dreseļa tekstā, tāpat kā G. Mancelim, varam novērot progresīvās asimilācijas piemērus skaņu kopā *-ln-*, kur zilbe *n* priekšā ir stiepta, kas ir tipiska vidus izlokšņu parādība (Rudzīte 1964: 89). J. Endzelīns (1951: 207–208) secina, ka „[n]o viensk. nōminātīva *mēļs* varēja tad *ln* vietā ieviesties *ll* arī pārējos locījumos..“, šādus piemērus mēs atrodam arī ekscerpētajā materiālā: *M. pillu — pillu* (12₁₄, 13₁₈), *M. wälls, wällß, wällu — wälls* (27₃, 32₂₅, 33_{13,15}), *wällu* (38_{2,24}, 40₂).

Seno tekstu korpusā tikai vienu reizi ir fiksēta G. Dreseļa lietotā adverba *dagadien* ‘tagad’ forma, ko varētu uzskatīt par regresīvās asimilācijas balsīguma ziņā gadījumu: *Pallieds mann (**dagadien** und allafchien /) Deews Tähws / Dähls und Swähts Gharrs / Amen* (57₉) vai arī, iespējams, kļūdainu pierakstu *tagadin* vietā, kas 16.–17. gs. avotos sastopams dažādos pierakstos, piem., *tagadien* (5×), *tagadin* (5×), *tagadine* (4×), *tagadiņ* (9×) un *tagadyn* (1×).

2.3. Morfoloģija

2.3.1. Nomeni

Viena no seno tekstu bagātībām ir nomeni un verbu celmu varianti. Ekscerpētais materiāls liecina, ka tieši pēc lietvārdu celmiem, kas atšķiras no mūsdienu literārajā valodā lietotajiem, un jauktajām lietvārdu paradigmām varam spriest par G. Manceļa tiešu paraugu G. Dreseļa tulkojumā. Piem., G. Dreselim *bēda* ir *ā*-celma lietvārds (*bähdahm*, *bähdahs*), bet vienu reizi sastopam *o*-celma formu *bähdeem* (56₁₆), kas sakrīt ar G. Manceļa *bähdeems* (Manc1631_Cat: 459₁₈). Citi piemēri: M. *dahwaneems*, *dahwanus* — *dahwans* (61₃₀), *dahwaneem* (19₁₅, 41₅), *dahwanus* (6×); M. *jautafchaneems* — *jautafchaneem* (52₂₈); M. *kaitu* — Acc. Sg. *kaitu* ‘kaiti’ (4₂₉, 5₈); M. *nahwi*, *nahwu*, *nawes* — *nahwe* (53₁₀), *nahwes* (3×), *nahwu* (12×); M. *perfoni*, *perfoni* — *perfoni* (53₂₇); M. *faimai*, *faime*, *faimei* — *faim* (9₉, 9₂₆), *saimai* (60₁₇), *faimai* (61₁), *faime* (29₃, 30₃).

Arī vārddarināšanā redzami varianti: tāpat kā G. Mancelis, arī G. Dreselis izmanto sufiksu *-eniek-*, piem., M. *ghrähzeneex* — *ghrähzeneeks* (52₃₀, 53₁), *grähzeneeks* (51₂₇); M. *lieds*=*mannteneeki*, *mannteneex* — *mañteneeks* (41₁₈); M. *wirrfeneekam* — *wirrfeneekus* (58₈). Blakus šim sufiksam Dreseļa tekstā sastopam arī *-niek-*: *eenaidneeks* (60₄), *eeneidneeks* (58₁₂, 26), *paradneekem* (30₁₆), *saimneekems* (60₁₆), bet nav neviena piemēra ar sufiksu *-iniek-*.

17. gs. beigu tekstos vecā daudzskaitļa datīva galotne jau lielākoties ir reti sastopama. Gramatikā G. Dreselis visu celmu lietvārdu paradigmās min formas ar galotni *-m*, bet *o*-celma vārdiem dotas paralēli arī vecās datīva galotnes: *-eem* / *-eems* (Dreszell 1685: 6), tāpat vecā galotne paralēli ir saglabāta arī vietniekvārdu paradigmā *teem*, *teems*, *tahm*, *tahms* un t. s. ablatīvā *tannymys* (ibid: 4–5) un *fcheems* (ibid: 13). „Dreselis pats norāda: ja kādam patīk („wenns jemand beliebet“ 11.), tad visu četru deklināciju vārdiem daudzskaitļa datīvā un ablatīvā varot pielikt *-s* — *Wiereems* pro *Wiereem* 11.“ (Grabis 2006: 122) T. Fennels, skrupulozi aplūkojot pirmo gramatiku datus un savstarpējo mijiedarbību, par daudzskaitļa datīva formām pauž viedokli, ka G. Dreselis ir ietekmējies no kāda nezināma konservatīva avota¹².

G. Dreseļa tulkotā katehismā vecā datīva forma sastopama 15 vīriešu dzimtes un 1 sieviešu dzimtes lietvārdam (*rohkams* 61₅), kā arī 8 (norādāmo, piederības, vispārīgo) vietniekvārdu formām, 5 darāmās kārtas pagātnes

¹² „[...] it remains the case that Dreszell’s use of final *-s* clearly distinguishes him from both Büchner and Adolphi, and that the explanation for this difference needs to be sought in some conservative influence, to which the others were presumably not subject.“ (Fennell 1984: 183)

divdabja formām, 4 adjektīvu formām un skaitļa vārda *deßmitteems* (53₃) formā. Bieži tā ir saglabājusies vīriešu dzimtes nomeniem prepozicionālās konstrukcijās, piem., *eekfchan wiffeems fcheems Baußbleems* (1₂₈₋₂₉), ar *Darbeems* (53₈). Domājams, ka arhaisko formu ziņā G. Dreselis izrāda zināmu žestu vecajai rakstu tradīcijai, jo, piem., jau 1643. g. G. Manceļa katehismā vecā datīva galotne sastopama vien 6 formās: *Adbilldefchaneems, Bährneems, Jautafchaneems, wiffeems ļauneems Zillwākeems*, salīdzinot ar 52 lietvārdu formām un 35 citu vārdšķiru formām 1631. g. katehismā.

No vietniekvārdu morfoloģijas īpatnībām jāpiemin, piem., piederības vietniekvārda *mūsu* lokāmās formas, ģenitīvs *mūsa*: ***muhffa*** *Kungha und Pefitaya* (1₁₁₋₁₂) un *mūsas*: ***muhffas*** *Meeffahs Kahriba* (27₄), datīvs *mūsam*: ***muhffam*** *Tuwakam* (8₉); *lieds patt muhffam Ghallam* (27₆₋₇) (vietniekvārda *jūsu* vārdlietojumi šajā katehismā nav fiksēti). Šādas piederības vietniekvārdu *mūsu*, *jūsu* lokāmās formas ir izplatītas G. Manceļa rakstos, piem., 1631. g. katehismā lasām: *py juhffahms Seewahms* (502₁₃), ***juhffees*** *Mazetayems* (500₂₄), ***muhffa*** *Tuwaka* (468₅), ***muhffam*** *Kungam* (510₄), ***muhffas*** *Meeffas* (481₁₀) u. c. G. Dreseļa gramatikā minēta vietniekvārda sieviešu dzimtes lokāmā forma *muhffa* un daudznozīmīgi ielikta piezīme „&c. &c.“ (Dreszell 1685: 15). Daudzskaitļa lokāmās formas ir visai tipiska senākā perioda rakstu pieminekļu iezīme (sk. Pokrotniece 2002: 331–332, kur minēti piemēri no dažādu autoru rakstu avotiem), kuru parasti skaidro ar vācu valodas vietniekvārdu lokāmo formu ietekmi. T. Fennels (1984: 223–224) interpretē G. Dreseļa gramatikā minēto formu *muhffo* kā iepriekšējo zināšanu (M. Bihnera *muhß / muhβa*) zināmu pārveidojumu.

Jāaplūko arī vietniekvārdu lietojums kopā ar prievārdu. Konstrukcijās ar prievārdu G. Dreseļa tekstā sastopam bezgalotnes formas *mann*, *tōw*, *fōw*, piem., *Kapehtz buhs Deewa fwāhtam Engeļam py tōw pallikkt?* (60₂₋₃), ***py fōw*** *ņehm Debbeffies* (35₄₋₅). Šādas bezgalotnes formas ir arī G. Manceļa tekstos, bet 1685. g. Kurzemes rokasgrāmatas perikopēs sastopam vecās instrumentālā formas *mannim*, *tewim*, *fewim*: *atweddeet tohs pee mannim* (VLH1685 1₂₂₋₂₃), *nahk pee tewim* (VLH1685 2₁), *ņehme pee fewim* (VLH1685 11₂₀). Katehismā arī *paleek pee mannim* (VLH1685_Cat 24₉), *prett tewim grehko* (VLH1685_Cat 22₇₋₈), *no fewim* (VLH1685_Cat 21₂₀)¹³. Jāatzīst, ka 1685. g. katehisma tekstā

¹³ Prievārda *no* pārvaldījums ar vietniekvārdiem E. Glikā katehismā ir atsevišķa pētījuma vērts. Te iezīmēsīm tikai tā dažādību: visbiežāk sastopam vecās formas *mannim* (8×), *tewim* (2×), piem., *Nemmet us fewim mannu Juhgu / un mahzajtees no mannim* [..] (Glueck 1699_SBM: 20), *Es peeminnu Tewis gulleht edams / un usmohfdamees dohmaju es no Tewim*. (ibid: 137), attiecīgi bezgalotnes forma *man* lietota divas reizes: [..] *es finnu arridfan / ka tahdi Grehki wiffu Labbu no man nowehrch* [..] (ibid: 105). Forma *fewim* Glikā katehismā 3 reizes sastapta ar

prepozīcijas un postpozīcijas konstrukcijās sastopam arī mūsdienu valodā parasto vienskaitļa ģenitīva formu: *no fewis pafcha fwehts* (VLH1685_Cat 16₂₇), *mannis pehz* (VLH1685_Cat 4₁₆), *pee mannis* (VLH1685_Cat 60₆), *pee fewis pafcha* (VLH1685_Cat 95₃)¹⁴. G. Dreselis gramatikā min formas bez *-im* (Dreszell 1685: 12), tikai vienu reizi minēta daudzskaitļa datīva forma ar *-im*: *fōwim* ‘ihnen selbst’ (Dreszell 1685: 13) pretstatā J. Langija un H. Ādolfija minētajām formām *mannim*, H. Ādolfija *tewim* un *fewim*, kā arī ablatīva formai M. Bihnera gramatikā *sewim* un J. Langija — *fōwim* (pēc Fennell 1984: 209–210). Tādējādi šeit G. Dreselis atkal seko G. Manceļa piemēram, un tas tiek atspoguļots arī gramatikas materiālā¹⁵.

G. Dreselis ir uzticīgs G. Manceļa tradīcijai arī kārtas skaitļa vārdu lietošanā, mainot tikai rakstību. Tipiski senākajiem tekstiem vīriešu dzimtes kārtas skaitļa vārdi no *pirmais* līdz *trešais* lietoti ar noteikto galotni, bet tālāk seko nenoteiktā galotne (M. *treffchais* — *treffchais*; *czettortz* — *zättorts*)¹⁶. Šo

citieni prievārdiem (*pee, us* un *preekfch*) un 2 reizes bezprievārda konstrukcijās. Četras reizes sastopam bezgalotnes formu *few* (lietots kopā ar vietniekvārdu *pats, pati*): *Warr tu no few pafcha / ar pafchu Spehku tizeht?, Mehs ne effam derrigi no few pafcheem ko lab dohmat / itt kā no few pafcheem / bet ko mehs derrigi effam / tas irr no DEewa.* (ibid: 76), *DEEWA Walfiba nahk gann bes muhfās Luhgfchanas no few pafchas / bet mehs luhdfam fchinnē Luhgfchanā / ka tai arridfān pee mums nahkt buhs* (ibid: 95). Gadījumos, kad *savs* vai *sava paša* ir lietots atribūta funkcijā (3 reizes tā pati vārdkopa), netiek saskaņošana ar lietvārdu: *[...] bet ikweens tohp kahrдинаhts / no fawas pafchas Eegribbefchanas fskubbinahts / un labbinahts* (ibid: 107).

¹⁴ Arī E. Glikā katehismā pēc prievārda *no* piecas reizes sastopam vienskaitļa ģenitīva formu *tevis, piem., Tas Engēlis fazzija us Mahrinu: Tas Swehtajs Gods pahr tewim nahks / un tas Spehks ta wiffu=augftaka tewi apehnohs / tapehz arri tas Swehtajs / kas no tewis dfims / taps DEewa Dehls nofaukts* (Glueck 1699: 64).

¹⁵ Komentārs pievienojams par G. Dreseļa gramatikā minēto sieviešu dzimtes formu *patta* (Dreszell 1685: 15), kas nav fiksēta ne Milenbaha–Endzelīna vārdnīcā, ne „Latviešu valodas gramatikā“ (Fennell 1984: 221). Latviešu valodas seno tekstu korpusā atrodam 11 *patta* vārdlietojumus četros avotos: 1685. g. katehismā, 1685. g. Kurzemes dziesmu grāmatā un Jaunās un Vecās Deribas tulkojumā, piem., *Bet ja tawa Azs ļauna irr / tad buhs wiffa tawa Meefa tumfa / ja tad nu tas Gaifchums eekfch tewis Tumfiba irr / zeek lela buhs ta Tumfiba patta?* (JT1685 Mt 6₂₃). Kurzemes dziesmu grāmatā šis vietniekvārds ir G. Manceļa tulkotā dziesmā „Nu laft uns GOTT dem HERren“: *4. Weens labs Ahrfte irr mums eedohts / Tas pats irr patta Dfihwiba / KRiftus muhfū dehl nomirris / Tas irr muhs wiffus pēstijis* (LGL1685_K1 220₃₋₄). Savukārt 1631. g. G. Manceļa rediģētajā dziesmu grāmatā šajā teksta vietā sastopama norādāmā vietniekvārda forma: *4. Weens Ahrfts gir mums dohdtz / Tas patz gir ta Dfiewiba / CHRiftus muhfū dehl nomirris / Tas gir mums atkal atpeftijis* (Manc1631_LGL 405₂₂). Vīriešu dzimtes leksēma *ārsts* un *ārste* ir tipiska G. Manceļa tekstos, tāpēc diemžēl nav iespējams konkrēti noteikt, vai forma *patta* ir tieši G. Mancelim vai K. Firekeram raksturīga, vai, piem., Kurzemes dziesmu grāmatas sastādītāja H. Ādolfija ieteikta (kaut gan H. Ādolfija gramatikā *patta* netiek minēta).

¹⁶ Arī Vidzemes rokasgrāmatas 1685. g. katehisma izdevumā šiem skaitļa vārdiem netiek rakstītas noteiktās galotnes.

varam uzskatīt par vecākā perioda tradīciju, jo VLH1685 katehismā jau ir visu 10 kārtas skaitļa vārdu piemēri ar noteikto galotni (*tas pirmajs, oht-rajs, trefchajs, zettortajs, peektajs, feftajs, feptitajs, aftotajs, dewitajs, defmitajs* VLH1685_Cat 3₆). Atšķirībā no G. Manceļa teksta G. Dreselim sastopamas arī atvasinātas formas *pirmaju* (13₃), *pirmayu* (2₁), *pirmeyi* (22₁₀), *pirmeyu* (1₂₄) un *trefŕcheju* (20₃), piem., *Ka fkann' tee pirmeyi Wahrđi tahs fwāhtahs Luhŕfchanahs?* (22₁₀₋₁₁). Diemžēl G. Dreseļa gramatikā nav informācijas par skaitļa vārdiem.

2.3.2. Verbi

Minēsim tās verbu īpatnības G. Dreseļa katehisma tekstā, kas saskan ar G. Manceļa valodai raksturīgo.

- 1) G. Dreseļa tekstā fiksētas atematisko verbu vienskaitļa 1. pers. formas *ēmu* 'ēdu' (ir arī G. Mancelim), *domu* un *piedomu*: *Es āhmu* (1) *to patteeffu Meeffu / und dferru* (2) *to patteeffu Affinu manna Kungha JĒfu Chrifti* (45₁₃₋₁₅), *Es ehmu und dfeŗru turr to patteeffu Meeffu und Affin JĒfu Chrifti / par Eestipprofchanu mannahs wahjahs Titzibahs* (55₂₋₄); *Ja / aifto wiņņs fakka / tas / (ko es jums ar to Mais ehft dohmu)* ir manna *Meeffa / kattra par jums tohp dohta.* (47₄₋₆), *Schylß Bigkeris / (aran kattru es to Wienu dferrt dohmu)* ir ta jauna *Eestahđifchana eekŕchan mannu Affin / katters par jums isleetz tohp* (47₉₋₁₂); *Iht ka es peedohmu manneems Parradnekeems* (31₇). Forma *ehmu* kā variants blakus *ehdu* ir minēta arī gramatikā (Dreszell 1685: 41), tāpat ir fiksēta arī bezpriedēkļa forma *dohmu* blakus *dohdu* (ibid: 37). Atematiskā verba forma *ēmu* ir izplatīta gan 17. gs. avotos (Seno tekstu korpusā 19×), gan 20. gs. Vidzemes izloksnēs Valmierā, Mazsalacā un Blīdienē (Endzelīns 1951: 723). Forma *domu* ir visai izplatīta Seno tekstu korpusā līdz pat 18. gs. beigām, rakstījums *dohmu* atrasts 122 reizes, bet vecākā perioda evaņģēlijos sastopam pierakstu *dome* (EvEp1587 — 4× un EvEp1615 — 4×) un *domo* (3 reizes katrā iepriekšminētajā avotā). Priedēkļverba forma *pie-domu* bez G. Dreseļa 17. gs. avotos sastopama vien Bībeles tulkojumā (pa 1 gadījumam JT un VD tekstā), taču vispār Seno tekstu korpusā ir atrodamas citu priedēkļverbu formas: *atdohmu* (pa 1 gadījumam JT un VD tekstā), *eedohmu* (1× JT1685), *isdohmu* (1× VD1689_94), *nodohmu* (2× JT1685 un 3× VD1689_94, kā arī 1 reizi Lod1778_WTMD).
- 2) G. Dreseļa tekstā sastopam no mūsdienu literārās valodas atšķirīgus verbu celmus un to atvasinājumus, kas sakrīt ar G. Manceļa lietotajiem, piem., *attjaunafchanahs* (39₁₆) [atjaunāt] (arī M. *attjaunafchanas*); *barrohti* (63₂), *barrofchanu* (62₉) [barot] (M. *barro*, *barrotees*); *burrt* (2₂₇), *burram*

(2₁₁), **buṛra** (2₂₁) [burt] (M. *buṛram*); **dfeṛru** (55₂) [dzert] (M. *dfeṛru*); **eeftipprohta** (56₄), **eeftiprofchanu** (55₃) [iestiprot] (M. *eeftiprofchanu*, *eeftiprohta*); **fiemo** (41₂₄) [zīmot] (M. *fiemo*); **pagghlabboyis** (57₂₉) [paglabot], blakus *paghlabba* (12₂₂) [paglabāt] (M. *paghlabba*, *paghlaboyis*); **wallkoht** (2₇), **wallkohts** (2₁₉) [valkot]; **wallkohtees** (56₂₁) [valkoties] (M. *wallkoht*, *wallkotees*, *wallkoyis*). No iepriekš uzskaitītajām formām G. Dreseļa gramatikā ir minētas tikai formas *dfeṛru* un *buṛru*¹⁷.

- 3) Sekojot G. Manceļa tekstam, arī G. Dreselis identiskos piemēros ir atstājis lokāmās kondicionālā formas: *buhtam*, *taptam*. Sal.:

G. Mancelim: *Kad mehs czaur winja fchäläftiba taißni tappufchi / irr Bährni buhtam tahs mufchigas Dfiewofchanas / czerredami / tas gir itt teefcham teeffe*. (Manc1631_Cat 486₂₅–487₁₋₃),

G. Dreselim: *Kad mehs zaur wiņņa Schäläftibu taißni tappufchi / irr Bährni buhtam tahs muhfchigahs Dfiewofchanahs / zärrädami / tas ir itt teefcham teeffe*. (39₂₀₋₂₄)

Forma *buhtam* ir fiksēta arī gramatikā 4 reizes, *taptam* 2 reizes: gan kā konjunktīva lokāmā forma *mehs buhtam* (Dreszell 1685: 59) un *mehs taptam* (ibid: 63), gan pēc latīņu gramatikas modeļa arī konjunktīva perfekta piemēros *mehs buhtam tappufchi* (ibid: 63), *mehs buhtam farrgajufchi* (ibid: 24), *mehs buhtam farrgahti tappufchi* (ibid: 31) un konjunktīva imperfekta forma *mehs taptam farrgahti* (ibid: 30).

- 4) Imperatīvā sastopam G. Manceļa bieži lietotās dsk. 2. pers. formas ar izskaņu *-aita* un *-ieta*: *cruftyjeeta* (37₅), *darraita* (44₂₂), *dferreeta* (45₃), *ehdeeta* (44₂₁), *jemmeeta* (51₈), *mahzaita* (37₅), *ņemmeeta* (44₂₀), *patteitzeeta* (62₆). Formu distribūcija ir atkarīga no verba celma: *a*-celma vārdiem *-ieta*, bet *ā*-celms ar *-aita*. Piem., G. Dreseļa tulkojumā: *Muhßo Kungs JĒfus CHRĪftus tanny nacky / kad tas peewillts tappa / ņehma tas to Mais / patteitza und pahrlaufa to / und dewwe to faweem Mahzekerleem / und fätzya: ņemmeeta / ehdeeta / ta ir manna Meeffa / kattra par jums tohp dohta / to darraita mannis peeminnādami*. (44₁₆₋₂₃)

Šīs formas sakrīt ar identisku tekstu G. Manceļa darbos; visticamāk, G. Dreselim bijuši pie rokas abi G. Manceļa katehisma izdevumi, jo, kā redzam, sakrītības ir gan ar vienu, gan ar otru tekstu. Salīdzināšanai 1631. g. katehisma attiecīgā teksta vieta: *MVhffo Kunx JĒfus ChrĪftus*

¹⁷ G. Dreseļa gramatikā neskaidri izlasāma vārds *burt* (Dreszell 1685: 40) tagadnes forma *burru*: vai tur ir apzīmēts palatālais *r* vai nav. T. Fennels to transliterē bez papildu zīmes (Fennell 1984: 89), bet komentāros norāda, ka tomēr tas nav īsti skaidrs (Fennell 1984: 303). Šeit rakstījums interpretēts ar palatālo līdzskani (sal., piem., formas *aṛru* rakstījumu (Dreszell 1685: 38)).

*tanny Nackty / kad tas peewilltz tappa / jehme tas to Mais / patteitze vnd pahrlaufe to / vnd dehwe to faweems Mahzkeleems / vnd fatziya: **Jem-meeta / ähdeeta** / ta gir manna Meeffa / kattrra per jums tohp dohta / to **darraita** mann peeminnädami (453₁₇₋₂₃). Un 1643. g. katehismā: *MVhffo Kungs*¹⁸ *JEfus Chriftus tanny Nackty / kad tas peewilltz tappa / jehme tas to Mais / patteitze vnd pahrlaufe to / vnd dehwe to faweem Mahzkeleem / vnd fatziya: **Jemmeeta / ehdeeta** / ta gir manna Meeffa / kattrra per jums tohp dohta / to **darraita** mann peeminnädami (425₁₇₋₂₃).**

Citētais piemērs parāda arī, kādus labojumus bez rakstības maiņas ir veicis G. Dreselis, resp., viņš lieto verbu *ņemt* G. Mancela lietotā senākā *jemt* vietā; G. Dreselim nav aktīvas pagātnes *ē*-celma formas: M. *jehme* — *ņehma*, M. *patteitze* — *patteitza*, M. *pahrlaufe* — *pahrlaufa*; viņš nelieto vairs vecās daudzskaitļa datīva formas: M. *faweems Mahzkeleems* (1631), *faweem Mahzkeleem* (1643) — *faweem Mahzkeleem*; bezgalotnes vietniekvārda formas *man* vietā G. Dreselis lieto *manis*¹⁹.

- 5) Tipiska G. Mancelim ir refleksīvo verbu tagadne 3. personas galotne *-ās*, kas ir vispārināta visiem celmiem un ir uzskatāma par izlokšņu īpatnību (Rudzīte 1964: 132). G. Mancelim katehisma tekstā šīs formas apzīmētas ar *-ahß* vai *-ahs*, bet G. Dreselim ar *-ahs*, piem., *apghrähkojajs* ‘apgrēkojas’: *Ka buhs tōw prett teems turretees / kattri fōw prett tōw apghrähkojajs?* (32₉₋₁₀). Vēl katehismā sastaptas atgriezeniskā verba formas: *aukfcham zellahs* (57₃) ‘augšāmceļas’, *biefthahs* (62₁₃) ‘bīstas’ (arī M. *biefthahs*); *eenahkahs* (25₉) ‘ienākas’ (arī M. *eenahkahs*); *klahjahs* (3₂₆) ‘klājas’ (arī M. *klahjahß*); *nahkahs* (31₂₆) ‘nākas’; *fautzahs* (11₁) ‘saucas’; *turrahhs* (33₂₀) ‘turas’. G. Dreseļa gramatikā nav daudz atgriezenisko verbu, bet verba *priecāties* 3. personas forma arī ir ar garo patskani: *preezahs* ‘priebājas’ (Dreszell 1685: 64).
- 6) G. Mancelim ir tipisks verba sufikss *-en-*, arī G. Dreselim ir šādi verbu un to atvasinājumu piemēri: *aitzena* (19₁₈), *aitzenajis* (21₁₀), *aitzenayis* (19₁₄) ‘aicināt’, *apfliezenatam* (42₂₅) ‘apslīcināt’, *apdahwenahs* (41₆) ‘apdāvināt’, *apkaitenaht* (4₂₀), *apkaitenahts* (53₉), *apkaitenajam* (4₂) ‘apkaitināt’, *apfliezenatam* (41₂₈) ‘apslīcināt’, *nhekahrdena* (33₉), *kahrdena* (32₂₂),

¹⁸ Ar pasvītrojumu norādītas tās vietas, kas ir atšķirīgas no 1631. g. teksta, bet sakrīt ar G. Dreseļa tekstu.

¹⁹ VLH1685_Cat šajā teksta vietā arī sastopams vietniekvārds *manis* un imperatīva formas tiek veidotas ar *-iet* un *-ait*: *MUhfū Kungs Jefus Kriftus tannī Naktī / kad tas nodohts (fajemts) tappa / jehme tas to Maijī / pateize in pahrlaufe / in dewe to faweem Mahzkeļeem / in fazzija: **Jemmeet** in **ehdeet** / tas irr manna Meeffa / kas par jums tohp dohta / to **darrajt mannis** peeminnedami. (VLH1685_Cat 6₁₁₋₁₅)*

kahrdenahts (33₂₀), *kahrdenati* (32₂₈) ‘kārdināt’, *kahrdenafchanahs* (32₁₉) ‘kārdināšana’, *labbena* (23₆), *labbenaht* (22₁₅) ‘labināt’, *nitzenahti* (63₃), *nitzenaht* (3₁₉) ‘nicināt’, *paffuddenahts* (18₄), *paffuddenatu* (15₁₅) ‘pazudināt’, *fluddenaht* (51₂₅) ‘sludināt’, *usmohdenahs* (19₂₄), *usmohdenahts* (21₂₈) ‘uzmodināt’. Skaitliski mazāk paralēli sastopam arī formas ar sufiksu *-in-*: *beedina* (10₁₆) ‘biedināt’, *beedinafchanu* (11₁₆) ‘biedināšana’, (M. *beedina*), *eedrofchinafchana* (35₁₄) ‘iedrošināšana’, *eedrofchinaht* (28₁₁), *eedrofchinohs* (35₁₁), *eedrohfchina* (27₅) ‘iedrošināt’ (M. *eedrofchina*), *eepreezini* (52₂₄) ‘iepriecināt’ (M. tikai *-en-*: *eepreezenaht*, *eepreezenayees*, *eepreezenayeeß*, *eepreezenafchana*), *ghauffina* (62₃), *ghauffinaht* (61₂₆), *ghauffini* (60₂₇) ‘gausināt’ (M. *ghauffini*), viena vārdforma *kahrdinafchanahs* (33₂₆) ‘kārdināšana’ blakus sešām verba formām *kahrdenahts* (33₂₀), *kahrdenati* (32₂₈) ‘kārdenāt’; (M. gan *kahrdena*, gan *kahrdinati*), 2 reizes forma *nitzenaht* (3₁₉, 4₂₀) ‘nicināt’ blakus vienreiz lietotajai *nitzenahti* (63₃), *pee=ehdina* (61_{19,21}), *pee=ehdinata* (62₃₀), *pee=ehdini* (60₂₃) ‘pieēdināt’ (M. *pee=ähdini*).

No G. Dreseļa tekstā sastaptām formām minama, visticamāk, maksliģi veidotā dubultā vajadzības izteikšana vārdformā *jāgaidītins*: *Kas tōw / ar wiffēem Titzigeem / pehtz to Aukfcham=Zellfchanu no teem Mirroneem ja=ghaiditins ir?* (20₂₉). Jāatzīst, ka tā ir vienīgā forma ar *jā-* un *-tin-* Seno tekstu korpusā, kas ļauj drošāk to nosaukt par hibrīdformu. Seno tekstu korpusā *participia necessitatis* ar *-tin-* vēl (ne īpaši bieži) ir sastopami, piem., *fchālotina* ‘žēlotina’ (2× G. Mancelim), *no fchehlotins* ‘nožēlotins’ (1× JT1685), *aisdarritinas* ‘aidzaritinas’ (1× Manc1631_Syr), *atraftins* ‘atrastins’ (10× G. Mancelim) u. c. Kā redzams, šis divdabja veids ir raksturīgs tieši G. Manceļa valodai. 1631. g. katehismā sastopam tikai vienu formu *czeenitini*: *Tee Wätzaki / kattri labb preekfchan fjahw / tee gir ohter teek czeenitini / wißwairahk tee kattri strada eekfchan (Deewa) Wahrdu / vnd eekfchan to Mahzibu* (500_{13–15}). G. Dreseļa gramatikā šīs formas netiek aprakstītas, bet H. Adolģija gramatikā tās tiek minētas pie nākotnes pasīvā divdabja (sīkāk par vajadzības izteikšanas iespējām un to aprakstiem pirmajās gramatikās sk. Andronovs 1998).

G. Dreseļa katehismā divas reizes paturēts *laid* imperatīvā, kas ir tiešs pārņēmums no G. Manceļa teksta. Sal. G. Manceļa (1631: 497_{17–19}) [..] *taws fwāhtz Engelis laid palleek py mann / ka tas ļauns Eenaideex mann nhe peewarr / Amen.*, šī pati teksta vieta G. Dreselim: [..] *taws fwāhts Engelis laid palleek py mann / ka tas ļauns Eeneidneeks mann nhe peewarr / Amen.* (58_{10–12}) un tas pats arī lappuses beigās: [..] *taws Swāhts Engelis laid palleek py mann / ka tas ļauns Eeneidneeks mann nhe peewarr / Amen* (58_{25–27}).

2.3.3. Nelokāmās vārdšķiras

Prievārdu lietojums katehismā gan aptver tipiskas latviešu valodas īpatnības vispār, gan atspoguļo tieši vecākā rakstu perioda iezīmes, kā arī parāda vācu valodas ietekmi rakstu valodā. Latviešu prievārdu sistēmas vēsturisko attīstību ir pētījuši J. Endzelīns (Ēndzelin 1905), D. Nītiņa (1978, 1985, 2007), šeit atsauksimies tikai uz dažām atziņām.

- 1) D. Nītiņas izteikumu, ka „16.–17. gs. rakstu avotos izplatīti galvenokārt tikai vārdu savienojumi ar adverba vai saikļa nozīmē lietotu *aiz to*, kas šajā laikā turklāt atrodams koprakstījumā (16. gs. — *aesto, a'sto*, Mancelim — *aisto*)“ (Nītiņa 1978: 43), apstiprina arī Seno tekstu korpusa dati. Varam apgalvot, ka tieši *aizto* ir tipisks senākā perioda avotu rādītājs (sastopams 2472 reizes vecākā rakstu perioda avotos un atsevišķos 17. gs. avotos — G. Elgera 1621. g. dziesmās, G. Manceļa darbos, J. Reitera tulkojuma fragmentos, 1685. g. Vidzemes dziesmu grāmatā, kā arī G. Dreseļa katehismā). G. Dreselīm to sastopam 29 reizes katehisma tekstā, piem., *Aifto tōw peedārr ta Wallftiba / und tas Spāhks / und tas Gohds muhfchige / Amē* (35₈₋₉).
- 2) Cita vecākā rakstu valodas perioda iezīme ir vecā illatīva formas prievārda funkcijā. Arī G. Dreseļa katehismā sastopams illatīvs — *apakšan: appakfchan* (4×), *appackfchan* (7×); *priekšan: preekfchan* (8×); *āran*²⁰: *aran* (10×), piem., *zeetis **appakfchan** Pontio Pilato / Kruftā fifts / nomirris und apracktz* (15₁₋₂), *Tōw nhe buhs zittus Deewus turreht / **preekfchan** mann* (1₁₇₋₁₈), *Pirms Ehden buhs teems Saimneekems / Bährneems und tai Saimai Rohkahs šalikkufchi dijchāne ghohdige **preekfchan** Ghalldu fahwet und tha fatziet [...]* (60₁₆₋₁₉), *Wings darra to **aran** tyrahs Tāhwigahß / Deewifkahß Lehnibahß und Schälaftibahs* (14₈₋₉). G. Dreseļa katehisma dati ļauj nedaudz precizēt D. Nītiņas norādi uz H. Ādolfija gramatiku „[...] formas *aran, ahran* lietošana ar prievārda *no* nozīmi sašaurinās jau G. Manceļa rakstos — piem., *ko mahcajs tu ahran teem desmiteem Deewa Basuleem* Mancelis parasti aizstāj ar *ko mahcees tu no teem desmits Deewa Bausleem* (Ad. 1685, 239)⁴ (citēts pēc Nītiņa 1978: 67), kā arī papildināt apgalvojumu, ka „[i]zņemot gramatikas, vārdnīcas un G. Manceļa darbus, citos tekstos illatīvs *āran* — *aran, ahran* kopš 17. gs. ar prievārda *no* nozīmi nav konstatēts“ (Nītiņa 1978: 68; 2007: 32). Jāatzīst, ka G. Dreselis ar tādiem piemēriem kā ***Aran** teems deßmitteems Baußleems / tohs nhe äßmu es turreyis* (53₃₋₄) iekļaujas senākajā rakstu tradīcijā, un mēs vēlreiz iegūstam apstiprinājumu G. Manceļa spēcīgajai ietekmei uz G. Dreseļa tekstu.

²⁰ J. Endzelīns uzskata, ka *āran* ar nozīmi ‘no’ latviešu valodā kļūdaini lietojuši galvenokārt tikai visvecāko rakstu autori (Ēndzelin 1905: 52).

- 3) G. Dreseļa tekstā ir labi saglabājušās pēc vecā illatīva parauga pārveidotās adverbu formas *teitan* (2×), *fcheitan* (8×), piem., *Tee Wahrdi / (1) kattri teitan ftahw* (49₁₂), *Kas ir tas / kas fcheitan runna?* (10₂₄).
- 4) Līdzīgi kā G. Mancelim (Milčonoka 1999), arī G. Dreseļa tekstā pēc prievārdiem, kas mūsdienu valodā pieprasa vienskaitļa ģenitīvu, ir vērojama zināma distribūcija, kad pēc prievārda seko vīriešu dzimtes lietvārda vienskaitļa akuzatīvs, bet sieviešu dzimtes lietvārda vienskaitļa ģenitīvs. Tā G. Dreselim rodam: (1) *No wiffeem Grähkeem / (2) No Nahwes / und (3) no to Spähku ta Wälla* (18₆₋₇). G. Manceļa 1631. g. katehismā: [...] *töw buhs attftaht no fcho Kallpu (fchahß Kallpones) JEFu Chriſti / kattram (kattrai) Wahrtz gir / N.* (512₁₀₋₁₂).
- 5) Tekstā varam sastapt arī tipisku senākā perioda iezīmi, kad vācu valodas ietekmē latviešu valodas lokatīva vietā izmantotas konstrukcijas — prievārds *iekšan*: *eekfchan* (142×), arī *iekš*: *eekfch* (1×) + vsk. akuzatīvs un bieži arī vsk. ģenitīvs (sieviešu dzimtes lietvārdiem) / dsk. datīvs, piem., *Kas tohp töw eekfchan to treffchu Baußlu pawehlehts?* (3₁₁₋₁₂), *Ko luhdfi tu eekfchan tahs pirmsahs Luhkfchanahs?* (24₁₋₂), *Mann nhebuhs zittus Deewus turreht preekfchan winju / (to mieļu Deewu / katters mann und ikkattru Zilwähku / eekfchan wiffeems fcheems Baußleems / usrunna.)* (1₂₆₋₂₉).
- 6) G. Dreselis, tāpat kā G. Mancelis, blakus partikulai *ne* — *ne* izmanto arī *nei* — *nei*, atšķiras tikai rakstība: G. Mancelim *ney*, *nei*, bet G. Dreselim *ney* — *ney* un *nhey* (1×): *Mums buhs Deewu bieteas und mieļoht / ka mehš py winja Wahrdu nhe lahdam / neds nhepatteeffu Deewu miņam / ney buřram / mälloiam / ney peewiļlam* (2₉₋₁₂). Tāpat jāpiemin, ka abu katehismos sastopama vienīgi senā jautājuma partikula *ar* (G. Mancelim *arrieg* 2×, G. Dreselim *arr* 3×): **Arr** *tu to nopellni no Deewu / ka tas töw tick dauds labb darra?* (14₁₀₋₁₁); **Arr** *Chriſtus no Debbeffu atkall attnahx?* (17₉); **Arr** *tu to wiß ar titzigu Sirrdi ņaņehm / ko tu eekfchan fcho Lohzeeeki iņfatzyis effi?* (18₂₆₋₂₈). Tomēr šīs partikulas ir visai tipiskas agrākā perioda avotiem, atšķiras tikai rakstība.

Savukārt G. Dreseļa tekstā trīs reizes ar pierakstu *wifchkim* un divas reizes ar pierakstu *wiffkim* sastopamais adverbs *viskim* (ME IV₆₂₃), *višķim* ‘pavisam’ (ME IV₆₂₈) norāda uz tiešu sakaru ar G. Manceli. Seno tekstu korpusā adverbs dominē tieši G. Manceļa tekstos (un arī 1685. g. Vidzemes un Kurzemes dziesmu grāmatā, 7 reizes JT tulkojumā un vienu reizi M. Vitenburga 1702. g. veltījumdzejolī „Tā panesama auna nasta“, kā arī 18. gs. augšzemnieku „Evangelia toto anno“ (1753)). Tādējādi šo leksēmu 17. gs. avotos varētu raksturot kā G. Mancelim piederīgu. G. Dreseļa katehismā adverbs lietots: *Warr weens rätte jeb wifchkim py Deewa Ghalldu nhe eet?* (48₁), **Wifchkim**

titzigus Sirrdes / (kattri föw wifchkim py Deewa Wahrdu und Sohlifchanu turrahs.) (50₂₅₋₂₇), Effi tu tad wiffkim tick nhe fpähzigs py wiffu Labbu? (32₁₋₂), [...] aifto tas Wahrds (par jums) ghribb wiffkim titzigus Sirrdes (50₄₋₅). No šiem lietojumiem ar G. Manceļa katehisma tekstu sakrīt tikai 1 gadījums: Aifto tas Wahrtzs (par jums) gribb wifchfchim titzigus Sirrdes (Manc1631_Cat 49₁₁₋₁₂).

Rezūmējot par nelokāmo vārdšķiru lietojumu, var uzsvērt G. Dreseļa teksta saglabātās agrākā rakstu perioda iezīmes. Nav iespējams noskaidrot, vai tas ir viņa paša valodā vai G. Manceļa tekstu ietekmē.

3. Leksika

Lai pilnvērtīgi izanalizētu leksiku G. Dreseļa katehismā, nepieciešama salīdzināšana ar J. Brēvera tekstu, kas šobrīd nav izdarīta. Tagad tiks pieminētas tikai acīmredzamas tendences.

Katehisma tekstā sastopams kristīgajam diskursam raksturīgais frazeoloģisms *vecs Ādams* ‘neticīgais, nekristīgais, grēcīgais’: *Kurr ir tas wätz Adams? Wiņņs ir eekfchan mums / eekfchan mann und wiffeems Cruftiteems Zillwähkeems (42₂₀₋₂₂).*

Leksikas ziņā abiem autoriem tiek izmantotas līdzīgas kolokācijas, piem., vārdu savienojumi ar adjektīvu *dievīgs* kā apzīmētāju: *dievīga būšana, dievīga lēnība* (G. Dreselim arī *dievīga pavēlēšana*), domājams, ka tas ir vācu valodas kolokāciju tulkojums. Savukārt Bībeles tulkojumā izplatītāks ir adjektīvs *dievīskīgs* — *dievīskīga atbildēšana, dievīskīga daba, dievīskīga noskumšana, dievīskīgs spēks*, šeit izplatīts arī vārdu savienojums ar adverbu *dievīskīgi noskumuši* u. c.

Minamas G. Dreseļa tekstā sastopamas leksēmas, kas nav unikālas Seno tekstu korpusā.

G. Dreselim raksturīgi adjektīvi ar *-īg-*, piem., *bērnīgs*: *Tee / kattri (1) to bieftahs / und kattri (aran Bährnigahs Peetitzibahs) us wiņņo Schälafstibu ghaida (63₁₅₋₁₇), dzīvīgs*: *Kahdahs Atzis ghaida us Deewu to Kungu? Wiffahs (Zillwähko und dfiewigo Lohpo) Atzis (61₈₋₉), divikārtīgs*: *Zeekahrtigs ir tas Deewa Wahrds / kattars py Cruftibahs peedārr? Diwikahrtigs: (36₂₃₋₂₅).*

Baznīcas dziesmās sastopam vārdu savienojumu *brālīga* (Manc1631_LGL 337₃₁ un tā pati vieta LGL1685_V5 162₅) vai *brālīga* (LGL1685_K1 114₉) *pieticība*, Bībeles tulkojumā sastopami adjektīvi *laba* (JT1685 Tit 2:10) un *liela* (VD1689_94 1Sam 7:0²¹), savukārt 18. gs. avotos *pieticība* ir *karsta* (SL1789 6₁) un *sirsnīga* (SL1789 30₂₁).

²¹ Seno tekstu korpusā ar 0. pantu Vecās Derības tekstā tiek apzīmēts nodaļas kopsavilkums.

Leksēma *bērnīgs* Seno tekstu korpusā ir sastopama 14 reizes, dominējošais ir vārdu savienojums *bērnīga daba* (5 reizes), kas sastopams pašos agrākajos avotos (EvEp1587, EvEp1615), kā arī 1631. g. rokvedī: *Es Bährns buhdams runnayu ka Bährns / vnd biyu ghuddris ka kahtz Bährns / vnd mann by Bährniga dabba. Bett kad es Wiers tappu / attfahyohß es no Bährnigu dabbu* (Manc1631_LVM 62₂₀₋₂₄). Turklāt šis vārdu savienojums minēts arī 1638. g. vārdnīcā: *Kindifch / Bernigha dabba* (Manc1638_L 101B₁₈). JT1685 šajā kontekstā tiek lietots nevis adjektīvs, bet lietvārda vienskaitļa ģenitīvs: *Es Behrns buhdams runnaju ka Behrns / famanniju ka Behrns / un man bij Behrna Dohmas: bet Wihrs tappis / pamefchu es Behrno Leetas* (JT1685, 1Kor, 13:11). M. Lutera 1545. g. Bībelē arī šai vietā ir adjektīvs, kas varētu liecināt par G. Manceļa vēlmi pieturēties pie teksta: *Da ich ein Kind war / da redet ich wie ein kind / vnd war klug wie ein kind / vnd hatte kindische anschlege. Da ich aber ein Man ward / that ich abe was kindisch war.*²²

Nākamais biežāk lietotais vārdu savienojums korpusā ir *bērnīga nesa-prašana* (3×); to sastopam gan 1631. g. rokvedī, gan 1685. g. Vidzemes un Kurzemes dziesmu grāmatā: *Mannu Bährnigu Nhefapprafchanu / und wiffu mannu Parradu* (LGL1685_V5 132₈). Tieši G. Mancelis ir mainījis īpašības vārda piedēkli, jo iepriekšējos avotos sastopam *bernifku nefapprafchen* (Ps1615 144₇). Bez vārdu savienojuma *bährnigahs peetizibahs* (G. Dreselim) korpusā sastopams arī *beernige garre* (EvEp1615 139₂₅; EvEp1587 157₇) un *behrnigha feewa / kam dauds Bährni gir* (Manc1638_PhL 232₁₁).

Lai gan gramatiskās tradīcijas ziņā G. Dreselis seko arī agrākā rakstu perioda raksturīgām parādībām, tomēr viņa tekstā var novērot arī tādas atšķirības, kas liecina par pāreju vidējā rakstu periodā. Kā piemēru var aplūkot vārdu savienojumu *lidz galam*. G. Mancelim visai tipisks ir lietojums:

Manc1631_Cat: *ihs patt muhffam ghallam* (480₁₅),

Manc1643_Cat: *ihs patt muhffam ghallam* (452₁₅).

G. Dreselis šajā vārdu savienojumā vienmēr lieto prievārdu *lidz*: *Lieds patt muhffam Ghallam* (27₆₋₇), *lieds Ghallam* (56₆), 1682. g. katehismā nav sastapts prievārds *iz vispār*. *Īz galam* ir raksturīgs agrākā rakstu perioda relikts, piem., *ys tham gallam* (EvEp1615 62₁₃, 112₁₃), *Js mußam gallam* (Ench1615 FB₃), *ys mufam gallam* (Ps1615 156₁₀₋₁₁), *ys gallam* (Ench1615 B3B₁₁; Ps1615 139₂₁, 154₁₁), *iß gallam* (Ps1615 1₁₉), *is gallam* (UP1587 A2A₁₉, Ps1615 190₂₇), *Jß galläm* (Ps1615 83₂₈). Taču jau psalmu tekstā 2 reizes sastopam arī prievārdu *lidz*: *lidcz gallam* Ps1615 137₄, 183₂. Varam uzskatīt, ka G. Mancelis šajās

²² (<http://liederschatz.net/biblia/biblia2/B046K013.htm>) — skatīts 04.10.2020.

teksta vietās ir tikai labojis ortogrāfiju, bet saglabājis seno vārdu savienojumu, jo, protams, G. Manceļa teksts ir sastopams prievārds *līdz*. VLH1685_Cat attiecīgi arī ir prievārds *līdz* šajā vārdu savienojumā: *lihdf pafcham Gallam* (11₁₄), arī Bībeles tulkojumā ir *lihdf (patt) Gallam*.

Sīkāk neaplūkojot citus vārdu savienojumus, mēs varam secināt, ka G. Dreselis izmanto savam laikam atbilstošu (rakstos izmantotu) leksiku.

4. Secinājumi

G. Dreseļa tulkoto katehisma tekstu varētu uzskatīt par G. Manceļa rediģētā katehisma „maģistrāles“ turpinātāju, jo 1685. g. Kurzemes luterāņu rokasgrāmatas katehisma tekstā jau vērojamas lielākas atšķirības. G. Manceļa rakstu valodas ietekme vērojama gan ortogrāfijā, gan lokāmo un nelokāmo vārdšķiru lietojumā.

Domājams, ka 1631. g. un 1643. g. rokasgrāmatas katehisma teksts (iespējams, arī šobrīd pazudušais 1671. g. Vidzemes luterāņu rokasgrāmatas izdevums ir bijis G. Dreselim pa rokai, „Svētu bērnu mācību“ tulkojot. Taču drošam apgalvojumam vēl izpētāmi arī citi 17. gs. 2. puses katehismu izdevumi (piem., 1685. g. Vidzemes luterāņu rokasgrāmatā iekļautais katehisms).

G. Dreseļa teksts ieplūst 17. gs. vidus rakstu pieminekļu kontekstā, apvienojot gan G. Manceļa reformas (rakstība atbilstoši 1643. g. katehisma tekstam), gan vissenākā perioda pazīmes (vairāk nekā 1643. g. katehisma tekstā saglabātas vecā datīva formas — līdzinās 1631. g. tekstam šajā ziņā).

Tekstu fragmentu cirkulācija no viena avota citā ir visai tipiska 17. gs. parādība (sk., piem., E. Kazakēnaite (Kazakēnaite 2019) pētījumu par E. Glika Bībeles tulkojuma saistību ar iepriekšējiem luterāņu tekstiem), un to acīmredzami varam novērot G. Dreseļa „Svētā bērnu mācībā“ (1682), kurā gan tiešā, gan netiešā veidā var izsekot G. Manceļa ietekmei.

Avoti un saīsinājumi

- Bibele = 1965. gada revidētais teksts latviešu valodā. Pieejams: www.bibele.lv
- Brever1681 = Breverus, J. *Christliche Catechismus-Übung, Wie dieselbe, nach Anweisung Des Kleinen Catechismi D. [M.] Lutheri, In den Schulen der Käyserlichen Stadt Riga, mit der Jugend ferner fürzunehmen, aufgesetzt, Und, mit mehr nützlichen Fragen, zum öffentlichen Druck befördert ist.* [1681]
- Citvalodu = *Latvijas citvalodu seniespiedumu kopkatalogs 1588–1830.* Sērija A. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2013.
- Dres1682_SBM = Dressell, G. *Swähta Bährno=Mahziba Oder Der kleine Catechifmus.* Rīga: Drukts und Verlegts Heinrich Bēfemeffer. Pieejams: http://www.korpuss.lv/senie/source.jsp?codificator=Dres1682_SBM

- Ench1615 = *Enchiridion. Der kleine Catechismus.. Durch D. Martin. Luther.* Gedruckt zu Riga.. bey Nicolaus Mollin. 1615. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Ench1615>
- EvEp1615 = *Euangelia und Episteln..* Riga: Gedruckt.. bey Nicolaus Mollin, 1615. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=EvEp1615>
- Glueck1699_SBM = Šwähäta Bährno=Mahziba.. Riga / Druckts Johann Georg Wilcken, 1699.
- JT1685 = *Tas Jauns Testaments Muhsu Kunga Jesus Kristus..* Riga: Gedruckt durch Johann Georg Wilcken, 1685. Pieejams: <http://www.korpuss.lv/senie/source.jsp?codificator=JT1685>
- LGL1685_K1 = *Lettische Geiftliche Lieder Und Collecten / Wie sie fo wol in offentlicher Christlicher Verfamlung / alß auch zu Hauße in Andacht zugebrauchen; Theils vormahls von dem Weyland HochEhrwürdigen und Hochgelahrten Herrn GEORGIO MANCELIO, Der Heil: Schrift Licentiat, und HochFürflichen Curländifchen Hof=Predigern / auß dem Teutfchen überfetet / Theils hernach von dem auch Weyland / WolEhrenfesten und Wolgelahrten Herrn CHRISTOPHORO Fürecker / Der Heil: Schrift Befliffenen in wol=lautende Reime verfaßet / und fo wol von Jhm / alß auch andern Christlichen Liebhabern der Lettischen Sprache mit vielen schonen Reim=Liedern vermehret / zum erstenmahl zusammen außgegeben / und mit der Ueberfetzter Namen Initial-Buchstaben andedeutet / Von HENRICO ADOLPHI, Der Hertzogthümer Curland und Semgallen Superintendente, und Ober=Paßtor in Mitau /. Mitau: Radetzky, 1685. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=LGL1685_K1*
- LGL1685_V5 = *Lettische Geiftliche Lieder Und Psalmen / Collecten und Gebäte / fo das ganze Jahr durch in Christlicher Verfamlung zu Hauße und in der Kirchen gebraucht werden / Wie sie vormahln Durch den sel: Herrn GEORGIUM MANCELIVM, SS. Theol. Licent. weiland Fürftl. Churländifchen Hoffprediger / In Lettischer Sprache außgegeben / Nunmehr wieder neu auffgelegt / und mit Hn. Chrif. Füreckers und andern Treuen Seelforgern schönen Reimliedern vermehret.* Riga: Georg Matth. Möller, 1685. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=LGL1685_V5
- Lod1778_WTMD = Loders, Martīns Gotlībs Agapetuss. *Wahrđi tahs Muhfchigas dñhwo-fchanas..* Jelgawā .. pee.. J. F. Steffenhagen. [1778.] Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Lod1778_WTMD
- M. = G. Mancelis
- Manc1631_Cat = Lutera, Mārtiņš. *Der kleine Catechismus.. D. MARTINI LUTHERI..* Riga: durch und in Verlegung Gerhard Schröders, 1631. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1631_Cat
- Manc1631_Syr = Mancelius, Georgius. *Das Hauß=Zucht=und Lehrbuch Jesu Syrachs..* Riga: durch und in Verlegung Gerhard Schröders, 1631. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1631_Syr
- Manc1638_PhL = Mancelius, Georg, *LETUS, Das ist Wortbuch / Samt angehengtem täglichem Gebrauch der Lettischen Sprache; Allen vnd jeden Außheimfichen / die in Churland / Semgallen vnd Lettischem Liefflande bleiben / vnd sich redlich nehren wollen / zu Nutze verfertigt / Durch GEORGIVM MANCELIVM Semgall. der H. Schrift Licentiatum &c.* Gedruckt vnnnd verlegt zu Riga / durch GERHARD. Schröder / Anno M. DC. XXXVIII. Daļa *Phraseologia lettica* pieejama: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1638_PhL

- Manc1643_Cat = Luters, Mārtiņš. *Der kleine Catechismus.. D. MARTINI LUTHERI.* Rīga: durch und in Verlegung Gerhard Schröders, 1643 vai 1644.
- Manc1685_Cat = Luters, Mārtiņš. *Der kleine Catechismus.. D. MARTINI LUTHERI.* Rīga: Bey und in Verlegung Georg Matthias Nöllern Druckte es Joh. Zachar. Nifius.
- ME = Milenbahs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca.* Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, I–IV, Rīga: Kultūras fonds, 1923–1932.
- Ps1615 = *Pfalmen und geiftliche Lieder..* Rīga: Nicolaus Mollin, 1615. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Ps1615>
- Senie = *Latviešu valodas seno tekstu korpuss.* Pieejams: <http://www.korpuss.lv/senie>
- Seniespiedumi = *Seniespiedumi latviešu valodā 1525–1855.* Kopkatalogs. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1999.
- SL1789 = *Skolas=Likkumi.* Rihgā, pee J. C. D. Müller. 1789. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=SL1789>
- UP1587 = *Undeudfche PSalmen vnd geiftliche Lieder oder Gefenge..* [Kēnigsberga: G. Ostenbergs, 1587.] Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=UP1587>
- VD1689_94 = *Ta Swehta Grahmata Jeb Deewa Swehtais Wahrds..* Rīga: Gedruckt bey Johann Georg Wilcken, 1689. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=VD1689_94
- VLH1685 = *Vermehrtes Lettisches Hand=Buch..* Rīga: Druckts und verlegt's Jhro HochFürftl: Hoff=Buchdrucker George Radetzky, 1685. <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=VLH1685>
- VLH1685_Cat = Luters, Mārtiņš. *Der kleine Catechismus.. D. MARTINI LUTHERI.* Mitau: George Radetzky, 1685.

Literatūra

- Andronovs, Aleksejs. 1998. „Vajadzības izteiksme“ latviešu valodas gramatiskajā tradīcijā (Jeb The Fluctuating Fortunes of the Latvian Debitive). *Baltu filoloģija* VIII, 154–177.
- Augstkalns, Alvilis. 2009. Veclatviešu rakstu apskats. Ilga Jansone, Ieva Brenķe (sast.). *Darbu izlase.* Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 89–128.
- Dreszell, Georg. 1685. *Gantz kurtze Anleitung zur Lettischen Sprache.* Rīga: Georg Matth. Nöller.
- Ēndzelin, I. 1905. *Latyšskie predlogi.* I časť. Jur'ev'. Tipografija K. Mattisena.
- Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika.* Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Fennell, Trevor Garth. 1984. *Georg Dreszell's Gantz kurtze Anleitung zur Lettischen Sprache. Text. Translation. Commentary. Concordance.* Melbourne: Latvian Tertiary Committee.
- Fennell, Trevor Garth. 1985. The originality of Dreszell's grammar. *Journal of Baltic Studies* XVI, 1985, 403–410.
- Fennells, Trevors Gārts. Konservatīvie elementi G. Dreseļa 1685. g. izdotajā Latviešu gramatikā. *ZA Vēstis* 9 (458), 63–66.

- Fennells, Trevors Gārts. 1995. Dreszell's *Gatz kurtze Anleitung Zur Lettischen Sprache*: a re-evaluation of its sources. *Journal of Baltic Studies* XV(1), 1984, 48–55. Tulkojums: Dreseļa *Gatz kurtze Anleitung Zur Lettischen Sprache*: tā avotu jauns novērtējums. Fennells, Trevors. *Lingua Lettica: Raksti latviešu lingvistikā*. Melburna: Latvian Tertiary Committee, 1995: 121–127.
- Grabis, Rūdolfs. 1955. Pārskats par 17. gadsimta latviešu valodas gramatikām. *LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti*. V sēj. Rīga, 205–266. Pārpublicēts: Grabis, Rūdolfs. *Darbu izlase*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2006, 82–149.
- Gruszczyński, Włodzimierz. 1996. W poszukiwaniu polskich pierwowzorów słownika Depkina. *Acta Sueco-Polonica* 5, 79–114.
- Jēgers, Benjamiņš. 1957. Das deutsch-lateinisch-polnisch-lettisches Vocabularium vom Jahre 1688. *Språkliga Bidrag*, 8. Lund: Lund höstterminen, 22–41.
- Karzova, Ljudmila. 2010. *Opisanie jazyka G. Dresselja 1682 g. „Swähtha Bährno=Mahziba oder Der kleine Catechismus“*. Sankt-Peterburg: Filologičeskij fakul'tet SPbGU. Pieejams: <http://genling.spbu.ru/baltist/diploms/2010Karzova.pdf>
- Kazakēnaite, Ernesta. 2017. Izmaiņas Georģa Manceļa 1631. g. un 1643. g. *Lettisch Vade Mecum* perikopju daļā. *Baltu filoloģija*. XXVI (2), 5–36.
- Kazakēnaitē, Ernesta. 2019. *XVI–XVII a. liuteronų latviškių Biblijos fragmentų sąsajos*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Milčonoka, Everita. 1999. Daiktavardžių morfologiniai variantai G. Mancelio „Lettische Postill“ (1654). *Lietuvių kalbotyros klausimai*, XL, 46–54.
- Nītiņa, Daina. 1978. *Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā*. Rīga: Zinātne.
- Nītiņa, Daina. 1985. Vispārīgs ieskats latviešu prievārdu vēsturē. *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga: Zinātne, 80–85.
- Nītiņa, Daina. 2007. Prepozīcija. Kornēlija Pokrotņiece (red.). *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība, 2. Nelokāmās vārdšķiras*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 31–99.
- Pokrotņiece Kornēlija (red.). 2002. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība. Lokāmās vārdšķiras*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Recke, Johann Friedrich, Karl Eduard Napiersky. 1827. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. Erster Band. A–F. Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn.
- Rudzīte, Marta. 1964. *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Vanags, Pēteris. 1999. *Wörter=büchlein. Vārdnīciņa, kā dažas parastas lietas tiek dēvētas vācu, zviedru, poļu un latviešu valodā. 1705. gadā Rīgā iznākusās vācu-zviedru-poļu-latviešu vārdnīcas faksimiliespiedums*. Ar P. Vanaga komentāriem un latviešu vārdu indeksu. Stockholm: Memento.
- Vanags, Pēteris. 2004. Saīsinājumi *Anon., Anonym., Anon. Voc.* Liborija Depkina vārdnīcas „Lettisches Wörterbuch“ manuskriptā. *Baltistica*, XXXIX (2), 269–277.

Zimmermann, Ulrich Ernst. *Versuch einer Geschichte der lettischen Literatur*. Mitau: Joh. Friedr. Steffenhagen und Sohn. 1812.

Zemzare, Daina. 1961. *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.

Everita Andronova

LU Matemātikas un informātikas institūts

Raiņa bulv. 29

Rīga LV-1459

everita.andronova@lumii.lv

SUMMARY

Georg Dreszell (1654–1698) and His Catechism “Swähta Bährno=Mahziba” (1682) in Light of the Language of Georg Mancelius

Everita ANDRONOVA

In the history of the Latvian language Georg Dreszell (1654–1698) is known for his grammar of 1685 “Gantz kurtze Anleitung zur Lettischen Sprache” and the anonymous four-language dictionary ‘Vocabularium Wie Etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Lateinisch, Polnisch und Lettisch Auszusprechen seind’ (1688) attributed to him. Overall Dreszell’s works have received rather critical assessments. His 63-page catechism text “Swähta Bährno=Mahziba” (1682) (available at http://www.korpuss.lv/senie/static/Dres1682_SBM.html) has received little attention so far.

Dreszell’s translation is based on the text of the first part of the “Christliche Catechismus-Übung” (sometimes called “Katechismus zum Gebrauch der Rigischen Schulen”) (1681) by Johannes Brever (1616–1700).

Dreszell could be treated as a close follower of Georg Mancelius, and two catechism editions from 1631 and 1643, edited by Mancelius, had a direct impact on Dreszell’s translation. The influence of Mancelius is observed not only in the orthography, but also in morphology and choice of lexis. Thus, Dreszell’s text fits well into the context of written sources of the seventeenth century, combining both features of Mancelius’ orthographic reform (the orthography follows that of the 1643 edition) and the oldest period of written Latvian (e.g., usage of old forms of the dative plural, similar to the 1631 edition). Apart from Mancelius, the impact of Fürecker’s orthography is also notable (thus the marking of the long vowel *-ī-* in the root by *-ih-*).

Circulating fragments from one source into another is a typical feature of the seventeenth century, and it can be clearly observed in “Swähta Bährno=Mahziba” (1682) by Georg Dreszell.

ON THE EARLIEST SLAVIC BORROWINGS IN EAST BALTIC

Rick DERKSEN

Leiden

1. Introduction

Both Lithuanian and Latvian have borrowed extensively from Slavic. A close study of the evidence allows us to distinguish several layers of borrowing. Pioneering work in this field was done by Endzelīns (1899) for Latvian and by Būga for Lithuanian (1912a, 1912b, 1925). By then Brückner's characteristically biased study of the Slavic borrowings in Lithuanian (1877) had already become outdated (cf. the introduction of Skardžius 1931). In this article the main focus will be on the earliest Slavic borrowings in East Baltic,¹ that is to say those early borrowings that can be distinguished from inherited lexical items by formal criteria.² We shall investigate what these words can tell us about the development of the East Baltic languages as well as what they reveal about the donor language (cf. Levin 1972: 149).

2. Phonology

Starting from the Slavic originals, we may select a number of phonemes and sequences of phonemes whose reflexes in East Baltic borrowings are of particular interest. In this section we shall attempt to establish these sound substitutions. The relative chronology that underlies them will be discussed in section 3.

2.1. PSI. *CorC, *CerC³

East Baltic borrowings from East Slavic⁴ usually reflect *polnoglasie*, e.g. Lith. *karālius* 'king', *gāradas* (Lz., Zt.) 'town', *mālatas* (Lz., Zt.) 'hammer',

¹ Important sources for the data mentioned in this article, in particular with respect to accentuation, were ME and EH for Latvian and the LKŽ for Lithuanian.

² It is widely recognized that the oldest Slavic borrowings in Baltic and vice versa cannot be distinguished from inherited words on purely formal grounds (cf. Eckert 1973: 59; Robinson 1973: 127).

³ The Proto-Slavic sounds in the titles of the subsections contain no prosodic information and represent a traditional Common Slavic sound system.

⁴ I shall refrain from identifying the donor language as Proto-East Slavic, "Ruthenian", Proto-Russian, (Old) Russian, or Belarusian unless it is vital to the point that I am trying to make. In general the donor language is represented by examples from Russian.

seredà (OLith., dial.) ‘Wednesday’, *žereba* (Ds.) ‘lot’, Latv. *garadskàis* (Klp.) ‘town dweller’, *čaravât* (Klp.) ‘practice witchcraft’. There are a few Latvian forms, however, that seem to predate this East Slavic development, viz. Latv. *kal̃ps* ‘servant, farm hand’, *kārms* (Latg.) ‘building’, *žērbīņš* [eř, èrʲ] ‘lot’,⁵ cf. Ru. *xolóp* ‘villein, serf’, *xorómy* ‘big wooden house’, *žērebej* ‘piece, cut’. In Finnish, too, we find forms that reflect the original sequence, e.g. *palttina* ‘linen’, *varpunen* ‘sparrow’, *värttinä* ‘distaff’, cf. Ru. *polotnó*, *voroběj*, *veretenó* ‘spindle’. The question is if there are also Lithuanian forms of this type.

Būga (1925: 29, 35) claims that *čėrpė* 1 (also *čėrpė* 2, *čėrpė* 4) ‘tile, clay dish’, *skavardà* 3 (dial.) ‘frying pan’, *karvōjus* ‘large wedding cake’, and *kaĩbas* 4 (OLith., dial.) ‘basket’, cf. Ru. *čėrepók* ‘broken piece of pottery’, *skovorodá* ‘frying pan’, *korováj* (also spelled *karaváj*) ‘cottage loaf’, *kórob* ‘box, basket’, were borrowed prior to the rise of *polnoglasie*. Bjørnflaten (2006: 66), referring to Zinkevičius (1998: 63–64), simply states that in all these cases there are alternative explanations, concluding that in Lithuanian, unlike in Latvian and Finnish, there are no examples. Zinkevičius’ formulation (1987: 21; *l.c.*) turns out to be more cautious, however. The main idea is that we may be dealing with syncopated reflexes of *polnoglasie*, but to my mind the existence of the doublets *čėrpyčia* / *čėrepyčia* ‘tile’, *skavardà* / *skavarada*, *karavōjus* / *karavōjus*, and *kaĩbas* / *karābas* does not necessarily mean that the shorter forms are secondary. The same word may have been borrowed at different stages and in different areas. In view of OPL *korb* and MHG *korp*, Lith. *kaĩbas* may not be of East Slavic origin at all. That does not hold good for *karbijà* / *karabijà*, which cannot be separated from Ru. *korob’já* < **korbja*.

Conspicuously absent from the discussion in the above-mentioned publications is the form *kálpas* 1 ‘servant, farmhand’, which occurs in the works of Daukantas. In a manuscript that was published long after his death (1959: 579), Būga says that *kálpas* is a borrowing from Latvian. Both Fraenkel (LEW: 210) and Smoczyński (2018: 476) do not mention this possibility and regard *kálpas* as an authentic Žemaitian word. In view of such forms as the synonymous *kálpa* (Valančius, Daukantas), *kalpýnas* (Kretinga area) ‘good-for-nothing’, and *kalpáuti* (Lŋkv.) ‘be a servant’, I see no reason to assume that Latvian served as an intermediary. Equally unnecessary seems

⁵ Alongside *žėrbīņus mest* ‘cast lots’ we find *žėrebiņus mest* (Golg., Mar., Sessw.). It is remarkable that all dialect forms mentioned in ME (IV: 804) show no lengthening before tautosyllabic *r* (only a dictionary from 1879 has *žėrbīņš*). This may point to a recent borrowing (cf. Endzelin 1922: 102–103), which would be incompatible with an archaic structure of the root.

the assumption that *kálpas* originates from **kalapas*, which Fraenkel presents as a possibility and Smoczyński as the best option.

Another etymon that may have been borrowed from East Slavic before the rise of *polnoglasie* is Lith. *šálmās* 3 [3/4] ‘helmet’ (thus LEW: 960; ALEW: 1008). Būga does not mention this form in his articles on Slavic borrowings, but elsewhere (e.g. 1922: 68) he has correctly argued that *šálmās* was not borrowed directly from Germanic but through Slavic. The Slavic forms, e.g. ORu. *šelomъ*, Ru. (dial.) *šelóm*, *šólóm*, Ukr. *šólóm*, Pl. *szłom*, Sln. *šlēm*, point to **šelmъ* (a) (cf. Pronk–Tiethoff 2013: 95), while the Germanic etymon is **helmaz*, e.g. OHG *helm*, which is usually derived from PIE **kel-* ‘hide, cover’ (cf. Kroonen 2013: 219). If we were to assume that the Baltic forms are inherited, the acute lacks an explanation, but this would also be true in the case of a borrowing. An attempt at an explanation is found in Pronk–Tiethoff’s monograph (2013: 264–273, with references to alternative views), where it is argued that masculine *o*-stems with a heavy syllabic nucleus deriving from Germanic masculine words joined AP (a) because in masculine *o*-stems with a non-acute root accentual mobility had been generalized and it was unusual for Germanic borrowings to join AP (c). Since the Lithuanian forms derive from **šolmъ* rather than **šelmъ*, I assume that in East Slavic, where **CelC* yields *ColoC*,⁶ the **e* had become labialized under the influence of the **l* before *polnoglasie* occurred (cf. Shevelov 1964: 404), possibly after the rise of the new timbre distinctions. It is precisely in view of Lith. *šálmās* that Holzer (2001: 42) claims that the “North Slavic” development **CelC* > **CalC* preceded **a* > *o*, but the substitution of Baltic *a* for Slavic *o* can be shown to have been regular for a long period (cf. Levin: 2003: 143 and see section 4.4.). Finally, the fact that the Lithuanian word is mobile need not worry us in view of the spread of accentual mobility.

2.2. PSI. **ę*, **ǫ*

Early borrowings from East Slavic have *ė* in Lithuanian and *ē* in Latvian where the donor language had a reflex of **ę*, e.g. Lith. *mētà* 2 [1/2/4] ‘mint’, *svė̃tastis* (OLith.) ‘sacrament, relic’, *prė̃słās* 3 [2/3] ‘stack of grain or hay’, Latv. *mētra* ‘mint’, *svēts* ‘holy’, *grēda* ‘pile, heap, flower bed’, *mētēlis* ‘cloak’. This is an indication that **ę* had already been denasalized and that the East Slavic reflex was probably **æ:*, which later became *a* with palatalization of a preceding consonant, cf. Ru. *mjáta*, *svjátost’* ‘sanctity’, *prjásłō*, *grjadá*,

⁶ After palatal consonants we also find *eloC*, as shown by the examples.

ORu. *mjateb*. The same vowels are substituted for **a* < **a*, **ě* after palatal consonants (Slavic **č*, **š*, **ž*) and *j*. In Latvian, we actually find *ē* for **ě* in general (see 2.5.). In Lithuanian, we occasionally encounter doublets with *o* in this environment, e.g. *čėbras* and *čiōbras* ‘summer savory’. According to Būga (1912a: 10), forms with *ė* are older, but Levin (2003: 141) questions this, considering that the sequence **jæ*: was phonologically ambiguous.

In the case of East Slavic borrowings containing a reflex of PS1. **ǝ*, several old borrowings appear to have *uo* in Latvian, but *ū* in Lithuanian, e.g. Lith. *mūkà* 2/4 (OLith., dial.) ‘torment’, *sūdžià* 2 (OLith., dial.) ‘judge’, *sūdas* 2 (OLith., dial.) ‘court of law, verdict’, *pūdas* 1 [1/2] ‘pood (ca. 16.3 kg)’, *prūdas* 2/4 ‘pond’, *skūpas* 4 (OLith., dial.) ‘poor, stingy’ vs. Latv. *muōka*, *sūōģis*, *sūods*, *puōds* ‘lispound’, *prūods*² ‘small natural pond’, *skūops*, cf. Ru. *múka*, *sud’já*, *sud*, *pud*, *prud*, *skupóji*. To my knowledge, there are only two Lithuanians examples with *uo*. One is *kuodėlis* ‘distaff’ (cf. Būga 1912b: 15), cf. Latv. *kūodaļa* [ùo, uō, ùo², uō²], *kūodeļa* [ùo, ùo², uō²] ‘tow’, Ru. *kudél’*, which has a back-formation *kuōdas* 4 (Derksen 1996: 85–86). The other is *kuokūlis* (Žem.) ‘corncockle, corn weed’, which occurs alongside *kūkālis* (also *kūkōlis*), cf. Latv. *kuōkalis* [uō, ùo²] (also *kuōkālis*), Ru. *kúkol’*. On the other hand, there are Latvian forms with *ū*, e.g. *kūkaļi* (*kūkāli*) ‘corncockle’, *trūba* ‘tube, pipe’, *ūda* [ū, ù, ū, ū², ù²] ‘fishing-hook’, *ūsas* ‘moustache’ [ū, ū², ù²] alongside *ūosas*², cf. Lith. *trūbà* 4 (also *triūbà* 2/4), *ūda* 1 ‘fishing line’, *ūsai*,⁷ cf. Ru. *kúkol’*, *udá*, *usý*. An old borrowing without Lithuanian counterpart is Latv. *karuōģs* ‘banner, standard’, cf. ORu. *xorogy* ‘id.’, OCS *xorogy* ‘sceptre’.

Interestingly, several of the borrowings mentioned above show up in Finnic as well, e.g. Fi. *kuontalo* ‘bunch’, *suntio* ‘verger’, *suunta* ‘direction’, Est. *sund* ‘order’, *und* ‘rod’, Kar. *muokka* ‘torment’, Vot. *muuka* ‘id.’ (Bjørnflaten 2006: 58, 67). Unlike the corresponding East Baltic forms, where the reflex of the Proto-Slavic nasal vowel cannot be distinguished from the reflex of East Slavic *ū* < **ō* < **au* (see 2.4.), some of the Finnish forms have preserved the nasal element. According to Būga (1912a: 1–2; 1925: 25–34), we find a small number of Slavic borrowings in Lithuanian that have retained the nasal element as well, viz. *lénkas* ‘Pole’, *unguras* (DP) ‘Hungarian’, and *pundūs* 3 (Žem.) alongside *pūndas* 1/3 ‘pood’. Bjørnflaten (2006: 67), without providing any argumentation, follows Kiparsky (1948: 37–39) in dismissing these forms as irrelevant to the issue, though Kiparsky’s view has not become

⁷ Žem. *uōstai* 2/4 ‘moustache, whiskers (of an animal)’ may very well not belong here (see Smoczyński 2018: 1565).

the *communis opinio*. Kiparsky (*l.c.*) suggested that *lénkas* was borrowed from an unattested Polish source, but the view that it was borrowed from East Slavic at a stage when the root vowel of **l̥ex̥* had not yet lost its nasalization seems more popular (cf. LEW: 356; Zinkevičius 1987: 71; Smoczyński 2018: 687). Robinson (1973: 128) mentions *lénkas* as an example of acute tone in a borrowing of extreme antiquity. The ethnonym *unguras*⁸ occurs three times in Daukša's *Postilla* (Gpl. *Vngrų, Vngúru, Lpl. Vngurūse*). Būga (1925: 34) rules out a German origin because the Lithuanians, he claims, never borrowed ethnonyms from German. Kiparsky (1948: 37) thinks that we should take Latin influence into account, which is considered doubtful by Zinkevičius (1987: 72) and Smoczyński (2018: 1561). The problem with an East Slavic origin is the fact that the evidence points to **og̃r-* rather than **og̃vr-* (Smoczyński: *l.c.*). In the case of *pundūs* or *pūndas* the question is whether the word was borrowed directly from Germanic (Scandinavian or Low German) or through East Slavic (cf. Skardžius 1931: 193; LEW: 667). Būga's argument (1925: 28–29) for Slavic as an intermediary is that this unit of weight cannot be separated from *birkaovas*, Latv. *biřkaovs* 'shippond (20 lispounds)', which in view of the suffix must be based on Slavic **birkovъ*, cf. Ru. *bėrkovec* 'ten poods', a derivative of the name of the Swedish trading centre Birka. All in all, I think it is fair to say that Būga's traces of East Slavic nasal vowels cannot be dismissed out of hand.

2.3. PSl. **o, *a*

In early borrowings from East Slavic, PSl. **o* is reflected as *a* in both Lithuanian and Latvian, while PSl. **a* corresponds to Lithuanian *o* and Latvian *ā*, e.g. Lith. *grōmata* (OLith., dial.) 'letter, document', *kopūštas* 'cabbage', *krosà* (SD) 'paint, rouge', *sopāgas* (OLith., dial.) 'boot', Latv. *grāmata* 'book', *kāpuōsts, krāsa* [*ā, à*] 'colour, paint', *zābaks*, cf. Ru. *grāmota* 'official document', *kapūsta, krasá, sapóg*.⁹ Recent borrowings show short reflexes (*a* and short *o* corresponding to Russian *a* and *o*, respectively) and may even reflect *akan'e*, e.g. Lith. *gālstukas* (VI.) 'necktie', *karāblius* (OLith., dial.) 'ship', *pravoslāvas* 'orthodox', Latv. *burlaks* 'robber' (Koškīns 2019: 253), cf. Ru. *gālstuk, korābl', pravoslāvnyj, burlák*. In Lithuanian villages with Lithuanian-Belarusian bilingualism, borrowings from the Soviet era may

⁸ The Standard Lithuanian word is *veņgras*, a borrowing from Polish. This form occurs in Daukša as well.

⁹ Due to the Lithuanian shortening of final acute syllables and the Latvian shortening of long vowels in final syllables, the Nsg. of the *ā*-stems deviates from the established pattern.

show *akan'e* where Standard Lithuanian follows Russian orthography, e.g. in Lazūnai *agronòmas*, *aparācija* for *agronòmas*, *operācija* (Levin 2003: 145).

It is a well-known fact that before the rise of the new timbre distinctions there was a stage when BSL. *o had been delabialized to *a. This is reflected by borrowings from Slavic in a number of languages, including Greek and Finnic. The substitution of East Baltic *a for the vowel that was to become Slavic *o is therefore natural. It cannot be denied, however, that we find the same correspondence after the rise of Slavic *o (see 4.3.). With respect to the substitution of Slavic *a, it should be noted that in certain East Lithuanian dialects (cf. Būga 1912a: 7–8; Zinkevičius 1966: 69) East Baltic *ā is represented by *a*- or *ą*, i.e. by a more open back vowel than *o*. In old texts from the western areas we occasionally find *a* for *o*, e.g. *szadei* = *žōdžiai* ‘words’ in Mažvydas’ Catechism (Stang 1966: 37–38).

2.4. PSL. *i < *ei, PSL. *u < *au¹⁰

In early borrowings of East Slavic origin,¹¹ PSL. *i corresponds to Lithuanian *y*, Latvian *ī*, e.g. Lith. *dīvas* 2/4 (OLith., dial.) ‘miracle’, *čȳstas* 4 (OLith., dial.) ‘pure, chaste’, *žȳdas* 2/4 ‘Jew’, *pyrāgas* ‘pie’, *bažnyčia* ‘church’, Latv. *dīva* (or *dīvs*), *žīds*, *pirāgs*, *baznīca*, cf. Ru. *dīvo*, *čistyj*, *žid*, *piróg*, *božnica* ‘icon-case, (dial.) chapel’. Insofar as PSL. *i continues *ei (rather than *iH), we must reckon with the possibility that there are borrowings reflecting *ē, as this is the obvious intermediate stage. A parallel instance from Finnic is Kar. *viehkuri* ‘whirlwind’, which goes back to ORu. *vixurb* (Mikkola 1894: 57; Būga 1912b: 16; Kallio 2006: 155), cf. Lith. *viesulas*. The most convincing East Baltic example is Latv. *krievs* ‘Russian’, which ethnonym originates from the Kriviči, an East Slavic tribe from the Pskov-Polotsk region (cf. Endzelin 1899: 285–286). Another form mentioned in this connection is OLith. *mieras* ‘peace’, Latv. *miērs* ‘peace’, cf. Ru. *mir*. In my view (Derksen 2015: 316), the East Baltic forms are best regarded as inherited (*pace* Būga 1912b: 16). As observed in ALEW (647–648), the Latvian broken tone, which is uncommon in borrowings, may serve as an argument for a genetic relationship. The additional remark that the broken tone is in conflict with a reconstruction **meih*₁-, as the stress was not retracted according to Hirt’s law, is apparently based on an erroneous conception of this law.

¹⁰ I have written **au* because BSL. **au* and **ou* had merged in early Proto-Slavic.

¹¹ For some of the Lithuanian forms a Polish origin cannot be excluded.

A more attractive instance of *ie* corresponding to PSl. **i < *ei* is possibly the Latvian suffix *-(e/i)niēks* (cf. McKenzie 1919: 173). I have previously argued (1996: 185–186) that Lith. *-(e/i)nỹkas* was borrowed from Slavic, while Latv. *-(e/i)niēks* is probably inherited. This is still an option, but if we assume that Latvian borrowed the suffix at an earlier stage (or from a more archaic dialect), this would enable us to posit the same origin for both suffixes. The Karelian suffix *-niekka* ‘potens v. gnarus rei’ (Mikkola 1894: 57) may also reflect a PSl. stage **ē*. Mikkola assumes that Finnic forms with *ie < *ē* (besides *-niekka* and *viehkufi*, he mentions Kar. *Viena* ‘Dvina’ and *miero* ‘paroecia, tractus ruralis, pagus’) were borrowed from North Russian dialects where *i > e*, which I find unconvincing. With respect to Russian dialect forms that seem to show this phenomenon, Skach (2010: 139) proposes that we may be dealing with relics from dialects where the stage **ē < ei* was preserved.

As for borrowings reflecting PSl. **u* from a *u*-diphthong (or of foreign origin), the East Baltic situation strongly resembles the one described in connection with East Slavic **u < *o*, e.g. Lith. *bliũdas* 2 (OLith., dial.) ‘dish’, *kũmas* 2 ‘godfather’, *kũmà* 2/4 ‘godparent’, *dũmà* 2 (OLith., dial.) ‘thought, opinion’, *kũdas* 4 (OLith., dial.) ‘thin, lean, bad’, *pũstas* 4 (OLith., dial.) ‘empty, idle’, *kopũstas* 2 ‘cabbage’ vs. Latv. *blũoda*, *kũoms*², *kuoma*, *duõma*, *kuods*, *puõsts*, *kàpuõsts*, cf. Ru. *bljúdo*, *xudój*, *kum*, *kumá*, *dúma*, *skupój*, *pustój*, *kapústa*. Some of the Latvian forms have doublets with *ũ*: *kũms* ‘godfather’, *kũma* ‘godparent’, *kũds*, *pũsts* ‘ein wüster, sumpfiger Wald’. Other Latvian forms are only found with *ũ*, e.g. Latv. *dũda* ‘bagpipe’, *pũka* ‘(particle of) down, fluff’ (but *puõkaiņš* ‘rauhhaarig, befiedert’), Lith. *dũdà* 2/4, *pũkas* 4, cf. Ru. *dúdka*, *pux*, *trubá*. Remarkably, we have *uo* in Žem. *puõkas* 4 ‘(particle of) down’ (Büga 1959: 671).

2.5. PSl. **ě*

It appears that there is a clear difference in the way PSl. **ě* is reflected in early Lithuanian and Latvian borrowings from East Slavic. In general we find *ie* in Lithuanian, but *ē* in Latvian, e.g. Lith. *grĩekas* 2/4 (OLith., dial.) ‘sin’, *mierà* 4 [1/4] (OLith., dial.) ‘measure’, *sierà* 4 ‘sulphur’, *viestis* (OLith.) ‘news’ vs. Latv. *grēks*, *mērs*, *sērs*, *vēsts*, cf. Ru. *gřex*, *mėra*, *sėra*, *vest’*. A Latvian example with *ie* is *miēsts* ‘small village’. After palatal consonants (č, š, ž), however, Lith. has *ė* for *a < *ě*, e.g. *čėsas* 2/4 (OLith., dial.) ‘time’, *žėlava* / *žėlaba* (dial.) ‘mourning’, cf. Latv. *žēlabas*, *žēl* ‘sorry, pity’, Ru. *čas*, *žaloba*, *žal’*. It could be argued that Lith. *nedėlia* ‘Sunday, weekend’, cf.

Latv. *nedēļa*, was borrowed at a different stage, but it seems more plausible that the *ē* is analogical after *dēti* ‘do’ (Būga 1912a: 9). In the case of *bēdā* ‘misfortune, trouble, guilt’, Latv. *bēda* ‘care, sorrow, grief’ we may be dealing with inherited forms, but the matter is complicated (cf. Derksen 2015: 85).

In the Aukštaitian dialects of Lithuanian, **ie* as a substitution for PSl. **ĕ* cannot be distinguished from *ie* < **ĕ* < **ei*/**ai*. The Žemaitian situation is different, as was already noted by Būga (1912a: 7–8). The borrowings have *ie*, e.g. *grīeks*, while the reflexes of East Baltic **ĕ* vary from *ei* to *i* (see also Zinkevičius 1966: 86).

2.6. PSl. **v*, **b*

It is clear that the earliest East Baltic borrowings from East Slavic predate the stage when the jers in weak position were lost and the jers in strong position merged with **o* and **e*. PSl. **v* is reflected as *u*, e.g. Lith. *kùrtas* 1 ‘greyhound’, *puĩkas* 4 ‘regiment’, *tũlkas* 1 [1/2] (Bretkũnas, dial.) ‘interpreter’, *tuĩgus* 2 [2/4] ‘market’, Latv. *kuĩrts*, *pũlks* [ũl, uĩ], *tuĩks*, cf. Ru. *xort* < **xvrtv*, *polk* < **pvlkv*, *tolk* ‘sense, meaning’ < **tolkv*, *torg* < **torgv*. PSl. **b* is reflected as *i*, e.g. *birkaivas* ‘shippound’ (see 2.2.), *krikštyti* ‘baptize’, *Póvilas* ‘Paul’, *stiklas* 4 ‘glass’, Latv. *biĩkavs*, *kristĩt*, *Pávilis*, *stikls*, *ciľvėks* ‘man, person’, cf. Ru. *bėrkovec* (derived from **bėrkovb*), *krestĩt* < **krbstiti*, *Pável* < **Pavvb*, *čelovek* < **čvlovėkv*. The form *ciľvėks* points to borrowing from a dialect showing *cokan’ė* (Young 2009: 183; Koškins 2019: 251–252).

According to Būga (1925: 39–40), Žem. *ciľkva* ‘church’ is an earlier borrowing than E. Lith. *ceĩkvė*, which reflects East Slavic **cerkv-* < **cėrkv-*. The Žemaitian form is assumed to represent a stage when the jers in weak position had been lost, but **b* > *e* had not yet occurred. Other words that may have been borrowed at more than one stage are Lith. *bulvõnas* ‘pagan idol’, Latv. *buĩvāns* ‘ausgestopfter Vogel, um Wild herbeizuziehen; ein Lockvogel’ alongside Lith. *balvõnas*, Latv. *balvāns* (Būga 1925: 40, 43, 47), cf. Ru. *bolvān* < **bėlvānv*, and Latv. *buca* vs. Lith. *bačkā* 2/4 ‘barrel’, cf. Ru. *bóčka*. The Latvian noun must be based on **bėca*, with *cokan’ė*.

2.7. PSl. **y*

To my knowledge, there are no borrowings with **ũ* corresponding to PSl. **y*. We must keep in mind, however, that it might be difficult to distinguish these very early borrowings from inherited forms. In Finnic, Votic *sũra-* ‘cheese’, cf. Ru. *syr*, may be the only example (Kallio 2006:

155). In East Baltic, the regular substitution for the unfamiliar vowel *y is *ui*, e.g. Lith. *muītas* 2 ‘customs, duty’, Latv. *muīta*, cf. Ru. *mýto*. Of special interest are borrowings with *ui* after *k* or *g*, reflecting PSI. **ky*, **gy*, or **xy*, as in East Slavic these sequences developed into *ki*, *gi*, *xi*. The latter stage is reflected by *kýtras* ‘sly, clever’, Latv. *neķītrs* ‘obscene, filthy’, cf. Ru. *xítryj*. In the case of Lith. *kūila* ‘rupture, hernia’, cf. Ru. *kilá* ‘rupture, hernia’ < **kyla*, there is a variant with **ī*, viz. Lith. *kýla* 1 [1/4]. The same holds true for the etymologically related Latv. *kuīlis* ‘boar’, cf. Lith. *kuilỹs* 4 [2/4] ‘boar’, which has a variant *ķila*². Smoczyński (2018: 542–543) suggests that *kýla* 1 is a borrowing from Polish, while *kylà* 4 was borrowed from Belarusian. Būga (1925: 52), on the other hand, assumes that *kýla* must be a relatively old borrowing from Belarusian because of its acute. The fact that both Dybo (1981: 22) and Zaliznjak (1985: 132) classify *kyla* as belonging to AP (a) is relevant in this respect. Accentuation will be the subject of the next section.

3. Accentuation

In his study of tone in Latvian borrowings from Old Russian, Young (2009: 189) has shown that long syllables which were stressed throughout the paradigm in Old Russian have sustained tone in Latvian. A falling tone is found when, in Young’s formulation (2009: 190), a long syllable was either pretonic or occurred in an enclinenomenon form of the mobile paradigm. Which syllables were pretonic in the East Slavic forms is a matter that is open to discussion. The fact remains that, generally speaking, the sustained tone is linked to AP (a) and the falling tone to (b) and (c). In Kortlandt’s interpretation (2009: 81), the evidence discussed by Young indicates that in Old Russian glottalization had been preserved at the time of borrowing. In Latvian, where glottalization has been preserved outside the stress as the so-called broken tone, stressed glottalized syllables ultimately received a sustained tone.

This is not a suitable occasion for a comprehensive study of the accentuation of Lithuanian borrowings from Slavic. It is clear that to a large extent circumflex tone is a characteristic of Slavic borrowings, but this is not necessarily true of borrowings of great antiquity (cf. Robinson 1973: 128). Examples of borrowings with an acute root are *kálpas* 1, *kúrtas* 1, *túlkas* 1 [1/2], Latv. *kaļps*, *kuīts*, *tuļks*, PSI. **xòlɤb* (a), **xòrtɤ* (a), **tòlkɤ* (a?). Apart from the correspondence *k* : *x* in the first two etyma, these nouns behave as if they were Balto-Slavic. Other borrowings with an ostensibly “Balto-Slavic” acute are Lith. *birkavas*, *kūila* / *kýla*, *Póvilas*, *šálmás*, Latv. *birķavs*, *kaļps*, *kuīlis*, *Pāvils*. We may tentatively add Žem. *cirkva*, cf. Ru. *cérkov’* from

**cvrky* (a) (Zaliznjak 1985: 133).¹² An acute suffix is found in Lith. *bažnyčia*, Latv. *baznīca*. The broken tone of the Latvian suffix may be secondary (cf. Young 2009: 183). The acute of Lith. *bíasas* 1/3 is unexpected in view of the mobility of PSl. **běšv* (c), but the tone may have been influenced by inherited forms from the same root **b^h(o)iH(d^h)-*, cf. Latv. *bītiēs* ‘be afraid’. No such explanation is possible for *svietas* 1 (alongside *sviētas* 2) ‘world, people’, cf. PSl. **světъ* (c).

Smoczyński (2018: 641) calls the acute of *kūrtas* historically unmotivated, referring to *kūrva* ‘whore’, *tūlkas*, *kūila*, and *vālnas* ‘free’ as other instances of an unmotivated acute in a borrowing. This suggests that in Lithuanian borrowings from Slavic acute tone is regarded as unmotivated by definition. Though it will hardly be possible to account for all instances, I think we should at least try to make a few relevant observations, for instance that the stage at which a word was borrowed seems to play a role. David Robinson (1973: 128) claims that “the diphthongs *áu*, *ár*, and *ál* found in loanwords will always have acute intonation when stressed”. This is an attempt to explain the acute on phonetic grounds. Since the first part of acute diphthongs is relatively long and the Lithuanian long *a* has a quality closer to the Slavic *a* than does the short *a*, the motivation for the acute tone is phonetic resemblance. Unfortunately, Robinson does not present a single example, apart from Lith. *-áuskas* vs. Pl. *-owski* (*l.c.*), if I understand him correctly, but here we have Slavic *o*. In view of the developments discussed in 2.1. and 2.2. we would not expect Robinson’s observation to apply to old borrowings anyway. It may, however, have some relevance with respect to relatively recent borrowings such as Lith. *kárdas* ‘a type of short sword’, *kárpis* ‘carp’, *páltis* ‘overcoat’, *stérva* (OLith., dial.) ‘carrion, carcass’, cf. ORu. *kordъ*, Pl. *kord*, Ru. *karp*, Pl. *karp*, Ru. *pal’tó*, *stérva* < **stbrva*, but this falls outside the scope of this paper.

We have seen a number of borrowings that show agreement between Lithuanian and Latvian and I suspect that at least some of them belong to an early layer. It is not possible, however, to establish a distribution that is parallel to the one that Young has established for Latvian, cf. Lith. *grōmata*, *muītas* 2, *mūkà* 2/4, vs. Latv. *grāmata*, *muīta*, *muōka*. Other Lithuanian forms with a circumflex corresponding to AP (a) in Slavic are *čỹstas* 4, *diēdas* 4, *sylà* 2/4, Ru. *čĩstyj*, *ded*, *sĩla*.

¹² Pronk–Tiethoff (2013: 102) states that Zaliznjak’s AP (a) cannot be correct (for Proto-Slavic), but Zaliznjak bases himself on Old Russian data, which in this case is all we need.

4. Chronology

4.1. Historical Background

According to Young (2009: 178), the Latvian borrowings from Old Russian date from approximately the 7th and 8th centuries to the 13th century, when German political and cultural dominance was on the rise (cf. Koškins 2020: 250, 255). This is also the timeframe that I have in mind with respect to the subject of this study. For the Lithuanian data this means that in principle we are not concerned with borrowings from the times of the Grand Duchy of Lithuania, whether they are Polish or East Slavic. Of course, it is often difficult to ascertain in which period a word was borrowed. Good candidates for early borrowing are, for instance, words connected with trade or religion that we also find in Finnic.

A quick survey of the material suggests that the oldest layer of Slavic borrowings in Latvian predates the oldest layer of Slavic borrowings in Lithuanian. McKenzie (1919: 171) finds it unattractive that Lithuanian and Latvian should have borrowed the same Slavic words with **ō* (> **ū*) at different times, as had been argued by Būga (1912b). He therefore suggests that in Lithuanian the development **ō* > *uo* had already taken place or that Russian **ō* somehow differed from Lithuanian **ō*. This is in itself a possible scenario, but to me this early diphthongization seems unconvincing and not in line with the essence of his argumentation. The merit of McKenzie's article lies in his demonstration that Lithuanian and Latvian *ie* and *uo* did not originate in Proto-Baltic or Proto-East Baltic but developed from **ē* and **ō*. McKenzie (1919: 170, 172–173) rightly criticizes Būga for assuming that the forms were borrowed from an Old Russian dialect where diphthongization had taken place, as this is in conflict with the Finnic evidence. Generally speaking, however, it is difficult to rule out the possibility that Lithuanian and Latvian were in contact with varieties of East Slavic that differed considerably from one another. The Latvians are assumed to have had trade relations with the Kriviči of the Pskov-Polotsk region (cf. Young 2009: 178–179). A characteristic of the language of the Kriviči is *cokan'e*, which is supposed to be reflected by such Latvian borrowings as *cilvēks* (see 2.6.), provided that we could have *č* in such an early borrowing.

In the following discussion of the chronology of various Baltic and Slavic developments I shall use the elaborate relative chronology devised by Kortlandt as a point of reference, occasionally referring to publications by Holzer, whose relative chronology attempts to integrate Baltic and Slavic developments.

4.2. *Terminus a quo*

Though it is clear that at the time of their expansion the speakers of Slavic still had diphthongs (cf. Holzer 2001: 39–41; Kallio 2006: 159–161; Vermeer 2015: 1), our East Baltic material contains no traces of retained **au* and **ai*/**ei*, while in Finnic there may be a few early borrowings from Slavic reflecting a diphthong (Kallio: *l.c.*). Obviously, this could mean that we have simply failed to identify the relevant forms owing to their deceptively Balto-Slavic appearance. The matter will not be pursued here. To all appearances the East Baltic languages seem to have borrowed from a Slavic dialect that had undergone the palatalizations and the monophthongization of diphthongs. In Kortlandt’s relative chronology (e.g. 2003: 216–217, 232) these developments belong to his Early Middle Slavic period. Holzer, whose *Urslavisch* is dated around 600 AD, regards the aforementioned developments as *nachurslavisch* (1998: 39fn.; 2001: 39–40). This is compatible with onomastic evidence showing that the second palatalization had not yet occurred shortly before the middle of the 6th century (Vermeer 2015: 5).

4.3. Proto-Slavic quantity

At a superficial glance the East Baltic borrowings faithfully preserve Proto-Slavic quantity. This cannot be the case, however. In Proto-Slavic, PIE lengthened grade vowels and sequences of a vowel plus a laryngeal (instances of Winter’s law included) had the same timbre, but due to a number of developments, such as pretonic shortening or the loss of the laryngeal feature in stressed syllables, the vowels that are traditionally labelled as long could actually be either long or short. Furthermore, the old short vowels had under certain conditions been lengthened. The problem was recognized by Stang (1957: 52–55), who assumes that the substitution rules were originally based on length distinctions and subsequently became traditional. They still apply to relatively late borrowings from Polish, for instance. I rather agree with Levin (1972: 152; 2003: 141–142) that the substitution is phonologically motivated. Here we must obviously take into account that at the time of borrowing the East Baltic vowel systems differed from the systems of Modern Standard Lithuanian and Latvian. Levin (2003: 140) suggests, for instance, that Standard Lithuanian /*o*/ vs. /*a*/ continues Common Lithuanian /*a*/ vs. /*ǝ*/.

4.4. The rise of the new timbre distinctions and *polnoglasie*

Since the Slavic word for ‘king’, i.e. **kōr|b*, which derives from Charlemagne, was apparently borrowed before the elimination of the liquid

diphthongs, the latter development cannot be dated before the second half of the 8th century. According to Kortlandt (2003: 219–220, 232), the metathesis of liquids preceded the rise of the new timbre distinctions in South Slavic and Czecho-Slovak, whereas in Lechitic and Sorbian we find the reverse chronology. In his framework both developments are Late Middle Slavic. The East Slavic pleophony is dated to the Late Proto-Slavic period, which is significantly later. Bjørnflaten, who regards the elimination of the liquid diphthongs as an abrupt sound change (2006: 55), may be inclined to overestimate the antiquity of *polnoglasie*. His timeframe for the elimination is 750–850.

It is noteworthy that Latvian borrowings with *ie* or *uo* corresponding to Slavic $*\bar{i} < *_{\bar{e}} < *ei$ or $*\bar{u} < *_{\bar{o}} < *au$ must have been borrowed before the raising of $*_{\bar{e}}$ and $*_{\bar{o}}$ and therefore before the rise of the new timbre distinctions and *polnoglasie*. It is therefore not surprising that we find several borrowings that reflect a liquid diphthong. The corresponding Lithuanian forms date from after the rise of the new timbre distinctions, but there are some forms that seem to predate the East Slavic pleophony. Both Kortlandt (2003: 219) and Holzer (2001: 40–41) point out that the Slavic development $*bj > *b_{\bar{j}}$ was anterior to the raising of $*_{\bar{e}}$ and $*_{\bar{o}}$, cf. Latv. *bjuōda*, which in Holzer's case is explicitly mentioned as an argument for what he calls the "Slavisch-lettische *l*-Epenthese". Another Slavic development that must have preceded the raising is the delabialization of $*\bar{u}$ to \bar{y} (Kortlandt: 2003: 219; Holzer 2001: 41). As to the Baltic side of the chronology, I would like to note that it is very likely that the East Baltic monophthongization of stressed $*ei$ and $*ai$ to $*_{\bar{e}}$ had already taken place at the time of the earliest Latvian borrowings.

4.5. Denasalization and the raising of *jat*'

The names of the Dnieper rapids Βερούτζη and Νεασήτ, which occur in Constantine VII Porphyrogenitus' *De administrando imperio* (ca. 950), have been adduced as early instances of denasalization since the 19th century (e.g. Mikkola 1894: 49). These forms are normally interpreted as reflexes of $*_{\bar{v}}br̥čī$ 'seething' and $*_{\bar{n}}e_{\bar{j}}syt̥v$ 'insatiable', respectively. The Russian name of the Varangian *Igor*' (from *Ingvarr* or *Ingvorr*), who according to the Primary Chronicle ruled Kievan Rus' from 912 to 945, also indicates that the nasal vowels had been lost because otherwise we would have expected the name to begin with *Ja-*. The latter reflex is found in Ru. *varjág* 'Varjagian' < $*_{\bar{v}}aręęv$ from *Væringr*. This borrowing may be dated to the 9th century (see Kiparsky 1979: 77–78 for more examples pointing to retained nasal vowels). Whereas there seem to be no examples of early Finnic borrowings

from Slavic reflecting **ę* (Mikkola: *l.c.*), there are, as we have seen, plenty of instances where the Slavic form contained **ǫ*. The oldest layer appears to reflect the nasal element as *n*. It seems plausible that the earliest borrowings also reflect the different quantity of the nasal vowels (cf. Mikkola 1894: 48, Kiparsky 1979: 82–84), which can hardly serve, however, as an argument for the West Slavic origin of these accessions (*pace* Bjørnflaten 2006: 58–59, 72). In my view, it is unlikely that East Slavic no longer had phonemic length at this early stage.

The East Baltic substitutions for **ę* and **ǫ* show no trace of nasalization, a few Lithuanian forms excepted (see 2.2.). In the case of **ę*, we find a vowel that is identical with the reflex of Proto-East Baltic **ē*, which in early Lithuanian and Latvian must have been realized as [æ:] or [ɛ:]. Under certain conditions the same vowel is substituted for **ě* and for **a*. In the case of **ǫ*, we find *uo* and *ū* in both Lithuanian and Latvian. In Latvian, *uo* is much more common, however. This is reminiscent of the situation that we find regarding **ū* < **ō* < **au*, which suggests that in this particular variety of Slavic **ō* < **ǫ* and **ō* < **au* merged and were later raised to **ū*. The Finnic evidence seems to support this scenario. I fail to see how the nasalization could have been lost in Lithuanian or even Latvian rather than already in East Slavic. In Latvian, **an* / *_C* and **un* / *_C* yielded **uo* and **ū*, respectively, but that must have been a recent development, and besides, **an* is an unexpected substitution for Sl. **ǫ*. Moreover, **en* / *_C* would yield *ie* rather than the attested *ē* (thus also Bjørnflaten 2006: 67).

In Kortlandt's chronology, the raising of **ǫ* to **ų* is dated to the end of the Late Proto-Slavic period, followed immediately by denasalization of all nasal vowels in East Slavic. As we have seen, the bulk of the East Baltic evidence shows no trace of a nasal, except for a few Lithuanian forms, to which we shall now return. The sequence *en* in Lith. *lėnkas* may reflect Slavic **ę*. The sequence *un* in *pundūs* / *pūndas* and *unguras* may reflect Slavic **ų*, which would be at odds with the development **ǫ* > **ō* posited above, or perhaps **ǫ*, as the latter is closer to *un* than to *an*. In any case, *un* finds no support in Latvian, cf. Latv. *puōds*. We may be dealing here with variation in the East Slavic donor language. Note that both the Lithuanian and the Latvian forms point to an acute root.

Slavic **ě* must originally have been a low monophthong. This is in agreement with the Latvian evidence, where we find *ē*. In Lithuanian, the regular substitution for **ě* is *ie* and not *ė*, however, which is an indication that in the donor language the raising of **ě* had already taken place. Kortlandt (2003: 222) dates this raising, which also occurred in part of the West and

South Slavic areas, to his Young Proto-Slavic period, after *polnoglasie*. Since Aukštaitian *ie* originates from $*\bar{e}$, the latter vowel would be a highly plausible substitution for $*\check{e}$, provided that $*\check{e}$ had been raised to $*\bar{e}$. On the other hand, the fact that in Žemaitian Slavic borrowings also have *ie*, which in these dialects is not the regular reflex of Proto-East Baltic $*\bar{e}$, seems to indicate that in the donor language $*\check{e}$ had been diphthongized. I therefore agree with Kortlandt's formulation "raising of \check{e} from \bar{a} to *ie*" (2003: 222). The difference between Lithuanian and Latvian regarding their treatment of $*\check{e}$ is in agreement with other observations which seem to indicate that Latvian has an older layer of Slavic borrowings (cf. Bjørnflaten 2006: 67–68), but we must not forget that there may also be a geographical dimension. In Kriviči territory, $*\check{e}$ was realized, according to Zaliznjak (2004: 52), either as an open monophthong or as a diphthong with an open second component, which he links to North West Russian dialect forms such as *jála* for *jéla* or *kjap* for *cep*. In the Novgorod birchbark texts, confusion between \check{e} and *i* only begins in the second half of the 12th century (Zaliznjak 2004: 26, 52–53).

4.6. The jers and $*y$

Kallio (2006: 155) questions Kiparsky's decision to reconstruct a Proto-Russian vowel system with i : ($*y$) vs. *u*, *i* ($> *v, *b$) as the donor language for Finnic borrowings (cf. Kiparsky 1979: 80). Following Kortlandt (e.g. 2003: 219), he would prefer the delabialization of $*u$ and $*\bar{u}$ to coincide. We must ask ourselves if the delabialization of $*u$ or more in general the rise of the jers (within the context of the rise of the new timbre distinctions) would be reflected in either Finnic or East Baltic. Prior to the elimination of the jers, which in the East Slavic area is assumed to have started in the 12th century,¹³ *u* and *i* are substituted for $*v$ and $*b$, respectively. These uniform substitutions shed no light on the rise of the jers.

The East Baltic substitutions for East Slavic $*y$ offer hardly any information about the time of borrowing. An exception are the sequences $*ky$, $*gy$, and $*xy$. According to Būga (1925: 50), the change $y > i$ after velars is first found in the mid-12th century in Ukrainian Church Slavic — Kiparsky (1979: 140) has a few earlier examples — and was not yet completed at the beginning of the 14th century in the area around Novgorod. In what Būga calls the Belarusian area around Smolensk, Vitebsk, and Polotsk, the change must have occurred somewhere in between. This provides a *terminus ante quem* for such forms as Lith. *kùila* 'hernia', *kuiľys*, Latv. *kuľis* 'boar'.

¹³ This chiefly applies to the merger of $*v$ and $*b$ with *e* and *o*. The loss of the jers in weak position was earlier and depended on their position.

4.7. Accentuation

Kortlandt's claim that the earliest East Slavic borrowings in Latvian show that at the time of borrowing Russian had preserved glottalization under the stress is in keeping with his relative chronology, since the borrowings display several features that point to a stage anterior to "the [Late Proto-Slavic] loss of the acute (broken, glottalic) tone" (2003: 233), for instance the raising of * \bar{e} and * \bar{o} . An exception is the raising and denasalization of * ϱ (see 4.5.). If we follow Kortlandt's relative chronology, at least some words must have been borrowed before Dybo's law, when Slavic had a contrast between glottalized, rising and falling initial syllables. If at that stage Latvian, apart from broken tone, had possessed a contrast between falling and rising tones, one would have expected to see this reflected in the treatment of forms which in Slavic belonged to AP (b) or (c). The same argument, in fact, could be applied to the period between Dybo's law and the loss of the glottalic feature. In my view, it is plausible that the accession of the early borrowings preceded the rise of the Latvian tones. The retractions of the ictus from which the tonal contrasts originate must be dated to the end of the East Baltic period and were posterior to the monophthongization of * ei and * ai under the stress. In Lithuanian, the state of affairs is entirely different. Borrowings characteristically have circumflex tone, even if the Slavic form had an acute. There are exceptions, however. These can partly be explained by assuming that the relevant forms were borrowed at the same early stage as the Latvian forms that have a sustained tone corresponding to a Slavic acute.

An interesting case is Lith. *grōmata*, Latv. *grāmata*, in view of the fact that Kortlandt presents Ru. *grāmota* as an example of his Russian lengthening of short rising vowels (2003: 225). The lengthening occurred after the loss of the acute, which yielded a short rising tone. Since *grāmota* continues Gk. $\gamma\rho\acute{\alpha}\mu\mu\alpha\tau\alpha$, it is unlikely that the short rising tone resulted from the loss of glottalization. The word may have entered Slavic at any time after the operation of Dybo's law, since the law would have shifted the stress. It is not possible to link all Latvian borrowings with a sustained tone to the lengthening of short rising vowels because this would not match the distribution established by Young, not to mention other issues pertaining to relative chronology.

5. Conclusions

A survey of the early Slavic borrowings in East Baltic leads to the conclusion that in general the Latvian borrowings seem to belong to an older

layer than the forms that we find in Lithuanian. This is borne out by both the phonological and the accentual evidence. The early Finnic borrowings from Slavic present a picture that seems closer to the Latvian than to the Lithuanian situation, which invites the question of to what extent our topic is connected with East Slavic dialect geography. The Russian dialects of the area nearest to the Finnic and Latvian territories may have been more archaic than the dialects that were spoken in the area nearer to Lithuania. This is mainly speculation, however, as we have insufficient data. Material gathered in the 19th and 20th centuries has only limited value (cf. Wiemer and Seržant 2014: 39, 42).

If we once again employ Kortlandt's Slavic relative chronology as a point of reference, for clarity's sake adding his numbering of the developments between brackets, there seem to be no East Baltic borrowings that necessarily reflect a stage prior to the assimilation of *j* to a preceding consonant (7.6), which includes **bj* > **bj*, and the delabialization of high vowels (7.8). In Latvian, however, there are plenty of forms that must have been borrowed before the raising of **ē* < **ei* and **ō* < **au* (7.9). Furthermore, most Latvian forms reflecting an East Slavic etymon containing **ě* were borrowed before the raising to *ie* (8.3) and we find a few examples of forms that do not reflect *polnoglasiē* (9.1). Finally, the accentuation of the Latvian forms indicates that the East Slavic loss of glottalization (9.2) had not yet occurred. The only real issues are the raising of **ǫ* (9.6) and the denasalization of the nasal vowels (9.7). The Latvian data seem to point to denasalization of **ǫ* at an earlier stage. It is likely that in the East Slavic area bordering the Latvian linguistic territory the denasalization preceded the raising of **ě* and perhaps the raising of **ō*, in which case **ō* < **ǫ* merged with **ō* < **au*.

East Slavic borrowings in Lithuanian seem to have entered the language after the raising of **ō* < **au* (7.9) and after the raising of **ě* to *ie* (8.3). There are a few forms that were probably borrowed before *polnoglasiē* (9.1). The accentuation of the borrowings makes it likely that the majority were introduced into the language after the loss of glottalization in East Slavic (9.2). There are some interesting exceptions, however. The raising of *ǫ* (9.6) and the subsequent denasalization of the nasal vowels (9.7) are not in conflict with the data, apart from the fact that there are two forms which show the same development to *uo* as in Latvian, suggesting that denasalization preceded raising. In addition, there are a few etyma that may have been borrowed before denasalization.

As to the East Baltic side of the matter, it seems plausible to me that the accession of the East Slavic borrowings was posterior to the East Baltic

monophthongization of stressed **ei* and **ai* to **ē*, but that in Latvian most borrowings were adopted before the rise of tonal distinctions (other than the broken tone), which resulted from the retractions of the ictus from prevocalic *i* and final **-a* (cf. Derksen 1996: 374–376; 2015: 19–20). In Lithuanian, the accession of the majority of the borrowings was posterior to these retractions, which marked the disintegration of East Baltic.

Abbreviations

- BSl. — Balto-Slavic
dial. — dialectal
DP — Daukša's *Postilla catholica*
Ds. — Dusetos
Gk. — Greek
Golg. — Golgowski = Galgauska
Gpl. — genitive plural
Kar. — Karelian
Klp. — Kalupe
Latg. — Latgale
Latv. — Latvian
Lith. — Lithuanian
Lnkv. — Linkuva
Lpl. — locative plural
Lz. — Lazūnai
Mar. — Marienburg = Alūksne
MHG — Middle High German
Nsg. — nominative singular
OCS — Old Church Slavic
OHG — Old High German
OLith. — Old Lithuanian
OPl. — Old Polish
ORu. — Old Russian
PIE — Proto-Indo-European
PSl. — Proto-Slavic
Pl. — Polish
Ru. — Russian
SD — Sirvydas' dictionary (fourth edition)
Sessw. — Sesswegen = Cesvaine
Sln. — Slovene
Ukr. — Ukrainian
Vl. — Veliuona
Vot. — Votic
Žem. — Žemaitian
Zt. — Zietela

References

- ALEW = *Alllitauisches etymologisches Wörterbuch*. Unter der Leitung von Wolfgang Hock und der Mitarbeit von Elvira-Julia Bukevičiūtė und Christiane Schiller bearbeitet von Rainer Fecht, Anna Helene Feulner, Eugen Hill und Dagmar S. Wodtko. Hamburg: baar, 2015.
- Bjornflaten, Jan Ivar. 2006. Chronologies of the slavization of Northern Russia mirrored by Slavic loanwords in Finnic and Baltic. Juhani Nuorluoto (ed.), *The slavization of the Russian North. Mechanisms and chronology* (Slavica Helsingiensia 27). Helsinki, 50–77.
- Brückner, Alexander. 1877. *Die slavischen fremdwörter im litauischen*. Weimar: Böhlau.
- Būga, Kazimieras. 1912a. Lituania. 1. K voprosu o xronologii litovskix zaimstvovaniij s russkogo. *Izvēstija otdēlenija russkago jazyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk* 17(1), 1–14 (= *Rinktiniai raštai I*, 339–350).
- Būga, Kazimieras. 1912b. Lituania. 2. Litovsko-latyšskie *uo* i *ie* v zaimstvovannyx s russkogo slovaux na meste ožidaemyx *ū* i *ī*. *Izvēstija otdēlenija russkago jazyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk* 17(1), 14–16 (= *Rinktiniai raštai I*, 351–353).
- Būga, Kazimieras. 1922. *Kalba ir senovė I*. Kaunas: Švietimo Ministerijos leidinys (= *Rinktiniai raštai II*, 7–329).
- Būga, Kazimieras. 1925. Die litauisch-weißrussischen Beziehungen und ihr Alter. *Zeitschrift für slavische Philologie* 1, 26–55 (= *Rinktiniai raštai III*, 749–778).
- Būga, Kazimieras. 1958–1962. *Rinktiniai raštai I–III*. Sudarė Z. Zinkevičius. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958–1962.
- Būga, Kazimieras. 1959.¹⁴ Zamečanja i dopolnenija k ētimologičeskomu slovarju russkogo jazyka. *Rinktiniai raštai II*, 499–694.
- Derksen, Rick. 1996. *Metatony in Baltic*. Amsterdam–Atlanta: Rodopi.
- Derksen, Rick. 2015. *Etymology of the Baltic inherited lexicon*. Leiden–Boston: Brill.
- Dybo, Vladimir A. 1981. *Slavjanskaja akcentologija*. Moskva: Nauka.
- Eckert, Rainer. 1973. Zur Frage der frühen Lehnbeziehungen zwischen Slawisch und Baltisch. *Baltistica* 9(1), 49–65.
- EH = Endzelin, J., and Hausenberg, E. *Ergänzungen und Berichtigungen zu K. Mühlhens Lettisch-deutschem Wörterbuch* (= Endzelins, J. and Hauzenberga, E., *Papildinājumi un labojumi K. Mühlhens Latviešu valodas vārdnīcai*). I–II. Riga: Lettisches Kulturfonds / Grāmatu apgāds, 1934–1946.
- Endzelin, Jan. 1899. Latyšskie zaimstvovaniija iz slavjanskix jazykov. *Živaja starina* 3, 285–312 (= *Darbu izlase I*, 80–112).
- Endzelin, Jan. 1922. *Lettische Grammatik*. Riga: Gulbis.
- Endzelins, Jānis. 1971–1982. *Darbu izlase I–IV*. Rīga: Zinātne.
- Holzer, Georg. 2001. Zur Lautgeschichte des baltisch-slavischen Areals. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 47, 33–50.

¹⁴ The (unfinished) manuscript dates from ca. 1918.

- Kallio, Petri. 2006. On the earliest Slavic loanwords in Finnic. Juhani Nuorluoto (ed.), *The slavization of the Russian North. Mechanisms and chronology* (Slavica Helsingiensia 27). Helsinki, 154–165
- Kiparsky, Valentin. 1948. Chronologie des relations slavobaltiques et slavofinnoises. *Revue des Études Slaves* 24, 29–47.
- Kiparsky, Valentin. 1979. *Russian historical grammar. I: The development of the sound system*. Translated from the German by J. Ian Press. Ann Arbor: Ardis.
- Kortlandt, Frederik. 2003. Early dialectal diversity in South Slavic II. Jos Schaeken, Peter Houtzagers, and Janneke Kalsbeek (eds.), *Dutch Contributions to the Thirteenth International Congress of Slavists*. Amsterdam–New York: Rodopi, 215–235.
- Kortlandt, Frederik. 2009. Accent retraction and tonogenesis. Thomas Olander and Jenny Helena Larsson (eds.), *Stressing the past. Papers on Baltic and Slavic accentology*. Amsterdam–New York: Rodopi, 75–82.
- Koškins, Igors. 2000. Senkrievu aizgūvumu latviešu valodā vēsturiski valodnieciskās vērtējums. *Baltu filoloģija* 9, 39–50.
- Koškins, Igors. 2019. Latviešu valodas kontakti ar slāvu valodām. Ilga Jansone et al. (eds.), *Latvija: kultūru migrācija*. Riga: LU Akadēmiskais apgāds, 250–280.
- Kroonen, Guus. 2013. *Etymological dictionary of Proto-Germanic*. Leiden–Boston: Brill.
- Levin, Jules F. 1972. Slavic borrowings in the Elbing Vocabulary and their implication for Prussian phonology. *General Linguistics* 12(3), 149–158.
- Levin, Jules F. 2003. The North Slavic-Lithuanian contact area: mutual influence and resistance. Robert A. Maguire and Alan Timberlake (eds.), *American Contributions to the 13th International Congress of Slavists, Ljubljana 2003. Volume I: Linguistics*. Bloomington, IN: Slavica, 139–148.
- LEW = Fraenkel. Ernst. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. I–II. Heidelberg–Göttingen: Winter, Vandenhoeck & Ruprecht, 1955–1965.
- LKŽ = *Lietuvių kalbos žodynas*. I–XX. Vilnius: Mokslas / Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1941–2002.
- ME = *K. Mühlhensbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch*. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin (= *K. Mühlhensbacha Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzeliņš). I–IV. Riga: Lettisches Bildungsministerium, 1923–1932.
- McKenzie, Roderick. 1919. Notes sur l'histoire des diphtongues *ie* et *uo* dans les langues baltiques. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 21, 156–174.
- Mikkola, Jooseppi. J. 1894. *Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. I. Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen*. Helsingfors: Druckerei der finnischen Literaturgesellschaft.
- Pronk-Tiethoff, Saskia. 2013. *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*. Amsterdam–New York: Rodopi.
- Robinson, David F. 1973. The phonology of Slavic loanwords in Lithuanian. *Journal of Baltic Studies* 4(2), 127–129.
- Shevelov, George Y. 1964. *A prehistory of Slavic*. Heidelberg: Winter.

- Skach, Elisabeth. 2010. Die slavische Monophthongierung *ej > ĭ im Lichte der Lehnbeziehungen zum Baltischen und Ostseefinnischen. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 56, 137–140
- Skardžius, Pranas. 1931. Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen. *Tauta ir žodis*, 7, 2–352.
- Smoczyński, Wojciech. 2018. *Lithuanian etymological dictionary*. Berlin: Lang.
- Stang, Christian S. 1957. *Slavonic accentuation*. Oslo: I kommisjon hos H. Aschehoug (W. Nygaard).
- Stang, Christian S. 1966. *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*. Oslo–Bergen–Tromsø: Universitetsforlaget.
- Vermeer, Willem. 2015. Dabragezas. <http://inslav.ru/zalizniak80/congratulations/Vermeer.pdf>
- Wiemer, Björn, and Seržant, Ilja A. 2014. East Slavic dialectology: achievements and perspectives of areal linguistics. Ilja A. Seržant and Björn Wiemer (eds.), *Contemporary approaches to dialectology: the area of North, Northwest Russian and Belarusian vernaculars* (Slavica Bergensia 13). Bergen: John Grieg AS, 11–80.
- Young, Steven. 2009. Tone in Latvian borrowings from Old Russian. Thomas Olander and Jenny Helena Larsson (eds.), *Stressing the past. Papers on Baltic and Slavic accentology*. Amsterdam–New York: Rodopi, 177–192.
- Zaliznjak, Andrej A. 1985. *Ot praslavjanskoj akcentuacii k ruskoj*. Moskva: Nauka.
- Zaliznjak, Andrej A. 2004. *Drevnenovgorodskij dialekt*. 2nd edition. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
- Zinkevičius, Zigmas. 1966. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius, Zigmas. 1987. *Lietuvių kalbos istorija II: Iki pirmųjų raštų*. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius, Zigmas 1996. *The history of the Lithuanian language*. Vilnius: Mokslų ir enciklopedijų leidybos institutas.

Rick Derksen
Leiden
r.h.derksen@gmail.com

KOPSAVILKUMS

Par agrīnajiem slāvu aizguvumiem austrumbaltu valodās

Rick DERKSEN

Fonoloģisko un akcentoloģisko liecību analīze apstiprina, ka agrīnie aizguvumi no austrumslāvu valodām latviešu valodā kopumā pieder vecākam slānim nekā agrīnie aizguvumi, kas atrodami lietuviešu valodā. Atšķirības starp skaņu substitūciju latviešu un lietuviešu valodā zināmā mērā var atspoguļot variācijas austrumslāvu donorvalodā. Visticamāk, vecākais aizguvumu slānis ir datējams ar laiku pirms austrumbaltu valodu tonālo sistēmu rašanās.

PASARGĀ NO VISA JAUNA JEB LATVIEŠU TĒVREIZE SEBASTIĀNA MINSTERA KOSMOGRĀFIJAS IZDEVUMOS

Ernesta KAZAKĒNAITĒ
Viļņas Universitāte

1. Ievads

16. gs. tēvreizes bija populārs valodu paraugs vai to salīdzināšanas veids pasaules aprakstos. Tā pirms 470 gadiem radies senākais zināmais iespiestais teksts latviešu valodā — tā saucamā Hāzentētera tēvreize. Kaut gan plaši zināms un bieži pieminēts fakts¹, ka pirmā drukātā latviešu tēvreize atrodama Sebastiāna Minstera 1550. g. kosmogrāfijā (turpmāk — MK) gan vācu valodā², gan tai pašā gadā izdotajā tulkojumā latīņu valodā³, par pārējiem šīs grāmatas izdevumiem, kam patiesībā ir nosacīti liela dažādība, reti plašāk runāts. Taču digitālo resursu laikmetā ir radusies iespēja vienuviet salīdzināt zināmos latviešu tēvreizes publicējumus kosmogrāfijas atkārtotos izdevumos. Līdz ar to tas ir kļuvis par šā raksta mērķi — sniegt ieskatu par latviešu tēvreizes publicējumiem Minstera kosmogrāfijas izdevumos, uzmanību pievēršot to atkalizmantošanas virzieniem un pieraksta daudzveidībai, kā arī aktualizēt vairāku MK tēvreizes pieraksta tradīciju esamību.

Ieskats sastāv no trijām daļām un pielikuma. Pirmajā daļā (2.) vispārīgi aplūkoti MK atkārtotie izdevumi, otrajā (3.) — latviešu tēvreizes publicējumi MK četrās valodās, bet trešajā (4.) — teksta atkalizmantošanas virzieni. Raksta pielikumā atrodams paralēlais pētīto tēvreižu korpus. Pieņemot, ka sakari starp tēvreizēm atsevišķās grāmatās vislabāk atspoguļojas, identificējot kopīgās pārējos avotos neatrodamās korekcijas, tālāk skatītas tikai tās, neatkarīgot pielikumā sniegto pilno tēvreizes pārrakstu.

2. S. Minstera kosmogrāfijas izdevumi

Nav šaubu, ka Minstera⁴ kosmogrāfija ir viens no slavenākajiem enciklopediska satura 16. gs. izdevumiem. Nācis klajā 1544. g., tas uzreiz guva

¹ Sk. Meringer 1895; Arbuzovs 1920; Augstkalns 1930; Hinze 1976; Pokrotniece 2012 utt.

² Münster, Sebastian 1550. *Cosmographie || oder beschreibung aller län/|| der/ herschafften/ fürnemsten || stetten/ geschichten/ gebreüchē/ hantierungen etc.* <...>. Basel: Petri.

³ Münster, Sebastian 1550. *COSMO || GRAPHIAE || uniuersalis Lib.VI. in || quibus, iuxta certioris fidei scriptorum || traditionem describuntur* <...>. Basileae: Heinrich Petri.

⁴ Sebastiāns Minsters (vācu *Sebastian Münster*) dzimis 1488. g. 20. janvārī Lejasingelheimā, miris 1552. g. 26. maijā Bāzelē (Priesner 1997: 539; Wessel 2004: 21).

ievēribu un ne vien tā iespaidīgā kokgriezumu zīmējumu skaita dēļ.⁵ Taču jāsaprot, ka tas nav bijis nemainīgs izdevums — tika tulkots vairākās valodās un 84 gadu laikā⁶ ar dažāda apjoma izmaiņām atkārtoti izdots vairāk nekā 30 reizi. Tomēr nedz ārzemju, nedz latviešu pētnieku darbos nav vienprātības, cik reizi Minsterā kosmogrāfija tikusi izdota. Viens no senākajiem viedokļiem ir tāds, ka darbs izdots 46 reizes (Hantzsch 1898: 28; līdzīgi Hodgen 1954: 507), taču šo uzskatu nav atbalstījuši citi zinātnieki, kas lielākoties uzskatījuši, ka 35 reizes (Ruland 1962; Freidhof 1988: XVIII; McLean 2007: 1; Dini 2010: 258 utt.).⁷ Apkopojot atsevišķu autoru izteikumus⁸ un apvienojot tos ar vācu bibliogrāfiju (VD16; VD17) dotumiem, kā arī apskatītajiem digitālajiem eksemplāriem, laikam jādomā, ka bijuši vismaz šādi 37 pilnīgi izdevumi piecās valodās:

- vācu (21): 1544, 1545, 1546, 1548, 1550, 1553, 1556, 1558, 1561, 1564, 1567, 1569, 1572, 1574, 1578, 1588, 1592, 1598, 1614a, 1614b (dažviet 1615)⁹, 1628;
- latīņu (6): 1550, 1552a, 1552b¹⁰, 1554, 1559, 1572;
- franču (6): 1552, 1556, 1560, 1565, 1568, 1575 (jaunā tulkojumā);
- čehu: 1554;
- itāļu (3): 1558, starp 1558 un 1571, 1575.

Gandrīz visi izdoti Bāzelē Heinriha Petri spiestuvē, izņemot četrus, jo 1554. g. MK čehu valodā izdota Prāgā, 1575. g. franču MK — Parīzē, bet divi pēdējie itāļu MK izdevumi attiecīgi Venēcijā un Ķelnē.

⁵ Pirmajā MK izdevumā bija vairāk nekā 600 lappušu un tajās esot 520 kokgriezumu (Galić, Došen 2017: 77).

⁶ Viedokļi dalās (sal. Hantzsch 1898: 28), tomēr mūsdienās par pēdējo tiek uzskatīts 1628. g. izdevums.

⁷ Lai gan sniegtais skaits — 35 — sakrīt, ne jau visi tajā ir iekļāvuši tos pašus izdevumus; daži nav ieskaitījuši čehu, daži 1614. g. vācu otro izdevumu.

⁸ Jāpiebilst, ka viedokļu dažādība ir pat lielāka, nekā pieminēta tekstā, sk., piem., Švābe 1936: 40; Horn 1950: 70; Ozols 1965: 58; Burmeister 1969; Meurer 1993: 20; van Putten 2017: 1; Klekere 2020: 114 utt.

⁹ Jāteic, ka pētījuma gatavošanas laikā neizdevās nonākt līdz pilnīgai skaidrībai par 1614. g. (cik to bija) un 1615. g. (vai bija) vācu MK izdevumiem. Tomēr, balstoties uz VD17 un Rulanda (1962) secinājumiem, jādomā, ka, kaut pasūtītajā Freiburgas Alberta-Ludviga Universitātes bibliotēkas kopijā (sign. J 4763,ti) skaidri var redzēt, ka titullapā izdrukāts M. DC. XV. un tam ir nedaudz atšķirīgs nosaukums — *Cosmographia, Das ist Außführliche vnd eigentliche beschreibung aller Ländern, Herrschafften vnd fürnembsten Stätten der gantzen Welt <...>*, tas ir 1614. g. laidiena izdevums ar otro titullapu (vairāk Ruland 1962).

¹⁰ Nevienš no citētajiem autoriem nav iekļāvis MK_{lat} 1552b izdevumu (par to tālāk 3.2. apakšnodaļā).

Par galveno izdevumu uzskatāms nevis pirmais, bet ievērojami papildinātais 1550. g. izdevums¹¹ (Lindgren 2002: 34). Tas bijis arī pēdējais paša Minstera stipri rediģēts izdevums, un tieši tajā pirmo reizi atrodama latviešu tēvreize.¹² Šī gada laidienā balstījušies vēlākie tulkojumi: pirmais — latīņu valodā — publicēts vēl tai pašā 1550. g., tam sekoja franču (1552. g.), angļu (1553. g.)¹³, čehu (1554. g.) un itāļu (1558. g.). Tulkojums angļu valodā bieži vien netiek iekļauts Minstera kosmogrāfijas tulkojumu sarakstā (sk. arī iepriekš), jo tulkotājs Ričards Edens (*Richard Eden*) no latīņu valodas iztulkojis tikai dažas sensacionālākās grāmatas daļas un izdevis ar citu nosaukumu¹⁴. To vidū ne Livonijas apraksta, ne latviešu tēvreizes nav (Robinson, Leyland 1964: 70). Lai gan sadaļa par Livoniju atrodama visos vēlākajos minētajos izdevumos, tieši pētāmās tēvreizes nav arī kosmogrāfijā čehu valodā. Tātad, neskaitot minētos un pirmos četrus vācu 1544.–1548. g. izdevumus, jāsecina, ka latviešu tēvreize atrodama vismaz 32 MK izdevumos ar tulkojumu četrās valodās (vācu, latīņu, franču un itāļu). Ar daudzu bibliotekāru atbalstu šī pētījuma gatavošanas laikā visi minētie 32 MK izdevumi vai to fragmenti bija pieejami.¹⁵ Taču jāuzsver, ka apskatīta tikai daļa attiecīgā izdevuma eksemplāru (sk. avotu sarakstā). Tāpēc pastāv iespēja, ka citās bibliotēkās glabātajos izdevumos būtu atrodamas kādas atšķirības.

3. Latviešu tēvreize S. Minstera kosmogrāfijā

Par MK latviešu tēvreizi un vēl vairāk par pašu Livonijas aprakstu dažādu nozaru pētnieki ir rakstījuši daudz un izsmelši¹⁶. Laikam par visapjomīgāko darbu filologa skatījumā būtu jāsauc Kārļa Draviņa publikācija (1952), kurā viņš aplūkojis pierakstus pirmajos izdevumos un izvirzījis svarīgas hipotēzes par iespējamiem tēvreizes avotiem. Neatkaroties pārāk

¹¹ Nav skaidrības, vācu vai latīņu MK izdota pirmā, jo abu priekšvārdi parakstīti martā — vācu izdevumā precizēts (17. martā; *am xvij. tag des Mertzen*), bet latīņu atstāts tikai mēneša nosaukums (*M.D.L. mense Martio*).

¹² Par pašu pēdējo Minstera sagatavoto izdevumu uzskatāms tulkojums franču valodā, ko autors parakstījis 1552. g. maijā.

¹³ Jāpiemin, ka bijuši arī citi vēlāki daļēji angļu tulkojumi, piem., 1561. g. Džordža Norta (*George North*) *The Description of Swedland, Gotland and Finland* <...>, kura sastādīšanā lielākoties izmantota Minstera kosmogrāfija.

¹⁴ *A treatyse of the newe India with other newe founde landes and islandes, aswell eastwarde as westwarde, as they are knowen and found in these oure dayes* <...>. London: Edward Sutton.

¹⁵ Lielākā daļa kosmogrāfiju ir brīvi pieejamas internetā (sk. avotu sarakstā), trūkstošie rētie eksemplāri bija pasūtīti sadarbībā ar atsevišķu bibliotēku darbiniekiem.

¹⁶ Sk. Schirren 1858; Meringer 1895; Arbuzovs 1920; Švābe 1936; Draviņš 1952; Klekere 2020 utt.

daudz, jāpiezīmē — tiek uzskatīts, ka tēvreize pierakstīta ne vēlāk kā 1547. g. (Arbuzovs 1920: 358; Draviņš 1952: 220) Rīgā (Draviņš 1972: 26), bet tās pierakstītājs, kā zem tēvreizes norādījis pats Minsters 1550. g. izdevumā (932. lpp.), ir Johans Hāzentēters¹⁷:

*Dis alles oder zūm gröffern theil hab ich vō dem weit erfarn Johan
Hafentōdter || fo manch jar in Lyffland an den herren hōffen vnd
Cātzeleē gewefen / vil erfarē hat.*

Tomēr arvien atklāts jautājums, kur Hāzentēters dabūjis šo tēvreizi, — vai pats pierakstījis dzirdēto (Meringer 1895: 499), vai norakstījis no rakstītā. Pie pēdējās hipotēzes nonācis Draviņš (1952: 227), kurš hipotētiski min, ka Hāzentēters tēvreizi norakstījis no kādas grāmatas, kurā latviešu teksts iespiests fraktūrā.¹⁸ Tomēr to pamatot ir grūti, jo, pirmkārt, vismaz pašlaik tāda grāmata nav zināma, otrkārt, tēvreizes teksts stipri atšķiras no pirmajā luterāņu latviešu katķismā atrodamā, kas saglabājis Rīgas tradīciju (sal. Vanags 1996).

Tā kā 1550. g. MK izdevumi vācu un latīņu valodā iznāca gandrīz vienlaikus, cits atklāts jautājums, kas savulaik bija apspriests literatūrā, — kādu un kādā valodā rakstītu tekstu Hāzentēters ir nodevis tālāk Minsteram. Šeit Draviņš (1952: 225), balstīdamies rakstībā, piedāvā hipotēzi, ka Minsters to saņēmis gotiskajā šriftā, proti, vācu valodā, un ļoti maz ticams, ka tai līdzās būtu bijis tas pats apraksts, tikai latīņu valodā. Tomēr par tuvāko sākuma tekstam uzskata MK latīņu valodā esošo pierakstu (Draviņš 1952: 221).

Rets pētījums, kurā plašāk pieminēta 1550. g. tēvreize, paiet garām valodas analīzei. Tāpēc pastāv arī dažādi uzskati par šīs tēvreizes vecumu un pareizumu jeb atbilstību iespējamam tai laikā pastāvējušam variantam, kuru pat mēģināts rekonstruēt (Meringer 1895: 495; Draviņš 1952: 221). Tomēr šai rakstā par vecākās iespiestās tēvreizes valodu netiks runāts, bet uzmanība pievērsta tās izplatībai un laika gaitā tapušiem variantiem MK izdevumos vācu (3.1.), latīņu (3.2.), franču (3.3.) un itāļu (3.4.) valodā. Arī par to vietumis ir rakstīts agrāk, taču fragmentāri, un līdz šim tikai daļa MK izdevumu¹⁹ aplūkoti vienuviet.

3.1. Tēvreizes Minstera kosmogrāfijas izdevumos vācu valodā (MK_v)

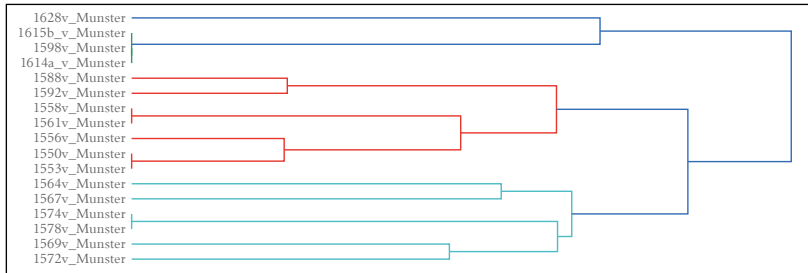
Līdztekus Livonijas aprakstam Minstera kosmogrāfijā vācu valodā latviešu tēvreize atrodama pat 17 izdevumos, t. i., kopš piektā MK_v jeb visos, kas

¹⁷ Vācu *Johann Hasentödter*, dzejnieks un hronists, dzimis 1517. g. Kēnigsbergā, miris 1586. g. Dancigā, vairāk sk. Günther 1913.

¹⁸ Pie šīs hipotēzes autors arī palicis, sal. Draviņš 1972: 26.

¹⁹ Lielākais skaits vienuviet aplūkotu MK latviešu tēvreizu ir sešas, tās atrodamas Dini 2010: 522–524) pētījumā.

klajā laisti pēc 1550. g. (sk. 1.–17. tēvreizī pielikumā). Interesanti, ka tikai viens (nākamais) pilnīgi atbilst pirmajam latviešu tēvreizī publicējumam, pārējos, kaut vai sīkas, tomēr vērojamas atšķirības. Izmantojot digitālo rīku *Lexos*²⁰, sakarus starp visiem 17 publicējumiem var atspoguļot tālāk sniegtajā dendrogrammā. Tā rāda, ka diezgan hronoloģiski būtu jāšķir divas lielas MK_v grupas — pirmie 1550.–1592. g. un vēlākie 1598.–1628. g. izdevumi — ar daudzām apakšgrupām:

Dendrogramma. Latviešu tēvreizī sakari MK_v izdevumos

Dendrogrammā redzams ne tikai tas, kā tēvreizī ziņā grupējas atsevišķi izdevumi, bet arī — kuri no tiem ir identiski (tos vieno vertikālā līnija kreisajā pusē). Tātad ar pirmo publicējumu (1550. g.) pilnīgi sakrīt tikai nākamais (1553. g.) izdevums, taču jau kopš trešā (1556. g.) vērojamas atšķirības. Tomēr 1556. g. izdevums no pirmajiem atšķiras tikai ar vienu vienīgo pazīmi — *dūth* vietā rakstīts *dūth*. Šāda *dot* rakstība atkārtota ne vien nākamajā, 1558. g., un tam identā 1561. g. izdevumā, bet paturēta vācu MK gandrīz līdz gadsimta beigām (sk. 27. vārdu pielikumā). Ceturtais un tam identais piektais MK_v izdevums, kas satur latviešu tēvreizī, no iepriekšējiem atšķiras arī ar burta rakstību vienā konkrētā vārdā, turklāt šī atšķirība novērojama divreiz — *muße* vietā ir *muffe*. Jāpiebilst, ka pāreja no *ß* uz *ff* nav konsekventa, jo *ß* vēl atstāts pat līdzīgos vārdos, tieša, vārda beigās — *mümß* un *meß*.

Pirmajos piecos iepriekš minētajos MK_v izdevumos atšķirības latviešu tēvreizī rakstībā ir ļoti sīkas, taču ar sesto (1564. g.) ienāk lielākas, un dažas ir skaidras korektūras kļūdas, kas laika gaitā vēl vairojušās. Ar 1564. g. grāmatu latviešu tēvreizī publicējumos ienāk *ka eckfchkan* vietā *kaeckfchkan*²¹, *fchodeen* → *fchoden*, *parradueken* → *parraduekē*, *paffarga* → *pafferga*. Arī *loune*

²⁰ <http://lexos.wheatoncollege.edu/>

²¹ Patiesībā par atstarpi starp šiem vārdiem ir ļoti grūti spriest.

vietā ir *loune*. (ar punktu), jo pazūd un nevienā vēlākajā vācu izdevumā netiek iekļauts apstiprinājums *Amen* lūgšanas beigās. Skatoties teksta salikumā, šķiet, ka šī noslēguma atmešanas cēlonis varēja būt praktisks — ierasto piecīņu lūgšanu, kas atrodama 1550.–1561. g. izdevumos, ietilpinot četrās rindās, beigu vārdam vietas vairs nav pieticis.

Nākamais (1567. g.) tēvreizes izdevums ne vien atkārtoti minētās 1564. g. izdevuma īpatnības, bet vēl vairāk attālinās no sākotnējā varianta, jo *tous* vietā ir *tous*, *waartz* → *wartz*, *praats* → *prauts*, *parraduekē* → *parreduekē*, bet vēlākajā 1569. g. izdevumā vēl *debbeffis* vietā ir *debeffis*, *walfibe* → *walfibe/* un *Debbes/* → *Debbes* (interpunkcija), *femmes* → *feñes*, *meß* → *mes*, *mums* → *mūs*. Šim, astotajam, MK_v izdevuma pierakstam diezgan līdzīgs ir esošais devītajā (1572. g.) laidienā, kurš no iepriekšējā atšķiras ar trim pazīmēm: *kaeckfchkan* → *kaeekfchan*, *fchoden* → *fchodē*, *parreduekē* → *parrednekē*. Vēlākajā 1574. g. un tam identajā 1578. g. izdevumā dažas iepriekšējo publicējumu īpatnības un iespējamās korektūras kļūdas palabotas: *kaeckfchan* → *kaeckfchkan*, *feñes* → *femmes*, *mümß* → *mumß*, *ka mes* → *kames*, *parrednekē* → *parreduekē*, *mūs* → *mums*. Vērtējot kopīgās īpatnības, kas lielākoties jāuzskata par korektūras kļūdām (kā *prauts*, *pafferga*), jāsecina, ka 1564.–1578. g. MK_v, t. i., 6.–11. izdevums, veido atsevišķu MK_v pirmās grupas apakšgrupu (sk. arī dendrogrammā). Interesanti, ka secinājums sakrīt ar Ināras Klekeres (2020: 118) uzsvērto, ka tieši šajos izdevumos notikusi atteikšanās no Livonijas apraksta ilustrācijām, atstājot vienīgi autentisko Rīgas panorāmu.²²

Jauna ievirze MK_v latviešu tēvreizes publicējumos, vienlaikus arī apraksta ilustrēšanā²³, ienāk ar 1588. g. laidieni, kas bija pirmā pēc iespiedēja Heinriha Petri nāves izdotā MK. Patiesībā jauninājumi vērojami ne vien latviešu tēvreizes pierakstā, bet arī visā izdevumā, piem., pētot MK kartes, Meirers (Meurer 1993) secinājis, ka tieši 1588. g. izdevumā tās ir modificētas. Arī tajā esošajā tēvreizē kopš 1564. g. MK_v izdevumiem raksturīgās īpatnības lielākoties netiek atkārtotas, izņemot dažas ar interpunkciju saistītas vietas, t. i., *walfibe* → *walfibe/* un *Debbes/* → *Debbes*, kā arī *loune* vietā ir *loune.*, kur punkts aiz vārda radies, atmetot *Amen*. Tas rāda, ka 1588. g. izdevums netika pārrakstīts no kāda agrāka, vēl pirms 1564. g. izdota avota, taču labots, tos salīdzinot. Tādēļ tajā nav atrodami nedz *prauts*, nedz *pafferga*, nedz citi tipiski kļūdaini vārdu salikumi. Taču, ar kuru tieši salīdzināts 1588. g. izdevums, grūti spriest. Iespējams, tas bijis 1558. g. vai idents 1561. g. izdevums, jo no vēl agrākiem atšķiras ar *muffe* rakstīšanu — tajos ir *muße*. No pilnīgi visiem

²² Jāpiebilst, ka autore min trīs no MK izdevumiem, tomēr patiesībā atteikšanās ir visos apakšgrupā iekļautajos (1564. g., 1567. g., 1569. g., 1572. g., 1574. g. un 1578. g. izdevumā).

²³ Pievienoti pieci jauni saturiski derīgi attēli, vairāk sk. Klekere (2020: 118–120).

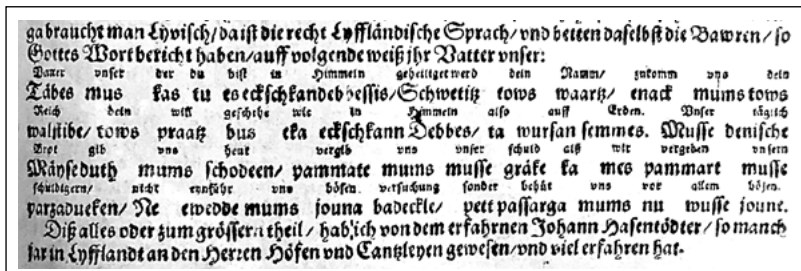
iepriekšējiem izdevumiem 1588. g. MK_v izdevums atšķiras tikai ar divām pazīmēm: *mumß* vietā ir *mums*, bet *múms* → *mums*. Tās ir paturētas gandrīz identā nākamajā (1592. g.) izdevumā, kurš no iepriekšējā atšķiras vienīgi ar to, ka *düth* vietā ir *dúth*.

Visinteresantākais no pētāmajām MK_v ir to pēdējais 16. gs. izdevums, tas arī visvairāk atšķiras un kopā ar vēlākajām MK_v veido atsevišķu lielu grupu (sk. dendrogrammā). Šķiet, kaut 1598. g. izdotā kosmogrāfija vācu valodā lielākoties balstās uz iepriekšējiem vācu izdevumiem, lūgšana grūti iedomājama iemeslu dēļ rediģēta pēc kāda franču varianta (sal. 14. un, piem., 28. tēvreizi pielikumā). Tomēr interesanti, ka tā pilnībā neatbilst nevienam pētītam pierakstam, bet ir kāds kontaminējums. Lai gan nav pārņemta visiem franču izdevumiem raksturīgā vārdu secība tēvreizes uzrunā (*mus tabes*), pārējās būtiskās franču izdevumu īpatnības ir atkārtotas (sk. 3.3.), t. i.: *pammat* vietā atrodams *pammat*, arī daļēji sakrīt citas „franciskās” kļūdas — *ka ekfchkan* vietā ir *eka ekfchkan* (franču — *eka kfchkan*), *louna* vietā *jouna*, arī vārda *prāts* rakstība *praatz*, nevis *praats*, kā agrākajās MK_v. No iepriekšējiem vācu izdevumiem 1598. g. tēvreize vēl atšķiras ar *eckfchan* → *eckfchkan*, *Ne wedde* → *Ne ewedde*, *düth* → *duth*, *wúffe* → *wuffe*, tomēr šo korekciju avots nav tik viegli identificējams, jo tās atrodamas jau pirmajos latīņu (sk. 3.2.) un itāļu tulkojumos. Taču, tā kā visas ir arī pieminētajos franču izdevumos, visticamāk, tas nāk no franču teksta kopā ar tikai tam variantam raksturīgajām korekcijām. Lai gan fakts, ka tēvreizes pierakstu atkārtotā kosmogrāfijas vācu izdevumā varējis ietekmēt kāds franču avots, pārsteidz, vispār tāda informācijas ceļošana starp MK izdevumiem novērojama (McClean 2005: 241). Tomēr nav iespējams precīzāk noteikt, kurš tieši izdevums ir pamatā šīm korekcijām un vai tiešām tas bijis kāds no pētītajiem, vai tās ienākušas ar kāda vēl nezināma avota starpniecību, kas uzskatīts par autoritatīvāku.²⁴

Šķiet, 17. gs. iznākuši trīs MK_v izdevumi: 1614a, 1614b un 1628. Visos publicētā latviešu tēvreize ir ļoti līdzīga atrodamajai iepriekš minētajā 1598. g. izdevumā. Abi 1614. g. izdevumi ir identīti un, lai gan ir jaunā salikumā (daži vārdi rakstīti ciešāk), sakrīt ar iepriekšējo izdevumu (sal. 14., 15. un 16. tēvreizi pielikumā). Nedaudz vairāk no agrākajiem atšķiras pēdējais (1628. g.) MK izdevums vācu valodā (sk. arī 1. attēlu). Tajā ne vien atkārtotas visas ar 1598. g. izdevumu ienākušās „franciskās” iezīmes, bet papildus tām radušās arī acīmredzamas lasīšanas kļūdas. T. i., divreiz 1614. g. izdevumos ļoti

²⁴ 1598. g. MK_v teksts salīdzināts arī ar citiem zināmiem franču tradīcijas latviešu tekstiem, kuri izdoti pirms tā, kā Andrē Tevē (1575) vai Hieronīma Megisera (1593) darbiem, tomēr nekādas acīmredzamas sakritības ar konkrētu publicējumu netika pamanītas.

tuvu iespiesti vārdi 1628. g. interpretēti kā viens — *eckfchkan debbeffis* → *eckfchkandebbeffis* un *eckfchkan Debbes* → *eckfchkannDebbes*²⁵, bet vienreiz *r* burts, kas visos iepriekšējos vācu izdevumos salikts citā šriftā (rotundā), pārvērties par *z* — *parradueken* → *parzadueken*.

1. attēls. Izvilkums no S. Minstera *Cosmographia, Das ist: Beschreibung der gantzen Welt* (1628)²⁶

Apkopojot tēvreizes publicējumus MK_v izdevumos, jāuzsver to daudzums un nosacīta dažādība. Būtiskākas novirzes no sākuma teksta rodas ar 1564. g. izdevumu un turpina vairoties līdz pat 1578. g. Acīmredzami uzlabojumi, proti, tuvināšanās pirmajam publicējumam, atrodami 1588. g. izdevumā un atkārtoti vēl 1592. g., tomēr laikam franču izdevumu ietekmē kopš 1598. g. ienāk jaunas korekcijas, kas paturētas līdz pat pēdējam MK vācu izdevumam.

3.2. Tēvreizes Minstera kosmogrāfijas izdevumos latīņu valodā (MK_{lat})

Par nepieciešamību vācu valodā sacerētu darbu izdot latīniski ieminējies pats Minsters kādā vēstulē, kurā teicis, ka pēc vācu valodas pratēju atzinības viņam nekas cits neesot atlicis, kā gatavot „starpautisko“ variantu (Mclean 2007: 186). Pirmā MK_{lat} paša Minstera tulkojumā²⁷ nāca klajā jau 1550. g. un neilgi pēc tam izdota ar grozījumiem vēl piecas reizes: 1552. g. (divi izdevumi), 1554. g., 1559. g. un 1572. g. Mēdz teikt, ka toreizējai *lingua franca* izdotajai grāmatai bijusi liela un varbūt pat lielāka ietekme nekā vācu izdevumam (Davies 2011: 356). To daļēji atbalsta arī latviešu tēvreizes

²⁵ Par atstarpī starp šiem vārdiem ir ļoti grūti spriest (sk. 1. attēlu), jo arī vārds *Debbes* atstāts ar lielo sākumburtu.

²⁶ Hercoga Augusta Volffenbiteles bibliotēkas eks. (sign. A: 12.4 Hist. 2°).

²⁷ Fēgelins (Vögelin 1882: 122) raksta, ka pirmo tulkojumu latīņu valodā lielākoties veicis pats Minsters, bet to pilnveidojis Hugo fon Amerongens (*Hugo von Amerongen*). Arī jāteic, ka 1550. g. izdotie Minstera MK_v un MK_{lat} nav identī izdevumi tikai citā valodā.

fragmenta analīze — redzams, ka vēlākie izdevumi balstās latīņu, nevis vācu variantā (sk. 4.1. shēmu).

Labi zināms, ka pirmā latviešu tēvreize 1550. g. iespiesta gan vācu, gan latīņu valodā izdotajā Mīnstera kosmogrāfijā, taču pareti tiek uzsvērts, ka tās ar vienu mēnesi datētajās grāmatās atšķiras. Tiesa, atšķirības nav būtiskas un, iespējams, radušās, tekstu pārrakstot no kāda kopēja avota. Lai gan tās aplūkojis Draviņš (1952: 221)²⁸, skaidrības labad jāsniedz arī te: MK_v *eckfchan*, bet MK_{lat} *eckfchkan*, *Schwetitz* — *schwetitz*, *enack* — *Enack*, *eckfchan* — *eckfchkan*, *Debbes/* — *debbes*, *Máyfe* — *máyfe*, *dúth* — *duth*, *mümbß* — *mums*, *müms* — *mums*, divreiz *muße* — *muffe*, *meß* — *mefs*, *Ne wedde* — *Ne euuedde*, *badeckle* — *badekle*, *wuffe* — *wuffe*; vēl dažviet atšķiras interpunkcija (sal. 1. un 18. tēvreizi pielikumā). Tātad, lai gan ir paturēta daļēji vāciskā rakstība, piem., *w* vai *ú*, burtu *ü*, *ú* un *û* rakstība MK_{lat} nav saglabāta. Pamatojot tieši ar šo burtu rakstību, Draviņš (1952: 222) hipotētiski min, ka *ú* un *û* rakstība vācu izdevumā ir drukas kļūda, jo to vietā būtu gaidāms vāciešiem tajā laikā ierastais *ü*.

Kā var secināt no piemēriem, atšķirības ir lielākoties rakstībā, izņemot divas ne tik skaidras. Vispirms MK_{lat} abos vārda *eckfchkan* pierakstījumos atrodami divi *k* burti, bet pirmajā vārdā vācu izdevumā — viens. Kā jau līdzīgi norādījis Draviņš (1952: 233), visticamāk, sākotnējā variantā bija divi *k* burti, bet vācu izdevumā tā ir, iespējams, drukas vai rakstības kļūda.²⁹ Otrā neskaidrība ir *Ne euuedde* lietošana latīņu variantā, kur *e* izskatās kā verba piedēklis — *wedde* un *ewedde* 'ieved' (kā *enack* 'ienāk').³⁰ Viena izskaidrojuma nav, eksistē vien minējumi, kuri bez papildu pierādījumiem var būt tikpat patiesi, cik kļūdaini. Pirmkārt, tā var būt nejaušība, ka MK_{lat} atkārtots iepriekšējais burts. Tiesa, šo iespēju noliedz Draviņš (1952), pēc kura domām, nejauši pielikts burts vārda sākumā ir maz ticams, it īpaši tāds, kuru pēc valodas loģikas arī varētu gaidīt tur esam. Tomēr te piebilstams, ka tas nebūt nav neiespējams, jo vēlākajos MK izdevumos *ka* vietā rakstīts *eka* (t. i., *ka eckfchkan* → *eka kfcchkan*). Otrs minējums — par to Draviņš (1952: 224) izteicies „bez šaubām“ — Hāzentētera iesniegtajā variantā *e-* jau bijis, taču vācu izdevumā kādu iemeslu dēļ pazudis. Tā iemesls, pēc Draviņa

²⁸ Jāpiebilst, ka Draviņš (1952: 221) ir uzrādījis vienu atšķirību vairāk (lat. esot *máyfse*), tomēr nevienā no pārskatītajiem latīņu eksemplāriem šādi rakstītu vārdu *maize* autore nav redzējusi; arī paša Draviņa (1952: 216) sniegtajā latīņu kopijā tā nav rakstīts.

²⁹ Iespējama vēl cita hipotēze — jau sākotnējā Hāzentētera variantā pirmās lietojums bija ar vienu *k* (*eckfchan*), tomēr latīņu izdevumā, vienādojot ar otru *eckfchkan*, arī pirmajā iesprausts otrs *k*. Lai gan to noliegt nav viegli, noticēt arī, jo tieksme pēc vienādības rakstībā nedz MK_{lat}, nedz pārējos MK izdevumos nav vērojama (sal. *mums* rakstību tai pašā tēvreizē).

³⁰ Jāpiebilst, ka variēšanas vērojama arī pirmajās tēvreizēs rokkrastā, sal. Grūnava (Grunau) tēvreizē *newede munis lawnan Padoman*, bet Bruno — *Neekwedfe mums ļounam badeklems*.

domām, var būt starp *ne* un *wedde* esošā aizdomīgi liela atstarpe, kura rādot, ka kāds burts no rindiņas salikumā izkritis vai tml. Tomēr tam grūti noticēt, jo tikpat liela vai līdzīga atstarpe starp šiem vārdiem ir arī vēlākajos izdevumos, kuros latviešu teksts salikts piecās rindiņās un, lai aizpildītu veselu rindiņu, nedaudz pastiepts sānos.³¹ Tādēļ, pieņemot Draviņa minējumu, ka sākotnēji bija *ewedde*, drīzāk būtu jādomā, ka tās atmešana ir MK_v gatavošanas procesā radusies kļūda, pārrakstot vai liekot burtus.

Ne mazāk mīklains ir 1552. g. kosmogrāfijas izdevums latīņu valodā. Lai gan iepriekš minētie Minsterā pētnieki nav norādījuši, laikam bijuši divi 1552. g. MK varianti. Pārbaudot pieejamos 1552. g. MK eksemplārus dažādās bibliotēkās, pamanīts, ka vienā no Bavārijas Valsts bibliotēkā esošajiem (sign. Res/2 Geo.u. 51 a) latviešu tēvreize atšķiras. Papētot izrādījās, ka tieši 761.–792. lpp. (latviešu tēvreize atrodama 789. lpp.) izmantotas pirmā izdevuma lapas vai to salikums, līdz ar to arī tēvreizes teksts nāk no 1550. g. izdevuma (sal. 18. un 20. pierakstu pielikumā), kaut grāmata izdota ar 1552. g. datumu.³² Taču pārējie apskatītie 1552. g. eksemplāri nav kontaminējums, un latviešu tēvreize tajos no pirmā izdevuma atšķiras (sal. 18. un 19. pierakstu pielikumā). Otrā MK_{lat} no pirmās atšķiras ar latīniskoto rakstību, un tas attiecas arī uz latviešu lūgšanu, piem., vācu *w* vietā visur *uu*, bet *ā* — ligatūra *æ*. Ir vēl dažas citas nianšes, kā: *debbeffis* → *debbeffis*, *mums* → *moms*, *mefs* → *mefis*, *badekle pett* → *badeklepett*. Pēdējās trīs ir acīmredzamas korektūras kļūdas, taču tieši tās raksturo MK latīņu izdevumus, jo paturētas visos vēlākajos, izņemot pēdējo.

Pilnīgi visi vēlākajos latīņu MK izdevumos atrodami publicējumi vairāk vai mazāk atšķiras, tāpēc, lai gan parasti rakstībā atkārtotas vecās īpatnības, vērojamas arī jaunas. Piem., 1554. g. publicējums no 1552. g. atšķiras ar: *Taebes* → *Tębes*, *męyfe* → *macyfe*, *badeklepett* → *badecklepett* (sal. 19. un 21. tēvreizi pielikumā). Daļu no tām paturējis arī ceturtais (1559. g.) MK_{lat}, taču tajā ieviesušās vēl citas nianšes: *Tębes* → *Taebes*, *mus kas* → *muskas*, *Enack* → *enack*, *femmes* → *fēmes*, *Muffe* → *muflē*, *graeke* → *gręke*, *parradueken* → *parraduekē*, *Ne* → *ne*, *paflarga* → *paflarga*, *uuuffe* → *uuffe*, *loune* → *loune*. (interpunkcija) (sal. 21. un 22. tēvreizi pielikumā).

Iespējams, pēdējais (1572. g.) latīņu izdevums seko iepriekšējam (piem., aiz *loune* pirms *Amen* atrodama interpunkcijas zīme), tomēr sniedz labotu tēvreizi, jo pārējās iepriekš minētās ceturtais izdevuma rakstības pazīmes nav

³¹ Pirmajos pētītajos vācu MK izdevumos latviešu tēvreize aizņem piecas rindiņas, taču, sākot ar 1564. g. izdevumu, tā salikta četrās.

³² Arī citās minētā izdevuma vietās izmantotas lapas no pirmā latīņu izdevuma, taču titullapa, sākums un beigas ir jaunajā, 1552. g. salikumā.

novērojamas (sal. 22. un 23. tēvreizi pielikumā). Nav skaidrs, kurā avotā balstoties labots. Ņemot vērā jaunās pēdējā MK_{lat} pazīmes, t. i.: *moms* → *mūs*, *eckfchkan debbes* → *ekfehkan debbes* un *badeklepett* → *badekle pett*, var nedroši minēt, ka tas varējis būt pirmais (1550. g.) vai 1552. g. otrais izdevums (sal. 18., 20. un 22. tēvreizi pielikumā).

Secinot jāteic, ka, līdzīgi vācu izdevumiem, MK latīņu valodā vērojama daudzveidība latviešu tēvreizes rakstībā, ko it īpaši raksturo šādas pazīmes: *ne wedde* vietā *ne ewedde* (visās MK_{lat}), *mums* vietā *moms* (1552.–1559. g.), *meß* vietā *mefis* (kopš 1552. g.).

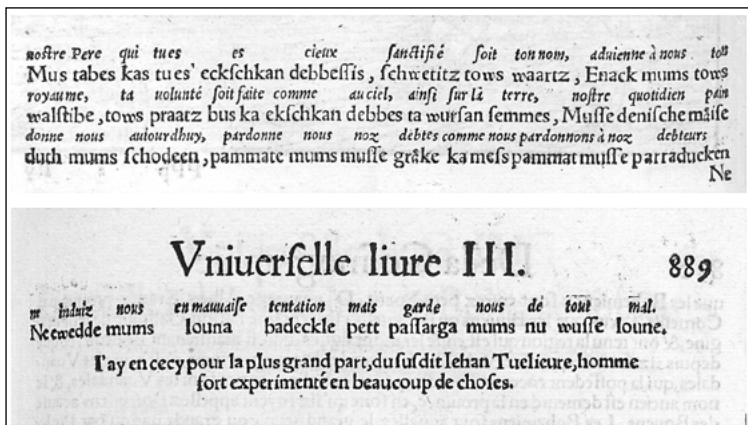
3.3. Tēvreizes Minsteras kosmogrāfijas izdevumos franču valodā (MK_{fr})

Laikā no 1552. g. līdz 1575. g. iznāca seši MK_{fr} izdevumi, un piecos no tiem latviešu tēvreizes pieraksts savstarpēji atšķiras. Pietiekami droši var apgalvot, ka tajos esošās latviešu tēvreizes pamatā nav bijis 1550. g. vācu publicējums, jo, līdzīgi kā latīņu izdevumos, *eckfchan* vietā MK_{fr} ir *eckfchkan*, *Ne wedde* vietā *Ne ewedde* utt. Tomēr tas arī nav identisks MK_{lat} esošajam, piem., *praats* — *praatz*, *badekle* — *badeckle*, bet *máýfe* — *máife*, tāpat atmests lūgšanas apstiprinājums *Amen* (sal. arī 18. un 24. tēvreizi pielikumā).

Jāteic, ka MK_{fr} tēvreizes starp visiem kosmogrāfijas izdevumiem atšķiras visvairāk. Tās droši veido atsevišķu kopu (sk. 4.1. shēmu), ko var noteikt pēc lūgšanas ievadvārdiem — *Mus tabes* —, jo visos pārējos Minsteras izdevumos ir *Tābes mus* dažādās variācijās rakstībā. Nav acīmredzama izskaidrojuma, kā radusies šī vārdu secības maiņa. Taču par šādu variāciju lūgšanas uzrunā nav jābrīnās, jo tā bija sastopama arī 16. gs. vācu tradīcijā (*Unser Vater*), kā arī vēlākajās latviešu grāmatās (Vanags 1996: 85–86). Lai gan grūti izskaidrot, nav pamata teikt, ka tai bijis kāds cits avots, — tiek uzskatīts, ka tulkojumu franču valodā veicis Minsters pats (Hantzsch 1898: 142). Turklāt maz ticams, ka kāds no gatavošanas procesā iesaistītajiem cilvēkiem būtu pārzinājis latviešu valodu; arī interlineārais tulkojums franču valodā nav precīzs, piem., vīrs vārda *tous* tulkots *soit* 'ir', nevis *ton* 'tavs', utt. Iespējams, vārdu secības maiņa te jāsaista ar tēvreizi franču valodā, kas tai pašā MK_{fr} latviešu tēvreizes starprindu tulkojumā ir *noître Pere*³³, tātad tieši *mūsu tēvs*, nevis otrādi:³⁴

³³ Arī pašreizējā 2017. g. aprobētajā tulkojumā ir: „Notre Père, qui es aux cieus, que ton nom soit sanctifié, que ton règne vienne, que ta volonté soit faite sur la terre comme au ciel <...>.” (sk. de Kerimel 2017)

³⁴ 1565. g. vai 1568. g. MK_{fr} tēvreizes fotokopija (defektīva, bez beigām) atrodama avīzē *Laiks*, kas izdota 1974. g. 12. janvārī, 5. lpp. Tās digitālā kopija atrodama www.periodika.lv.

2. attēls. Izvilums no S. Minstera *La Cosmographie uniuerselle* (1552)³⁵

Tomēr nekur citur vārdu secība latviešu tekstā nav mainīta, lai gan tam būtu bijis iemesls, ja, gatavojot tulkojumu, būtu izlemts ievērot franču teksta vārdu secību (sal. 16. gs. pastāvējušo tēvreizi³⁶ vai, piem., ar M. Belska publicējumu³⁷). Tātad, lai cik interesants būtu šādas vārdu kārtas maiņas iemesls, atbilde vēl jāmeklē. Varbūt skaidrāks tas kļūtu, uzejot kādus avotus par Minstera franču izdevuma gatavošanas vēsturi.

Raugoties pašos MK_{fr} tēvreizes publicējumos, jāteic — kaut īpašais sākums sakrīt visos, tikai divi (1565. g. un 1568. g.) izdevumu pieraksti ir identiski. Atšķirības starp izdevumiem ir lielākoties korektūras ziņā, piem., otrais MK_{fr} no pirmā atšķiras ar *eckfchkan* → *eckfckan*, *debbefis* → *debbefsis*, *pammate mums* → *pammatemums* utt. (sal. 24. un 25. tēvreizi pielikumā). Grūti spriest, vai atšķirību ieviešana bijusi apzināta, tomēr vērojamas arī izmaiņas, kas acīmredzami radītas ar nodomu. Par tādām ir jāsauc pāreja no vāciskās rakstības, kas laikam ienākusi ar minētā 1550. g. latīņu izdevuma starpniecību, uz antikvā rakstītiem tekstiem raksturīgāku, piem., vācu *w* 1556. g. MK_{fr} mainīts uz *uu* (*wuffe* → *uuuffe*), izņemot atsevišķus gadījumus,

³⁵ Bāzeles Universitātes eksemplārs (sign. UBH EU I 84), digitālā kopija atrodama www.e-rara.ch kolekcijā.

³⁶ Piem., 1555. g. Gesnera *Mithridates* krājumā (26. lpp.): „Nostre pere qui es és cieulx, ton nom foit sanctifié. ton royaume aduiente. ta uolunté foit faicte ainfi en la terre comme au ciel.“

³⁷ Belska publicētās tēvreizes pamatā ir poļu tēvreize, kam mazākos burtos sniegts neprecīzs tulkojums latviešu valodā. Teksta transkripcija atrodama Meringera (1895: 489) vai Zēvera (1929: 514) darbā.

kā *walftibe* → *uualftibe*, *tows* → *tous*, *wurfan* → *vurfan*; tāpat MK_{fr} *á* vietā rakstīti parastie *a*³⁸ — *máife*, *gráke* → *maife*, *grake*. Šīs otrā MK_{fr} izdevuma īpatnības paturētas trešajā (1560. g.) laidienā, taču arī tajā vērojamas sīkas atšķirības: *touus uuaartz* → *tous uuaartz*, *pammatemums* → *pammate mums*, *pammat* → *pāmmatt* (sal. 25. un 26. tēvreizi pielikumā). Savukārt kāda šķietami sīka kļūda 1560. g. izdevumā izrādījās krietni lielāka — *Iouna* un *Ioune* vietā lietots *Iouna* un *Ioune*, proti, sākotnējā mazā *l* burta vietā nepareizi ielikts lielais *I*. Rezultātā notikusi netīša leksiskā maiņa — sestajā lūgšanā lūdzot neievest mūs jaunā nevis ļaunā *badecklē* —, kas vēl ilgus gadus ceļoja no viena avota citā. Aizdomas par nejaušību atbalsta arī tas, ka vēlākajā 1565. g. un identajā 1568. g. izdevumā šādi salikts laikam tikai pirmais segments (*Ne euuedde mums Iouua badeckle pett paffarga mums nu uuuffe louue*)³⁹, tomēr 1575. g. jau abi (*Ne euuedde mums Iouua badeckle : pett paffarga mums nu uuuffe Iouue*).

Kopš ceturta (1565. g.) MK_{fr} izdevuma latviešu tēvreizes pierakstā ienāk vēl divas būtiskas korekcijas, kas nepārtraukti atkārtojas arī 17. gs. tēvreižu krājumos, t. i., *ka ekfchkan* vietā *eka kfchkan* un *pammat* vietā *pammart*, kas nepārprotamas un latviešu valodas lietotājam viegli identificējamās kā korektūras kļūdas. Kā minēts, 1565. g. un 1568. g. MK_{fr} izdevumi ir identiski (sal. 27. un 28. tēvreizi pielikumā). No iepriekšējā (1560. g.) izdevuma tie atšķiras ar šīm īpatnībām rakstībā: *uuaartz*, vietā *uuaartz*: (interpunkcija), *touus praats* → *tous praatz*, *uualftibe* → *uualftibe*, *wurfan* → *uurfan*, *schodeen* → *schodéen*, *parradueken* → *parraducken*, *Iouna* → *Iouua*, *Ioune* → *louue*.

Pēdējais (1575. g.) franču MK izdevums laists klajā neilgi pēc piektā publicēšanas, taču stipri atšķiras ne vien apjoma dēļ (izdots divos sējumos). To no jauna tulkoja un ievērojami papildināja zināmais franču rakstnieks Fransuā de Belforē (*François de Belleforest*) (Ruland 1962: 91). Lai gan sestais MK_{fr} būtiski atšķiras no iepriekšējiem izdevumiem, izmaiņas latviešu tēvreizē, kas atrodama pirmajā sējumā (1624. lpp.)⁴⁰, ir minimālas, t. i.: *debbefsis* → *debbeffis*, *uuaartz* → *uuaarts*, *schodéen* → *schodeen*, pārējās izmaiņas ir interpunkcijā (sal. 28. un 29. tēvreizi pielikumā). Tas nozīmē, ka, gatavojot šo izdevumu, tēvreizes teksts netika salīdzināts ar agrākiem vai citvalodu avotiem, jo visas iepriekš minētās franču izdevumu korekcijas ir atkārtotas.

³⁸ Interesanti, ka vārdā *tēvs* MK_{fr} vācu *á* vai latīņu ligatūra *æ* nav nekādi atspoguļota, jo pārējos avotos autori centušies pēc iespējām šo burtu paturēt, tā vietā rakstot vēl *ę* (itāļu izdevumos) vai vēlāk arī *ä*.

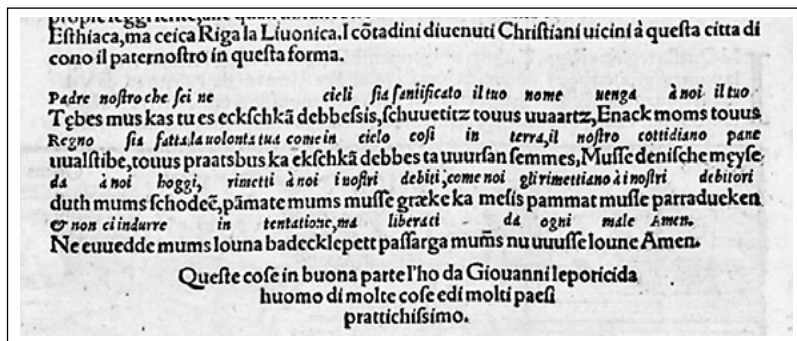
³⁹ Jāteic, pat apzinoties *l* un *l* atšķirību, šos burtus drukātā tekstā ir ļoti grūti atšķirt.

⁴⁰ Pārskatītajos šī izdevuma eksemplāros (sk. avotu sarakstā) ir kļūda paginācijā, jo 1620. lpp. seko 1623. lpp.

3.4. Tēvreizes Minstera kosmogrāfijas izdevumos itāļu valodā (MK_{it})

Vēlākais pētāmais kosmogrāfijas tulkojums veikts itāļu valodā. Pirmo reizi tas izdots 1558. g. Bāzelē, vēlāk atkārtoti izdots Venēcijā un Ķelnē. Droši zināma iespējami trešā, 1575. g. Ķelnē izdotā grāmata, kas saglabājusies dažādās bibliotēkās, tomēr ziņas par Venēcijas izdevumu literatūrā ir trūcīgas. Šis izdevums nav datēts, līdz ar to pastāv dažādi uzskati — Hancs (Hantzsch 1898: 156) domā, ka tas bijis 1575. g., tomēr Burmeisters (1969: 183) piedāvā 1571. g. (ar jautājuma zīmi), bet Rulands (1962: 91), ņemdam vērā iespēšanai izmantoto Bāzeles salikumu, spriēž, ka Venēcijas izdevums laists klajā agrāk, posmā starp 1558. g. un 1571. g.

Itāļu izdevumi no pārējām pētāmajām MK atšķiras. Pirmkārt, to izdevumu ir vismazāk, otrkārt, visos paturēta tāda pati paginācija un liekas, ka tās ir viena salikuma grāmatas, lai gan ar atšķirīgām titullapām un vietām izdēstu tekstu. MK_{it} izdevumu skaitu un dažu vietu dzēšanu laikam ietekmējis tas, ka Minsters bija iekļuvis Romas katoļu baznīcas aizliegto autoru reģistrā.⁴¹

3. attēls. Izvilkums no S. Minstera *Sei Libri Della Cosmografia Vniuersale* (1558)⁴²

Latviešu tēvreize visos MK_{it} izdevumos iespiesta ne vien identā lapusē, bet arī salikumā (sal. 30., 31. un 32. tēvreizi pielikumā), un tas tikai

⁴¹ Bijuši vairāki Romas katoļu baznīcas reģistri, bet 1559. g. *Index Librorum Prohibitorum* izdevumā Minsters atrodams pat divreiz — gan pie *m* (*Munfterus*), gan pie *s* (*Sebastianus Munfterus*) burta (sk. Petrella 2006).

⁴² Portugāles Nacionālās bibliotēkas eks. (sign. CCBE s. XVI M 2247), digitālā kopija atrodama Portugāles Nacionālās bibliotēkas digitālajā krājumā.

apstiprina kartogrāfa Rulanda (1962: 91) secinājumus, kas izdarīti, pētot MK kartes, ka abi vēlākie ir pirmās (1558. g.) MK_{it} atkārtoti izdevumi (sal. arī Mclean 2007: 175). Pietiekami droši var apgalvot, ka itaļu MK atrodamo latviešu tēvreižu pamatā bija toreiz jaunākais (1554. g.) latīņu tulkojums. To apliecina izšķirošā vārda *tēvs* rakstība *tēbes*, kas nav atrodama nevienā citā MK izdevumā (sal. 20. un 30. tēvreizi pielikumā). Atkārtotas arī vienīgi latīņu izdevumiem raksturīgās kļūdas, piem., *mums* vietā *moms*, *mefs* vietā *mefis* vai kopā sarakstīti divi vārdi — *badecklepett*. Lai gan MK_{it} tēvreize nav identa latīniskajā avotā esošajai, to atšķirības ir ļoti sīkas, varējušas rasties, liekot tekstu: četras reizes burtus *n* un *m* nomainījušas diakritiskās zīmes (*eckfchkhā* (divas reizes), *fchodeē*, *pāmate*), arī *mums* vietā atrodams *muūms*⁴³ un vienreiz divi atsevišķi vārdi sarakstīti kopā — *praatsbus*.

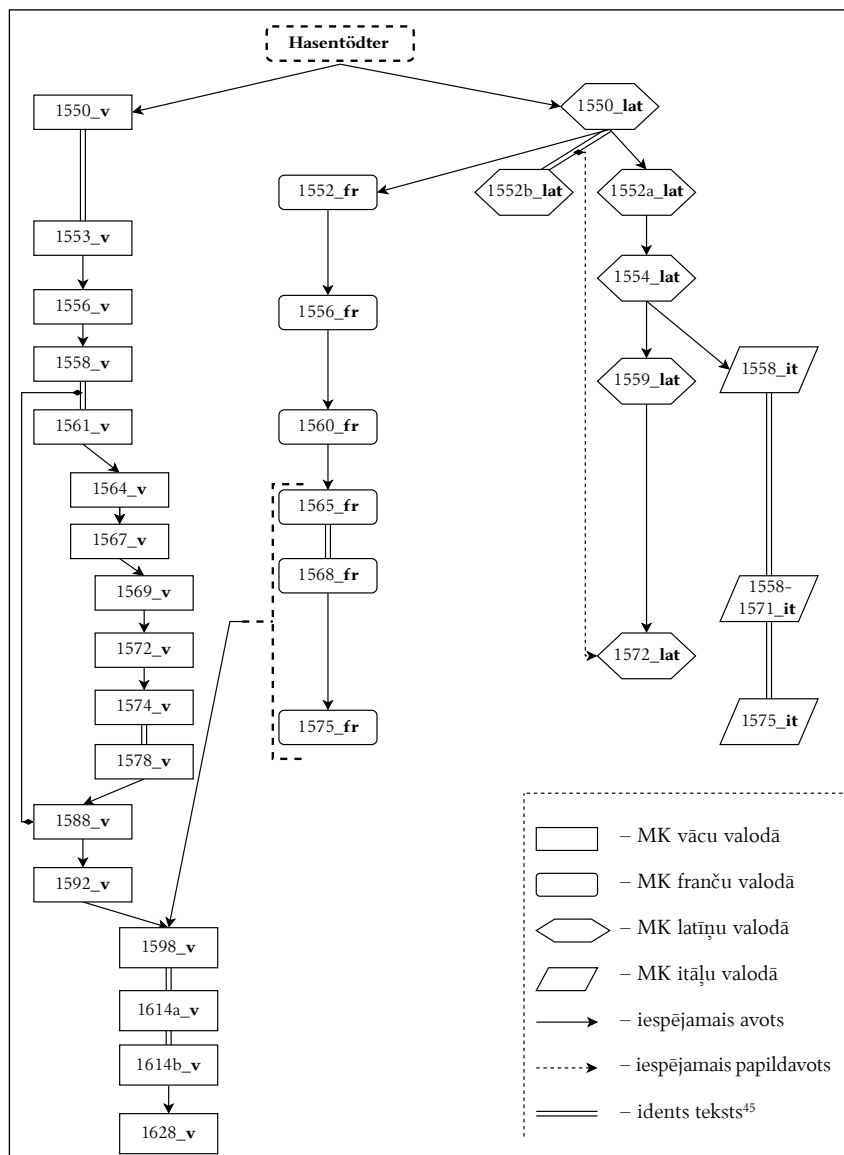
4. Hāzentētera tēvreizes atkalizmantošana

4.1. Apkopojot atsevišķi teikto, MK iespīestās latviešu tēvreizes sakarus iespējams attēlot arī shēmā.⁴⁴ Tajā teksta atkalizmantošanas virzieni ir noteikti pēc kopīgajām iepriekš aplūkotajām korekcijām, kas lielākoties ir rakstībā. Jāuzsver, ka secinājumi izdarīti, balstoties tikai uz vienu fragmentu — latviešu tēvreizes publicējumu —, un nav attiecināmi uz visu izdevumu, proti, tas nenozīmē, ka 1598. g. MK_v izdevums no jauna tulkots, par pamatu ņemot 1575. g. MK_{fr}.

Shēmā var redzēt, ka, neskaitot identos pierakstus, pastāvējuši vismaz 23 latviešu tēvreizes varianti vien kosmogrāfijas izdevumos. Tā arī rāda, ka izdalāmi trīs galvenie tēvreizes pieraksta paveidi jeb MK tradīcijas. Jau kopš paša sākuma — 1550. g. — var izšķirt divus paveidus: vācu un latīņu, bet, sākot ar 1552. g., vērojams arī trešais spilgtais paveids — franču MK izdevumi. Interesantā kārtā izdalīto tradīciju pirmos publicējumus sagatavojis tas pats cilvēks — S. Minsters. Tādēļ, pieņemot, ka Minsters latviešu valodu nav pratis (tēvreizes pierakstu saņēmis no Hāzentētera), laikam būtu domājams, ka visi paveidi radušies nevis apzinātu lingvistisku izmaiņu, bet dažādu ekstralingvistisku faktoru (tipogrāfijas iespēju, nevēriguma, laikmeta tradīciju u. c.) ietekmē.

⁴³ Vīrs *m* burta nav tildes kā iepriekšējos piemēros, bet kāda svītriņa.

⁴⁴ Savā ziņā shēmu var apvienot ar Draviņa (1965: 26) sniegto, kurā atspoguļotas arī agrākas tēvreizes rokrakstā.

Shēma. Iespējamās latviešu tēvreizes hipotētiskie atkalizmantošanas virzieni

⁴⁵ Vārds *idents* attiecināms uz latviešu tekstu, bet ne teksta salikumu, t. i., vārdu pārņemšana jaunā rindā var atšķirties.

4.2. Pārrunājot iespējamās teksta atkalizmantošanas ceļus, vēl jāmin shēmā neatspoguļotas tēvreižu pierakstu atšķirības pakāpes, kad teksts nav idents. Iepriekš rakstā katras grāmatas pieraksta sakrītība ar agrākajiem izdevumiem raksturota, sniedzot konkrētus piemērus, taču ir iespējams uz to paskatīties vispārīgāk, izmantojot digitālo rīku *Lexos*. Skatoties formāli burts burtā uz tēvreizes pierakstiem, to atšķirības no diviem pirmajiem 1550. g. publicējumiem attēlo šī diagramma:⁴⁶

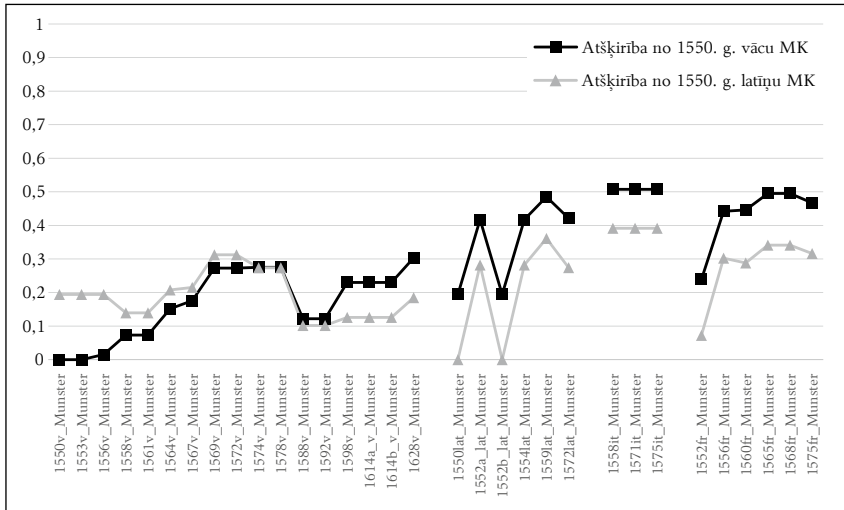

Diagramma. Latviešu tēvreizes publicējumu MK izdevumos sakrītība burts burtā⁴⁷

Protams, attēlotais rezultāts ir ļoti nosacīts. To vērtējot, jāpatur prātā arī attiecīgo izdevumu rakstības atšķirības, kas ietekmē rādītāju, piem., vācu *w* bieži citos avotos atbilst *vv*, *uu* vai *vu*, bet *á* — *æ*, *ae*, *ę* vai *a* utt. Tomēr dažas tendences tik un tā ir vērojamas. Viena no vispārīgākajām — neatkarīgi no salīdzināmā teksta, atšķirības no pirmajiem izdevumiem laika gaitā vairojas, un tas nozīmē, ka latviešu tēvreize MK izdevumos nebūt nav bijusi nemainīga. Arī — ar pirmajām MK, esošo pierakstu sakrīt mazāk izdevumu nekā ar MK_{lat}, taču to, iespējams, ietekmē attiecīgās grāmatas rakstības paņēmieni.

⁴⁶ Salīdzinājums ar diviem pirmajiem publicējumiem ir sniegts tādēļ, ka nav vienprātības, kurš tomēr bija pirmais vai tuvāks īstajam Häzentetera variantam.

⁴⁷ Diagrammā atspoguļota teksta kosinusa līdzība (0 = pilnīgi sakrīt, bet 1 = nesakrīt), neiekļaujot atšķirības interpunkcijā un lielo burtu lietojumā.

Skatot pierakstu sakritību tikai ar vācu 1550. g. izdevumu, redzama interesanta tendence, ka pirmie MK izdevumi attiecīgā valodā, kurus gatavojis pats Minsters, bieži ar MK_v sakrīt vairāk (rezultāts tuvāk 0) nekā vēlākie, ko gatavojuši jau citi cilvēki. Izņēmums ir tikai MK itāļu valodā publicētie izdevumi, kas ir identiski, to lielo atšķirību noteic tas, ka tulkojums balstās uz vēlāko (1554. g.) MK_{lat}. Citiem vārdiem — jo vēlāk izdots publicējums, jo vairāk tas atšķiras no 1550. g. MK_v izdevuma. Tas it īpaši spilgti redzams vācu izdevumos — kopš pēdējās 16. gs. MK_v vairāk sakrīt pat ar pirmo MK_{lat} nekā ar pierakstu pirmajā vācu izdevumā un pats pēdējais (1628. g.) publicējums visvairāk atšķiras no pirmā MK_v. Vērtējot publicējumu sakritību ar 1550. g. MK_{lat}, jāteic, ka tendence ir līdzīga un rāda — lai gan iznākuši neilgi pēc pirmizdevuma, rakstība turpmākajos izdevumos no pirmā atšķiras pietiekami daudz.

5. Secinājumi

1. Rakstā pētīti 32 latviešu tēvreizes publicējumi, kas atrodami S. Minstera vācu, latīņu, franču un itāļu valodā izdotajā kosmogrāfijā (1550–1628). Tos izanalizējot, nonākts pie diviem pēc pirmā acu uzmetiena pretrunīgiem apgalvojumiem: visās MK atrodama tā pati tēvreize, taču visbiežāk tā atšķiras. T. i., tikai viens no vēlākajiem publicējumiem — otrais pēdējais MK vācu izdevums (1553) —, lai gan ir jaunā salikumā, burts burtā seko 1550. g. pierakstam. Pārējos avotos latviešu tēvreizes pieraksti savā starpā vairāk vai mazāk atšķiras, un tikai retos gadījumos to pieraksts attiecīgās valodas izdevumos ir identisks.

Tādējādi secināts, ka 32 MK laidienos atrodami vismaz **23** Hāzentētera tēvreizes **paveidi**. Taču jāuzsver, ka atšķirības starp paveidiem nav būtiskas, vērojamas galvenokārt rakstībā. Te izņēmums būtu kosmogrāfijas izdevumi franču valodā, kuru sniegtās latviešu tēvreizes uzrunā ir arī vārdu secības maiņa. Tomēr šķiet, ka vairākums izmaiņu diez vai bijušas apzinātas, drīzāk radušās nejauši, pārrakstot vai liekot tekstu. Nejaušību apliecina arī tādi gadījumi kā MK tēvreizes 7. lūgšanā esošs lūgums *pasargāt no visa jauna*, nevis *Jauna* (*l* burts interpretēts kā lielais *i*, kas vēlākajos izdevumos pārvērties par mazo *j*). Lai gan vērojamas arī tādas izmaiņas, ko varētu saukt par labojumiem, piem., *prauts* → *praats*, to pamats bijis iepriekšējie MK izdevumi, nevis kādi citi vai latviešu avoti.

2. MK izdevumos atrodamās latviešu tēvreizes pieraksta kļūdu tipoloģija ļauj tos klasificēt **trīs** galvenajās MK **tradīcijās**: 1) vācu, 2) latīņu, kam seko arī itāļu izdevumi, un 3) franču. Tās radušās nevis apzinātu lingvistisku izmaiņu, bet dažādu ekstralingvistisku faktoru ietekmē. Tā secināts, zinot, ka šo variantu pirmos izdevumus gatavojis pats S. Minsters, kas latviešu valodu nav pratis (tēvreizes pierakstu saņēmis no Hāzentētera).

Visām tradīcijām raksturīgi kādi zīmīgi sīkumi tēvreizes tekstā, kas vērojami vienīgi izdevumos attiecīgajā valodā. Tāpēc pašlaik zināmajās MK tēvreizēs iespējams izšķirt šīs izmaiņas, kuras, uzejot kādu jaunu publicējumu, var palīdzēt identificēt avotu vai avotvalodu:

- *ne wedde* vietā *ne ewedde* — sākot ar latīņu 1550. g. MK;
- *mums* → *moms*, *mefs* → *mefis* — sākot ar latīņu 1552. g. MK;
- *Tābes mus* → *mus tabes* — sākot ar 1552. g. franču MK;
- *louna* → *Iouna* — sākot ar 1560. g. franču MK;
- *paffarga* → *pafferga* — 1564.–1578. g. vācu MK;
- *pammat* → *pammat*, *ka ekfchkan* → *eka kfchkan* — sākot ar 1565. g. franču MK;
- *praats* → *praats*, *parraduekē* → *parreduekē* — 1567.–1578. g. vācu MK.

Tātad ne tikai pati Minsteras kosmogrāfija nav bijusi nemainīgs izdevums, bet nosacīti liela dažādība vērojama arī tās izdevumos atrodamās latviešu tēvreizes pierakstā. Līdz ar to, runājot par Hāzentētera tēvreizi kā avotu, būtu ņemams vērā, ka kosmogrāfijas izdevumos pastāvēja vismaz trīs lielas varianti ar daudziem paveidiem.

Saisinājumi

MK = S. Minsteras kosmogrāfija (visi izdevumi kā kopums)

MK_{it} = S. Minsteras kosmogrāfija itāļu valodā.

MK_{fr} = S. Minsteras kosmogrāfija franču valodā.

MK_{lat} = S. Minsteras kosmogrāfija latīņu valodā.

MK_v = S. Minsteras kosmogrāfija vācu valodā.

Avoti

Münster, Sebastian *Cosmographie || oder beschreibung aller lán/||der/ herschafften/ fürnemsten || stetten/ geschichten/ gebreüchē/ hantierungen etc. ietz || zum drittem mal trefflich sere durch Sebastianum || Munsterū <...>*. Basel: Petri. VD16 M 6693. Freiburgas Alberta-Ludviga Universitātes bibliotēkas eks. [sign. Br.: J 4763,d], Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Res/2 Geo.u. 48]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; dccccxxxij. lpp.

Münster, Sebastian *COSMO || GRAPHIAE || uniuersalis Lib.VI. in || quibus, iuxta certioris fidei scriptorum || traditionem describuntur, || Omniū habitabilis orbis partiū situs ... || Regionum Topographicae effigies. || ... Omnium gentiū mores, leges, religio ... || Item regum & principum genealogiae. || Autore Sebast. Munstero. || <...>*. Basileae: Heinrich Petri. VD16 M 6714. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Hbks/E 4], Nacionālā Osoliņska institūta eks. [sign. XVI-4553], Džona Kartera Brauna bibliotēkas Providensā eks. [sign. J550 .M948c], Lionas publiskās bibliotēkas eks. [sign. Rés 105149], Romas *Casanatense* bibliotēkas eks. [sign. BB IV 24]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; 789. lpp.

- Münster, Sebastian 1552a. *COSMO* | *GRAPHIAE* | | *uniuersalis Lib.VI. in* | | *quibus, iuxta certioris fidei scriptorum* | | *traditionem describuntur,* | | *Omniū habitabilis orbis partiū situs ...* | | *Omnium gentium mores, leges, religio, res gestae, mu* | | *tationes ...* | | *Autore Sebast. Munstero.* Basileae. VD16 M 6715. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Res/2 Geo.u. 51], Nacionālā Osoliņska institūta divi eks. [sign. XVI.F.4512, XVI.F.4280], Romas Nacionālā centrālā bibliotēka [sign. 6. 16.N.8]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; 789. lpp.
- Münster, Sebastian 1552b. *COSMO* | *GRAPHIAE* | | *uniuersalis Lib.VI. in* | | *quibus, iuxta certioris fidei scriptorum* | | *traditionem describuntur,* | | *Omniū habitabilis orbis partiū situs ...* | | *Omnium gentium mores, leges, religio, res gestae, mu* | | *tationes ...* | | *Autore Sebast. Munstero.* Basileae. VD16 M 6716. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Res/2 Geo.u. 51 a]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; 789. lpp.
- Münster, Sebastian 1552. *LA COS* | *MOGRA* | | *PHIE VNIVER* | | *SELLE, CONTENANT* | | *la situation de toutes les parties du monde,* | | *avec leurs proprietes & appartenances.* | | ... *PAR SEBAST. MVNSTERE.* [Basel]: [Heinrich Petri]. VD16 M 6707. Bāzeles Universitātes bibliotēkas eks. [sign. UBH EU I 84]. Digitālā versija: e-rara.ch; 888.–889. lpp.
- Münster, Sebastian 1553. *Cosmographie* | | *oder beschreibung aller lān-* | | *der/ herrschafften/ fürnemsten* | | *stetten/ geschichtē/ gebreūchen ...* | | *zum offerē mal trefflich seer durch* | | *Sebastianū Munsterū gebessert ...* <...>. Basel: Petri. VD16 M 6694. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. AG 15(2)]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; dccccxxij. lpp.
- Münster, Sebastian 1554. *COSMO* | *GRAPHIAE* | | *uniuersalis Lib.VI. in* | | *quibus iuxta certioris fidei scriptorum* | | *traditionem describuntur,* | | *Omnium habitabilis orbis partium situs,* *pro/* | | *priaeque dotes.* | | ... *Item omnium gentium mores, leges, religio ...* | | *atque memorabilium in hunc usque an/* | | *num 1554.gestarum rerum Historia.* | | *Autore Sebast. Munstero.* [Basileae]. VD16 M 6717. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Res/2 Geo.u. 53], Romas Nacionālā centrālā bibliotēka [sign. 6. 18.N.1]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; 789. lpp.
- Münster, Sebastian 1556. *Cosmographie* | | *oder beschreibung aller lān/* | | *der/ herrschafften/ fürnemsten* | | *stetten/ geschichtē/ gebreūchen ...* | | *zum offerē mal trefflich seer durch* | | *Sebastianū Munsterū gebessert ...* <...>. Basel: Petri. VD16 M 6695. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Res/2 Geo.u. 54]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; dccccxxij. lpp.
- Münster, Sebastian 1556. *LA COS* | *MOGRA* | | *PHIE VNIVER* | | *SELLE, CONTENANT* | | *la situation de toutes les parties du monde,* | | *avec leurs proprietes & appartenances.* | | ... *continuant ius=* | | *ques à l'an 1555.* | | *PAR SEBAST. MVNSTERE.* [Basel]: [Heinrich Petri]. VD16 M 6708. Viļņas Universitātes bibliotēka [sign. M 501]. Digitālā versija: Viļņas Universitātes bibliotēkas digitālajā krājumā; 888.–889. lpp.
- Münster, Sebastian 1558. *SEI LIBRI* | | *DELLA* | | *COSMOGRAFIA VNI* | | *uersale, ne quali secondo che n'hanno* | | *parlato i piu ueraci scrittori son disegnati,* | | *I siti de tutte le parti del mondo habitabile & le proprie doti:* | | *Le Tauole topographiche delle Regioni.* | | *Le naturali qualita del terreno, onde nascono tante differenze, & uarieta* | | *dicose, & animate & non animate.* | | ... *AVTORE SEBASTIANO MVNSTERO.* [Basileia]: [Henrico Pietro]. VD16 M 6712. Portugāles Nacionālās bibliotēkas eks. [sign. CCBE s. XVI M 2247]. Digitālā versija: Portugāles Nacionālās bibliotēkas digitālajā krājumā; 848. lpp.
- Münster, Sebastian 1558. *Cosmographie* | | *oder beschreibung aller lān/* | | *der/ herrschafften/ fürnemsten* | | *stetten/ geschichtē/ gebreūchen/ hantierun* | | *gen etc. zum offerē mal trefflich seer durch* | | *Sebastianū Munsterū gebessert <...>.* Basel: Henrichum Petri. VD16 M 6696. Vatikinsona bibliotēkas Hārtfordā eks. [sign. QUARTO G113 .M75 1558]; dccccxxij. lpp.

- Münster, Sebastian 1559. *COSMO* | *GRAPHIAE* | | *uniuersalis Lib.VI. in* | | *quibus iuxta certioris fidei scriptorum* | | *traditionem describuntur,* | | *Omnium habitabilis orbis partium situs, pro* | | *praeaeque dotes.* | | ... *Item omnium gentium mores, leges, religio ...* | | *atque memorabilium in hunc usque an-* | | *num 1559.gestarum rerum Historia.* | | *Autore Sebast. Munstero.* Basileae: apvd Henrichvm Petre. VD16 M 6718. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Res/2 Geo.u. 55 m]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; 789. lpp.
- Münster, Sebastian 1560. *LA COS* | *MOGRA=* | | *PHIE VNIVER* | | *SELLE, CONTENANT* | | *la situation de toutes les parties du monde,* | | *avec leurs proprietéz & appartenances.* | | ... *continuant iusques à nostre temps.* | | *PAR SEBAST. MVNSTERE.* Basel: de Henry Pierr. VD16 M 6709. Bāzeles Universitātes bibliotēkas eks. [sign. UBH Rc 223]; 888.–889. lpp.
- Münster, Sebastian 1561. *Cosmographie* | | *oder beschreibung aller lān/* | | *der/ herrschafften/ fürnemsten* | | *stetten/ geschichten/ gebreüchē/ hantierun* | | *gen etc. Erstmals beschrieben durch Se=* | | *bastianū Munsterū/ auch durch jhn selbst* | | *gebessert <...>.* Basel: durch Henrichum Petri. VD16 M 6697. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Res/2 Geo.u. 56 m]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; Mclxviii. lpp.
- Münster, Sebastian 1564. *Cosmographie* | | *oder beschreibung aller lān/* | | *der/ herrschafften/ fürnemsten* | | *stetten/ geschichten/ gebreüchē ...* | | *Erstmals beschrieben durch Seba=* | | *stianum Munsterum/ auch durch jn selbst* | | *gebessert <...>.* Basel: durch Henrichum Petri. VD16 M 6698. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Hbks/E 6], Džona Kartera Brauna bibliotēkas Providensā eks. [sign. J564 .M948c]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; Mclxviii. lpp.
- Münster, Sebastian 1565. *LA COS* | *MOGRA=* | | *PHIE VNIVER* | | *SELLE, CONTENANT* | | *la situation de toutes les parties du monde,* | | *avec leurs proprietéz & appartenances.* | | ... *PAR SEBAST. MVNSTERE.* [Basel]: Henry Pierre. VD16 M 6710. Nacionālā muzeja Čartorisku bibliotēkas Krakovā eks. [sign. 2300 III Cim]. Digitālā versija: Biblioteka Cyfrowa Muzeum Narodowego w Krakowie digitalajā katalogā; 940.–941. lpp.
- Münster, Sebastian 1567. *Cosmographie* | | *oder beschreibung aller Lān/* | | *der/ Herrschafften/ fürnemsten Stetten/* | | *geschichten/ gebreüchē/ handtierungen etc.* | | *Beschriben durch Sebastianum Munste=* | | *rū/ auch durch jn selbst gebessert <...>.* Basel: Officin Henricpetrina. VD16 M 6699. Freiburgas Alberta-Ludviga Universitātes bibliotēkas eks. [sign. J 4763,h], Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Res/2 Geo.u. 58], Džona Kartera Brauna bibliotēkas Providensā eks. [sign. J567 .M948c]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; Mclxx. lpp.
- Münster, Sebastian 1568. *LA COS* | *MOGRA=* | | *PHIE VNIVER* | | *SELLE CONTENANT* | | *la situation de toutes les parties du monde,* | | *continuant iusques à nostre temps.* | | *PAR SEBAST. MONSTERE.* [Basel]: Henry Pierre. VD16 M 6711. Džona Kartera Brauna bibliotēkas Providensā eks. [sign. J568 .M948c], Vatkinsonas bibliotēkas Hartfordā eks. [sign. QUARTO G113 .M75 1568]. Digitālā versija: Internet Archive; 940.–941. lpp.
- Münster, Sebastian 1569. *Cosmographie* | | *oder beschreibung aller Lān/* | | *der/ Herrschafften/ fürnemsten Stetten/* | | *... Beschribē durch Sebastianum Munste=* | | *rū/ auch durch jn selbst gebessert <...>.* Basel: Officin Henricpetrina. VD16 M 6700. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Res/2 Geo.u. 59]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; Mclx. lpp.
- Münster, Sebastian [1571]. *COSMOGRAPHIA* | | *VNIVERSALE,* | | *DISTRIBVTTA IN SEI LIBRI.* | | *NELLA VALE, SECONDO CHE N'HANNO* | | *PARLATO I PIV VERACI SCRITTORI,* | | *SON DESIGNATI <...>.* Venetia: G. F. Thomasini. Francijas Nacionālās bibliotēkas eks. [sign. RES-G-68]; 848. lpp.

- Münster, Sebastian 1572. *Cosmographie || oder beschreibung aller Lân= || der/ Herrschafften/ fürnemsten Stetten/ || geschichten/ gebreüchē ... || Beschriben durch Sebastianum Munste= || rü/ auch durch jn selbst gebessert <...>*. Basel: Officin Henricpetrina. VD16 M 6701. Freiburgas Alberta-Ludviga Universitātes bibliotēkas eks. [sign. J 4763,i]. Digitālā versija: Freiburgas Alberta-Ludviga Universitātes bibliotēkas digitalajā kolekcijā; Mclx. lpp.
- Münster, Sebastian 1572. *COSMOGRA || PHIAE VNIVERSA- || LIS LIB.VI. IN QVIBVS IVXTA || CERTIORIS FIDEI SCRIPTORES ... || describuntur, || Omnium habitabilis Orbis partium situs propriaeque dotes. || Regionum Topographicae picturae. || ... Cunctarum Gentium mores, leges, religio, res gestae, & mutationes usque ad an- || num Christi M.D.LXXII. Item Regum ac Prīncipum genealogiae. || AVTHORE SEBASTIANO MVNSTERO*. Basileae: Officina Henricpetrina. VD16 M 6719. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Hbks/E 7], Austrijas Nacionālās bibliotēkas eks. [sign. 47.Mm.55]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; 939. lpp.
- Münster, Sebastian 1574. *Cosmographie || oder beschreibung aller Lân= || der/ Herrschafften/ fürnemsten Stet= || ten/ geschichten/ gebreüchen ... || Beschrieben durch Sebastianum Munsterum/ || auch durch jhn selbst gebessert <...>*. Basel: Officin Henricpetrina. VD16 M 6702. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Hbks/E 7 m]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; Mcxxiiiij. lpp.
- Münster, Sebastian 1575. *La Cosmographie unverselle de tout le monde <...>*. Paris: Michel Sonnius. Gentes Universitātes bibliotēkas eks. [sign. BIB.HIST.007397], Rēgensburgas Valsts bibliotēkas eks. [sign. 999/2Hist.pol.607(1)]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; 1623. lpp.
- Münster, Sebastian 1575. *COSMOGRAPHIA || VNIVERSALE, || Nella quale secondo che n'hanno parlato i piu || veraci Scrittori, son designati i siti di tutti gli paesi. || ... Raccolta primo da diuersi autori per Sebastiano Munstero, et dappoi corretta et repur- || gata [v.(Andrea Bosturino ... ||)], per gli Censori Ecclesiastici, et quei del Re Catholico nelli paesi || bassi, et per l'Inquisitore di Venetia*. Colonia: Arnoldo Byrchmanno. VD16 M 6713. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Res/2 Geo.u. 62]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; 848. lpp.
- Münster, Sebastian 1578. *Cosmographie. || Oder beschreibung || Aller Lānder herrschafftenn || vnd fürnemsten Stetten des gantzen || Erdbodens ... || Erstlich durch Herrn Sebastian Munster ... in sechs Bücher ver= || fasset/ demnach ... durch jhn selbs gebesseret <...>*. Basel: Officin Henricpetrina. VD16 M 6703. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Res/2 Geo.u. 63]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; Mcxxiiiij. lpp.
- Münster, Sebastian 1588. *Cosmographie. || Oder beschreibung || Aller Lānder herrschafftenn || vnd fürnemsten Stetten des gantzen || Erdbodens ... || Erstlich durch Herrn Sebastian Munster ... in sechs Bü= || cher verfasst: Demnach ... durch jhne selbs gebes= || sert <...>*. Basel: Sebastianum Henricpetri. VD16 M 6704. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Res/2 Geo.u. 64 t], Austrijas Nacionālās bibliotēkas eks. [sign. 47.Cc.1]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; Mcxix. lpp.
- Münster, Sebastian 1592. *Cosmographie. || Oder beschreibung || Aller Lānder herrschafftenn || vnd fürnemsten Stetten des gantzen || Erdbodens ... || Erstlich durch Herrn Sebastian Munster ... in sechs Bü= || cher verfasst: Demnach ... durch jhne selbs gebes= || sert <...>*. Basel: Sebastianum Henricpetri. VD16 M 6705. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Hbks/E 9]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; Mcxxj.–Mcxxij. lpp.

- Münster, Sebastian 1598. *Cosmographie: || das ist/ || Beschreibung || Aller Länder/ Herrschafften und für || nemsten Stetten des gantzen Erdbodens/ sampt ihren || Gelegenheiten/ Eygenschafften/ Religion/ Gebräuchen/ || Geschichten und Handtirungen/etc. || Erstlich durch Herrn Sebastian Munster ... in sechs || Bücher verfasst <...>*. Basel: Sebastianum Henricpetri. VD16 M 6706. Bāzeles Universitātes bibliotēkas eks. [sign. UBH Kartenslg Schw Ml 1], Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. Rar. 831], Džona Kartera Brauna bibliotēkas Providensā eks. [sign. G.113 .M75 1598]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; Mcliiij. lpp.
- Münster, Sebastian 1614a. *Cosmographie: || das ist/ || Beschreibung || aller Länder/ Herrschafften/ und für || nemsten Stetten/ des gantzen Erdbodens: sampt ihren || Gelegenheiten/ Eygenschafften/ Religion/ Gebräuchen/ || Geschichten und Handtirungen/ [et]c <...>*. Basel: Henricpetri. VD17 23:635683K. Bavārijas Valsts bibliotēkas eks. [sign. 2 Gs 588]. Digitālā versija: Münchener Digitalisierungszentrum; 1310. lpp.
- Münster, Sebastian 1614b. *Cosmographie: || das ist/ || Beschreibung || aller Länder/ Herrschafften/ und für || nemsten Stetten/ des gantzen Erdbodens: <...>*. Otras titullapas nosaukums: *Cosmographia, || Das ist/ || Außführliche und eigentli= || che beschreibung aller Ländern, Herrschaff= || ten und fürnembsten Stätten der gantzen Welt <...>*. Basel: Henricpetri. VD17 547:689033C. Saksijas-Anhaltes Universitātes un Valsts bibliotēkas eks. [sign. AB BB 2429], Freiburgas Alberta-Ludviga Universitātes bibliotēkas eks. [sign. J 4763,tj]; 1310. lpp.
- Münster, Sebastian 1628. *Cosmographia, Das ist: Beschreibung der gantzen Welt : Darinnen Aller Monarchien Keyserthumben/ Königreichen/ Fürstenthumben/ Graff- und Herrschafften/ Länderen/ Stätten und Gemeinden <...>*. Basel: Henricpetri. VD17 23:230709C. Marokas Karalistes Nacionālās bibliotēkas eks. (sign. R-F-128). Digitālā versija: Marokas Karalistes Nacionālās bibliotēkas kataloga; 1305. lpp.

Literatūra

- Arbuzovs, Leonids. 1920. Latvešu tēvreize senos tekstos. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 10, 357–362.
- Augstkalns, Alvis. 1930. Par vecajām tēvreizēm. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 1, 309–311.
- Burmeister, Karl Heinz. 1969. *Sebastian Münster: Versuch eines biographischen Gesamtbildes*. Helbing & Lichtenhahn.
- Davies, Surekha. 2011. America and Amerindians in Sebastian Münster's "Cosmographiae universalis libri VI" (1550). *Renaissance Studies* 25(3), 351–373.
- de Kerimel, Guy et al. 2017. *La prière du Notre Père: Un regard renouvelé*. Cerf, Mame, Bayard.
- Dini, Pietro Umberto. 2010. *ALILETOESCVR: linguistica baltica delle origini. Teorie e contesti linguistici nel Cinquecento*. Livorno: Books&Company.
- Draviņš, Kārlis. 1952. Das Hasentötersche lettische Vaterunser. *Studi Baltici* 9, 211–230.
- Draviņš, Kārlis. 1965. *Allteltische Schriften und Verfasser 1*. Lund: Slaviska institutionen vid Lunds universitet.
- Draviņš, Kārlis. 1972. Par latvišu tēvreizi. *Dzeive* 113, 26. lpp.
- Freidhof, Gerd. 1988. *Kozmografija Česká: Praha 1554*. Teil 1. München: Verlag Otto Sagner.

- Galić, Anđelka, Antonia Došen. 2017. Sebastian Münster Cosmographia as the renaissance mirror of the world, *Geoadria* 22(1), 65–104.
- Günther, Otto. 1913. Hans Hasentödter: ein preussischer Poet des 16. Jahrhunderts. In *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 55, 1–48
- Hantzsch, Victor. 1898. *Sebastian Munster: Leben, Werk, Wissenschaftliche Bedeutung*. Leipzig: B. G. Teubner.
- Hinze, Friedhelm. 1976. Hat Matthäus Prätorius (um 1635–1707) ein „Kurisches“ Vaterunser gekannt?. *Acta Baltico-Slavica* 10, 235–264.
- Hodgen, Margaret T. 1954. Sebastian Muenster (1489–1552): A Sixteenth-Century Ethnographer. *Osiris* 11, 504–529.
- Horn, Werner. 1950. Sebastian Münster's Map of Prussia and the Variants of It. *Imago Mundi* 7, 67–73.
- Klekere, Ināra. 2020. Attēlu izcelsme un funkcijas Livonijas apraktā. Sebastiāna Mīnsterā „Kosmogrāfijas“ 16. gadsimta izdevumos. In Ineta Kivleg (red.). *Grāmata. Zīme. Krāsa*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 114–123.
- (b. a.). 1974. Atrasts sens latviešu tēvreizes teksts, *Laiks* 4 (12. janvāris), 5. lpp.
- Lindgren, Uta. 2002. Kosmographie, Landkarten und Vermessungslehre bei Sebastian Münster. In Gabriele Mendelsohn (red.). *Sebastian Münster (1488–1552): Universalgelehrter und Weinfachmann aus Ingelheim. Katalog zur Ausstellung im Alten Rathaus NiederIngelheim, 12. Oktober bis 10. November 2002, Beiträge zur Ingelheimer Geschichte* 46(1). Ingelheim: Historischer Verein Ingelheim, 27–39.
- McClean, Matthew Adam. 2005. *The Cosmographia of Sebastian Münster*. PhD Thesis. University of St Andrews.
- McClean, Matthew Adam. 2007. *The Cosmographia of Sebastian Münster: Describing the World in the Reformation*. Ashgate Publishing.
- Meringer, Rudolf. 1895. Ein altes lettisches Vaterunser. *Archiv für slavische Philologie* 17, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Meurer, Peter H. 1993. Der neue Kartensatz von 1588 in der Kosmographie Sebastian Münsters, *Cartographica Helvetica* 7, 11–20.
- Ozols, Arturs. 1965. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga: Liesma.
- Petrella, Giancarlo. 2006. Libri proibiti e Inquisizione a Milano nel secondo Cinquecento. Un esemplare espurgato de La Cosmografia di Sebastian Münster. *La Bibliofilia* 108(3), 251–279.
- Pokrotņiece, Kornēlija. 2012. Grēki un parādi — pamest vai piodot? (Ieskats latviešu senajās tēvreizēs). *Baltistica* VIII priedas, 111–122.
- Priesner, Claus. 1997. Sebastian Münster. In Otto Stolberg-Wernigerode. *Neue deutsche Biographie*. Bd. 18. Berlin: Duncker & Humblot, 539–541.
- Robinson, C. N., Leyland John. 1964. The literature of the Sea. From the Origins to Hakluyt, in A.W. Ward, A. R. Waller. *The Cambridge History of English Literature IV: Prose and poetry*, Cambridge: The University press.
- Ruland, Harold L. 1962a. A Survey of the Double-Page Maps in Thirty-Five Editions of the “Comographia Universalis” 1544–1628 of Sebastian Münster and in His Editions of Ptolemy’s “Geographia” 1540–1552. *Imago Mundi* 16, 84–97.

- Ruland, Harold L. 1962b. The Rare and Enigmatic 1615 Title-Page accompanying Sebastian Münster's 1614 Cosmographie. *Imago Mundi* 16, 161–162.
- Schirren, Carl. 1858. Das Vaterunser des Heruler, als Plagiat erwiesen. *Bulletin histórico-philologi de l'Acad. Im. 16, Melanges russes* 3, 659–674.
- Sēja, Pēteris. 1925. Vēl kāds latviešu tēvreizes teksts. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 11, 285.
- Švābe, Arveds. 1936. Latviešu zemnieks 16. gs. historiogrāfijā. *Senatne un Māksla* 4, 38–49.
- van Putten, Jasper. 2017. *Networked Nation: Mapping German Cities in Sebastian Münster's 'Cosmographia'*, Leiden, Boston: Brill.
- Vögelin, Salomon. 1882. Sebastian Münsters Cosmographie. *Basler Jahrbuch*, 110–152.
- Vanags, Pēteris. 1996. 1586. gada Katehisma tekstu izcelsme. Tēvreize, Svētā kristība, Debesu atslēgas jeb Grēku piedošana, Svētais vakarēdiens. *Res Balticae* 2, 85–98.
- VD16 = *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*. Izmantota elektroniskā versija: <http://www.vd16.de>
- VD17 = *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*. Izmantota elektroniskā versija: www.vd17.de
- Wessel, Günther. 2004. *Von einem, der daheim blieb, die Welt zu entdecken: die Cosmographia des Sebastian Münster, oder, Wie man sich vor 500 Jahren die Welt vorstellte*. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- Zēvers, Jānis. 1929. Vecas tēvreizes latviešu valodā. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 12, 512–518.

Ernesta Kazakēnaitė
Baltistikos katedra
Baltijos kalbų ir kultūrų institutas
Filologijos fakultetas
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5, LT-01131, Vilnius, Lietuva
ernesta.kazakenaite@flf.vu.lt

Pielikums. 32 MK izdevumos esošo latviešu tēvreižu paralēlais korpus (salīdzināšanai sniegts arī pirmās trīs zināmās ar roku rakstītās tēvreizes (a–c), kas ņemtas no <http://senie.korpus.lv>).

Nr.	Datums	Avots	Vārdi						
			1	2	3	4	5	6	7
a	~1507	Ghisbert	Teweiß	müß	ka	tw	efe	exkan	debbefyß
b	~1520	Bruno	Tewes	mufß		kastu	es	excā	debbefiß.
c	~1520	Grunau	Nosfen	Thewes	Cur	thu	es		delbas
1	1550	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
2	1553	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
3	1556	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
4	1558	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
5	1561	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
6	1564	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
7	1567	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
8	1569	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
9	1572	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
10	1574	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
11	1578	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
12	1588	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
13	1592	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
14	1598	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
15	1614a	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
16	1614b	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß/
17	1628	MK_v	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchkan	debbefiß/
18	1550	MK_{lat}	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß,
19	1552a	MK_{lat}	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß,
20	1552b	MK_{lat}	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß,
21	1554	MK_{lat}	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß,
22	1559	MK_{lat}	Tābes	muskas		tu	es	eckfchan	debbefiß,
23	1572	MK_{lat}	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchan	debbefiß,
24	1552	MK_{fr}	Mus	tabes	kas	tu	es'	eckfchan	debbefiß,
25	1556	MK_{fr}	Mus	tabes	kas	tu	es,	eckfchan	debbefiß,
26	1560	MK_{fr}	Mus	tabes	kas	tu	es,	eckfchan	debbefiß,
27	1565	MK_{fr}	Mus	tabes	kas	tu	es,	eckfchan	debbefiß,
28	1568	MK_{fr}	Mus	tabes	kas	tu	es,	eckfchan	debbefiß,
29	1575	MK_{fr}	Mus	tabes,	kas	tu	es,	eckfchan	debbefiß,
30	1558	MK_{it}	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchā	debbefiß,
31	~1571	MK_{it}	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchā	debbefiß,
32	1575	MK_{it}	Tābes	mus	kas	tu	es	eckfchā	debbefiß,

Pielikuma apzīmējumi

|| — rindas beigas grāmātā; * — nav skaidrs, iespējams lasīt arī citādi;

■ — šādi iekrāsoti vārdi atšķiras no pirmā attiecīgas valodas publicējuma;

 38. vārdā r burts kursīvā, jo tas salikts citā šriftā, ko nebija iespējams atspoguļot, sk.: **parzduetē/**

Nr.	Vārdi							
	8	8a	9	10	11	12	13	14
a	fwetyt	bws	towß	wardß	ennak	mumß	tow	walfcyby
b	Swetytz		touwes	Waardt	Enacks	mums	touws	walftibfs
c	Zweýtzt	gífcher	thowes	wardes	Penag	munis	Tholbe	müftlaftilbi
1	Schwetitz		tows	waartz/	enack	mums	tows	walftibe
2	Schwetitz		tows	waartz/	enack	mums	tows	walftibe
3	Schwetitz		tows	waartz/	enack	mums	tows	walftibe
4	Schwetitz		tows	waartz/	enack	mums	tows	walftibe
5	Schwetitz		tows	waartz/	enack	mums	tows	walftibe
6	Schwetitz		tows	waartz/	enack	mums	tows	walftibe
7	Schwetitz		tous	wartz/	enack	mums	tows	walftibe
8	Schwetitz		tous	wartz/	enack	mums	tows	walftibe/
9	Schwetitz		tous	wartz/	enack	mums	tows	walftibe/
10	Schwetitz		tous	wartz/	enack	mums	tows	walftibe/
11	Schwetitz		tous	wartz/	enack	mums	tows	walftibe/
12	Schwetitz		tows	waartz/	enack	mums	tows	walftibe/
13	Schwetitz		tows	waartz/	enack	mums	tows	walftibe/
14	Schwetitz		tows	waartz/	enack	mums	tows	walftibe/
15	Schwetitz		tows	waartz/	enack	mums	tows	walftibe/
16	Schwetitz		tows	waartz/	enack	mums	tows	walftibe/
17	Schwetitz		tows	waartz/	enack	mums	tows	walftibe/
18	fchwetitz		tows	waartz,	Enack	mums	tows	walftibe,
19	fchuuetitz		touus	uuartz,	Enack	moms	tous	uualftibe,
20	fchwetitz		tows	waartz,	Enack	mums	tows	walftibe,
21	fchuuetitz		touus	uuartz,	Enack	moms	tous	uualftibe,
22	fchuuetitz		touus	uuartz,	enack	moms	tous	uualftibe,
23	fchuuetitz		touus	uuartz,	Enack	mūs	tous	uualftibe,
24	fchwetitz		tows	waartz,	Enack	mums	tows	walftibe,
25	fchuuetitz		touus	uuartz,	Enack	mums	tous	vualftibe,
26	fchuuetitz		tous	uuartz,	Enack	mums	tous	vualftibe,
27	fchuuetitz		tous	uuartz,	Enack	mums	tous	uualftibe,
28	fchuuetitz		tous	uuartz,	Enack	mums	tous	uualftibe,
29	fchuuetitz		tous	uuarts:	Enack	mums	tous	uualftibe:
30	fchuuetitz		touus	uuartz,	Enack	moms	tous	uualftibe,
31	fchuuetitz		touus	uuartz,	Enack	moms	tous	uualftibe,
32	fchuuetitz		touus	uuartz,	Enack	moms	tous	uualftibe,

Nr.	Datums	Avots	Vārdi								
			15	16	17	18	19	20	21	21a	
a	~1507	Ghisbert	tawß	praaz	bwß	ka	exkan	debbyß	Vnnd		
b	~1520	Bruno	Touws	pratzbus		ka	eckfchan	debbes-sis.	Ta	arrifan	
c	~1520	Grunau	Tolpes	pratres	Girkade			debbesfime	tade	Sýmmes	
1	1550	MK_v	tows	praats	bus	ka	eckfchkan	Debbes/	ta		
2	1553	MK_v	tows	praats	bus	ka	eckfchkan	Debbes/	ta		
3	1556	MK_v	tows	praats	bus	ka	eckfchkan	Debbes/	ta		
4	1558	MK_v	tows	praats	bus	ka	eckfchkan	Debbes/	ta		
5	1561	MK_v	tows	praats	bus	ka	eckfchkan	Debbes/	ta		
6	1564	MK_v	tows	praats	bus	kaeckfchkan*		Debbes/	ta		
7	1567	MK_v	tows	prauts	bus	ka	eckfchkan	Debbes/	ta		
8	1569	MK_v	tows	prauts	bus	kaeckfchkan		Debbes	ta		
9	1572	MK_v	tows	prauts	bus	kaeckfchkan		Debbes	ta		
10	1574	MK_v	tows	prauts	bus	kaeckfchkan		Debbes	ta		
11	1578	MK_v	tows	prauts	bus	kaeckfchkan		Debbes	ta		
12	1588	MK_v	tows	praats	bus	ka	eckfchkan	Debbes/	ta		
13	1592	MK_v	tows	praats	bus	ka	eckfchkan	Debbes/	ta		
14	1598	MK_v	tows	praatz	bus	eka	eckfchkan	Debbes/	ta		
15	1614a	MK_v	tows	praatz	bus	eka	eckfchkan	Debbes/	ta		
16	1614b	MK_v	tows	praatz	bus	eka	eckfchkan	Debbes/	ta		
17	1628	MK_v	tows	praatz	bus	eka	eckfchkan	Debbes/*	ta		
18	1550	MK_{lat}	tows	praats	bus	ka	ekfchkan	debbes	ta		
19	1552a	MK_{lat}	touus	praats	bus	ka	ekfchkan	debbes	ta		
20	1552b	MK_{lat}	tows	praats	bus	ka	ekfchkan	debbes	ta		
21	1554	MK_{lat}	touus	praats	bus	ka	ekfchkan	debbes	ta		
22	1559	MK_{lat}	touus	praats	bus	ka	ekfchkan	debbes	ta		
23	1572	MK_{lat}	touus	praats	bus	ka	ekfehkan	debbes	ta		
24	1552	MK_{fr}	tows	praatz	bus	ka	ekfchkan	debbes	ta		
25	1556	MK_{fr}	touus	praatz	bus	ka	ekfchkan	debbes	ta		
26	1560	MK_{fr}	touus	praatz	bus	ka	ekfchkan	debbes	ta		
27	1565	MK_{fr}	tous	praatz	bus	eka	kfchkan	debbes	ta		
28	1568	MK_{fr}	tous	praatz	bus	eka	kfchkan	debbes	ta		
29	1575	MK_{fr}	tous	praatz	bus	eka	kfchkan	debbes,	ta		
30	1558	MK_{it}	touus	praatsbus		ka	ekfchkā	debbes	ta		
31	~1571	MK_{it}	touus	praatsbus		ka	ekfchkā	debbes	ta		
32	1575	MK_{it}	touus	praatsbus		ka	ekfchkā	debbes	ta		

Nr.	Vārdi							
	22	23	24	25	26	27	28	29
a	exkann	femeß	muße	dynyze	mayfe			
b	wurfan	femmes	Mufse	denifske	mayfe	duthmufs		fchodeē
c	Semmes	Worsünÿ	dodi	mommÿs	Annosse	igdemas	mayse,	unde
1	wurfan	femmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	düth	mümb	fchodeen/
2	wurfan	femmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	düth	mümb	fchodeen/
3	wurfan	femmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	düth	mümb	fchodeen/
4	wurfan	femmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	düth	mümb	fchodeen/
5	wurfan	femmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	düth	mümb	fchodeen/
6	wurfan	femmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	düth	mümb	fchoden/
7	wurfan	femmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	düth	mümb	fchoden /
8	wurfan	fēmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	d[ü]th*	mümb	fchoden/
9	wurfan	fēmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	düth	mümb	fchode/
10	wurfan	femmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	düth	mumß	fchoden/
11	wurfan	femmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	düth	mumß	fchoden/
12	wurfan	femmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	düth	mums	fchodeen/
13	wurfan	femmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	düth	mums	fchodeen/
14	wurfan	femmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	duth	mums	fchodeen/
15	wurfan	femmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	duth	mums	fchodeen/
16	wurfan	femmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	duth	mums	fchodeen/
17	wurfan	femmes.	Muffe	denifche	Mâyfe	duth*	mums	fchodeen/
18	wurfan	femmes,	Muffe	denifche	mâyfe	duth	mums	fchodeen,
19	uurfan	femmes,	Muffe	denifche	mâyfe	duth	mums	fchodeen,
20	wurfan	femmes,	Muffe	denifche	mâyfe	duth	mums	fchodeen,
21	uurfan	femmes,	Muffe	denifche	mâyfe	duth	mums	fchodeen,
22	uurfan	fēmes,	muffe*	denifche	mâyfe	duth	mums	fchodeen,
23	uurfan	femmes,	Muffe	denifche	mâyfe	duth	mums	fchodeen,
24	wurfan	femmes,	Muffe	denifche	mâife	duth	mums	fchodeen,
25	vurfan	femmes,	Muffe	denifche	maife	duth	mums	fchodeen,
26	vurfan	femmes,	Muffe	denifche	maife	duth	mums	fchodeen,
27	uurfan	femmes,	Muffe	denifche	maife	duth	mums	fchodēen,
28	uurfan	femmes,	Muffe	denifche	maife	duth	mums	fchodēen,
29	uurfan	femmes:	Muffe	denifche	maife	duth	mums	fchodeen:
30	uurfan	femmes,	Muffe	denifche	mâyfe	duth	mums	fchodeē,
31	uurfan	femmes,	Muffe	denifche	mâyfe	duth	mums	fchodeē,
32	uurfan	femmes,	Muffe	denifche	mâyfe	duth	mums	fchodeē,

Nr.	Datums	Avots	Vārdi							
			29a	30	31	32	33	34	35	
a	~1507	Ghisbert								
b	~1520	Bruno		Pammete	mums	mufo	grecks		kames	
c	~1520	Grunau	Gaýtkaš	Pammes	mumýš	nuse	nozegimi		Cademes	
1	1550	MK_v		pammate	múms	muße	grāke	ka	meß	
2	1553	MK_v		pammate	múms	muße	grāke	ka	meß	
3	1556	MK_v		pammate	múms	muße	grāke	ka	meß	
4	1558	MK_v		pammate	múms	muße	grāke	ka	meß	
5	1561	MK_v		pammate	múms	muße	grāke	ka	meß	
6	1564	MK_v		pammate	múms	muße	grāke	ka	meß	
7	1567	MK_v		pammate	múms	muße	grāke	ka	meß	
8	1569	MK_v		pammate	múms	muße	grāke	ka	mes	
9	1572	MK_v		pammate	múms	muße	grāke	ka	mes	
10	1574	MK_v		pammate	múms	muße	grāke		kames	
11	1578	MK_v		pammate	múms	muße	grāke		kames	
12	1588	MK_v		pammate	mums	muße	grāke	ka	mes	
13	1592	MK_v		pammate	mums	muße	grāke	ka	mes	
14	1598	MK_v		pammate	mums	muße	grāke	ka	mes	
15	1614a	MK_v		pammate	mums	muße	grāke	ka	mes	
16	1614b	MK_v		pammate	mums	muße	grāke	ka	mes	
17	1628	MK_v		pammate	mums	muße	grāke	ka	mes	
18	1550	MK_{lat}		pammate	mums	muße	grāke	ka	mefis	
19	1552a	MK_{lat}		pammate	mums	muße	grāke	ka	mefis	
20	1552b	MK_{lat}		pammate	mums	muße	grāke	ka	mefis	
21	1554	MK_{lat}		pammate	mums	muße	grāke	ka	mefis	
22	1559	MK_{lat}		pammate	mums	muße	grāke	ka	mefis	
23	1572	MK_{lat}		pammate	mums	muße	grāke	ka	mefis	
24	1552	MK_{fr}		pammate	mums	muße	grāke	ka	mefis	
25	1556	MK_{fr}		pammate	mums*	muße	grāke	ka	mefis	
26	1560	MK_{fr}		pammate	mums	muße	grāke	ka	mefis	
27	1565	MK_{fr}		pammate	mums	muße	grāke	ka	mefis	
28	1568	MK_{fr}		pammate	mums	muße	grāke	ka	mefis	
29	1575	MK_{fr}		pammate	mums	muße	grāke,	ka	mefis	
30	1558	MK_{it}		pāmate	mums	muße	grāke	ka	mefis	
31	~1571	MK_{it}		pāmate	mums	muße	grāke	ka	mefis	
32	1575	MK_{it}		pāmate	mums	muße	grāke	ka	mefis	

Nr.	Vārdi								
	36	37	38	39	40	41	42	43	44
a									
b	pammeten	muŕse	parraduckems		Neekweddemums		lounam	badeklems	AEth
c	Pametam	mu-sen	Prettaune kans		newede	munis	lawnan	Padoman	
1	pammat	muŕse	parradueken/	Ne	wedde	mums	louna	badeckle/	pett
2	pammat	muŕse	parradueken/	Ne	wedde	mums	louna	badeckle/	pett
3	pammat	muŕse	parradueken/	Ne	wedde	mums	louna	badeckle/	pett
4	pammat	muŕfe	parradueken/	Ne	wedde	mums	louna	badeckle/	pett
5	pammat	muŕfe	parradueken/	Ne	wedde	mums	louna	badeckle/	pett
6	pammat	muŕfe	parraduekē /	Ne	wedde	mums	louna	badeckle/	pett
7	pammat	muŕfe	parraduekē /	Ne	wedde	mums	louna	badeckle/	pett
8	pammat	muŕfe	parraduekē /	Ne	wedde	mums	louna	badeckle/	pett
9	pammat	muŕfe	parraduekē /	Ne	wedde	mums	louna	badeckle/	pett
10	pammat	muŕfe	parradueken/	Ne	wedde	mums	louna	badeckle/	pett
11	pammat	muŕfe	parradueken/	Ne	wedde	mums	louna	badeckle/	pett
12	pammat	muŕfe	parradueken/	Ne	wedde	mums	louna	badeckle/	pett
13	pammat	muŕfe	parradueken/	Ne	wedde	mums	louna	badeckle/	pett
14	pammart	muŕfe	parradueken/	Ne	ewedde	mums	jouna	badeckle/	pett
15	pammart	muŕfe	parradueken/	Ne	ewedde	mums	jouna	badeckle/	pett
16	pammart	muŕfe	parradueken/	Ne	ewedde	mums	jouna	badeckle/	pett
17	pammart	muŕfe	par3adueken/	Ne	ewedde	mums	jouna	badeckle/	pett
18	pammat	muŕfe	parradueken	Ne	ewedde	mums	louna	badeckle	pett
19	pammat	muŕfe	parradueken	Ne	euuedde	mums	louna	badecklepett	
20	pammat	muŕfe	parradueken	Ne	ewedde	mums	louna	badeckle	pett
21	pammat	muŕfe	parradueken	Ne	euuedde	mums	louna	badecklepett	
22	pammat	muŕfe	parraduekē	ne	euuedde	mums	louna	badecklepett	
23	pammat	muŕfe	parradueken,	Ne	euuedde	mums	louna	badeckle	pett
24	pammat	muŕfe	parradueken	Ne	ewedde	mums	louna	badeckle	pett
25	pammat	muŕfe	parradueken	Ne	euuedde	mums	louna	badeckle	pett
26	pamatt	muŕfe	parradueken	Ne	euuedde	mums	louna	badeckle	pett
27	pammart	muŕfe	parraducken	Ne	euuedde	mums	louna	badeckle	pett
28	pammart	muŕfe	parraducken	Ne	euuedde	mums	louna	badeckle	pett
29	pammart	muŕfe	parraducken	Ne	euuedde	mums	louna	badeckle :	pett
30	pammat	muŕfe*	parradueken	Ne	euuedde	mums	louna	badecklepett	
31	pammat	muŕfe*	parradueken	Ne	euuedde	mums	louna	badecklepett	
32	pammat	muŕfe*	parradueken	Ne	euuedde	mums	louna	badecklepett	

Nr.	Datums	Avots	Vārdi							
			45	46	47	48	49	49a	50	
a	~1507	Ghisbert								
b	~1520	Bruno	pefti	mums	no	wyřsem	lounem.			
c	~1520	Grunau	Swalbadi	munis	nowuře		Loyne	Jesus	Amen	
1	1550	MK_v	paffarga	mums	nu	wuffe	loune		Amen.	
2	1553	MK_v	paffarga	mums	nu	wuffe	loune		Amen.	
3	1556	MK_v	paffarga	mums	nu	wuffe	loune		Amen.	
4	1558	MK_v	paffarga	mums	nu	wuffe	loune		Amen.	
5	1561	MK_v	paffarga	mums	nu	wuffe	loune		Amen.	
6	1564	MK_v	pafferga	mums	nu	wuffe	loune.			
7	1567	MK_v	pafferga	mums	nu	wuffe	loune.			
8	1569	MK_v	pafferga	mūs	nu	wuffe	loune.			
9	1572	MK_v	pafferga	mūs	nu	wuffe	loune.			
10	1574	MK_v	pafferga	mums	nu	wuffe	loune.			
11	1578	MK_v	pafferga	mums	nu	wuffe	loune.			
12	1588	MK_v	paffarga	mums	nu	wuffe	loune.			
13	1592	MK_v	paffarga	mums	nu	wuffe	loune.			
14	1598	MK_v	paffarga	mums	nu	wuffe	joune.			
15	1614a	MK_v	paffarga	mums	nu	wuffe	joune.			
16	1614b	MK_v	paffarga	mums	nu	wuffe	joune.			
17	1628	MK_v	paffarga	mums	nu	wuffe	joune.			
18	1550	MK_{lat}	paffarga	mums	nu	wuffe	loune		Amen.	
19	1552a	MK_{lat}	paffarga	mums	nu	uuuffe	loune		Amen.	
20	1552b	MK_{lat}	paffarga	mums	nu	wuffe	loune		Amen.	
21	1554	MK_{lat}	paffarga	mums	nu	uuuffe	loune		Amen.	
22	1559	MK_{lat}	paffarga*	mums	nu	uuffe	loune.		Amen.	
23	1572	MK_{lat}	paffarga	mums	nu	uuuffe	loune,		Amen.	
24	1552	MK_{fr}	paffarga	mums	nu	wuffe	loune.			
25	1556	MK_{fr}	paffarga	mums	nu	uuuffe	loune.			
26	1560	MK_{fr}	paffarga	mums	nu	uuuffe	loune.			
27	1565	MK_{fr}	paffarga	mums	nu	uuuffe	louue			
28	1568	MK_{fr}	paffarga	mums	nu	uuuffe	louue			
29	1575	MK_{fr}	paffarga	mums	nu	uuuffe	louue.			
30	1558	MK_{it}	paffarga	mumīs	nu	uuuffe	loune		Amen.	
31	~1571	MK_{it}	paffarga	mumīs	nu	uuuffe	loune		Amen.	
32	1575	MK_{it}	paffarga	mumīs	nu	uuuffe	loune		Amen.	

SUMMARY

***Pasargā no visa jauna* ('Deliver us from anything new'),
or *The Lord's Prayer* in Latvian in the Editions of the *Cosmography* by
Sebastian Münster**

Ernesta KAZAKĒNAITĒ

The article analyzes different versions of *The Lord's Prayer* in Latvian, which were published in the editions of the *Cosmography* by Sebastian Münster (hereafter MC). Although the issue of the number of editions is highly problematic, after reviewing the accessible literature and examining the original copies, a conclusion was made that there were about 37 MC editions. In 32 of them, the Latvian prayer was found. The Latvian text appeared for the first time in the edition of 1550, and was repeated in later German editions and translations into Latin, French and Italian up until 1628. Although the basis of the prayer encountered in all of the editions is the same, the actual texts almost always have some differences, thus, in total, 23 variants of the Latvian prayer in MC are attested. The main differences are usually in orthography and appear to be errors of rewriting or compilation, e.g., *pasargā no visa jauna* meaning 'deliver us from anything new'. Instead of the word *!auna* 'evil', *jauna* 'new' was used when in the printed text the lower case *l* letter was misinterpreted as upper case *I*.

After examining the variants, a quite natural tendency was noted: with almost each new publication since the very first one there are more and more textual discrepancies. The typology of writing errors in the Latvian prayers and changes to the prayer shows that part of them are inherent to the MC editions in a specific language. Three traditions become apparent: 1) German, 2) Latin (and the Italian that is based on it), as well as 3) French. A conclusion was made that the origin of these traditions is more likely coincidental, determined by extra-linguistic factors, since Münster himself prepared the first publications for these languages and did not know any Latvian. Nevertheless, there were links between different text traditions, since the Latvian prayer in the 1598 German edition looks edited in accordance with the text found in the French translation.

The most important conclusion of this study is that not only was MC in general constantly changed and supplemented, but also the Latvian prayer included in it was not constant. Therefore, when talking about Johann Hasentödter's prayer in MC as a possible source for other publications of *The Lord's Prayer* in Latvian, one should keep in mind the abundance of variants that can help to identify a more precise source.

SUDĖTINIAI PRIJUNGIAMIEJI LAIKO SAKINIAI ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ TARMĖJE (REMIANTIS XX A. II PUSĖS PAVELDU)

Jūratė PAJĖDIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

1. Įvadas

Straipsniu tęsiamas šiaurės žemaičių tarmės respondentams būdingo sudėtinių prijungiamųjų laiko sakinių vartojimo modelių tyrimas¹. Šį kartą pristatomas viename iš XX a. antrosios pusės šiaurės žemaičių kretingiškių² kalbėjimo paveldą įamžinusių leksikografijos šaltinių — *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas. Ylakių, Lenkimų, Mosėdžio, Skuodo, Šačių apylinkių šnektos A–O, P–Ž* (žr. Vanagienė, 2014; 2015, toliau — *ŠVŽŽ 1, 2*)³ — randamų prijungiamųjų laiko sakinių struktūrinių ir semantinių modelių aprašas. Dėl tiriamos medžiagos gausumo straipsnyje aptariami tik pirmajame šio žodyno tome užfiksuoti laiko sakiniai. Jų rasta 1431. Aprašant *ŠVŽŽ 1* laiko sakinius palyginimui pasitelkiama anksčiau atlikta kitos žemaičių patarmės — šiaurės žemaičių telšiškių — kalbėjimo tekstų sąvaduose *Taip šneka tirkšliškiai* (toliau — *TŠT*) ir *Šiaurės žemaičiai telšiškiai* (toliau — *ŠŽT*) aptiktų laiko sakinių struktūros ir morfosintaksinių modelių analizė (žr. Pajėdienė 2018). Abiem atvejais medžiaga duomenų bazei atrinkta ir analizuota remiantis tomis pačiomis teorinėmis nuostatomis. Jas trumpai galima pristatyti taip:

- Šalutinis sakiny s laikomas prijungiamuoju, kai jis yra kito sakinio dalmi⁴. Pralaidus prijungiamąjį dmenį pagrindinio dmens gramatinė struktūra nėra suardoma, nes šalutinis dmuo tik modifikuoja pagrindinio sakinio tarinį (plg. Hengeveld 1998: 335).

¹ Autorė dėkoja abiem įslaptintiems Recenzentams už pastabas ir pasiūlymus.

² Apie šiaurės žemaičių (arba vadinamųjų *dounininkų*) kalbos ypatybes bei šiaurės žemaičių telšiškių ir kretingiškių patarmių skirtumą, parentą *u, i//o, e* kaita negalūniniuose skiemenyse žr. Zinkevičius 1994: 85–87; 112–120; 114; Pabrėža 2013; 2017: 47–48.

³ *ŠVŽŽ* sudaro dvejopo pobūdžio iliustracijos — jame gausu ir kasdieniško žemaičių diskurso (1960–1990 m. Birutė Vanagienė nuolat užrašinėdavo savo artimiausios aplinkos pašnekesius), ir 1989–1996 m. vykusių dialektologinių ekspedicijų metu užfiksuotų pokalbių medžiagos (plg. Subačius 2014, XII; XIV–XVII).

⁴ Šalutinis sakiny s apibūdinamas pagal santykį su stipresne konstrukcija, kurios dalimi jis yra (plg. Huddleston 1999: 339) arba apibūdinamas kaip tai, kas nėra pagrindinis sakiny s (plg. Langacker 1991: 436). Dėl asimetrinio santykio prijungiamieji sakiniai paprastai yra suvokiami ne kaip argumentai, bet tik kaip informacijos apie propoziciją (pagrindinį sudėtinio sakinio dmenį) priedas (plg. Whaley 1997: 250).

- Šalutinio sakinio dėmens struktūrai būdingas jungiamasis žodis (arba prijungimo rodiklis). Pasak Bernd'o Kortmann'o, prieviksminių sakinių prijungimo rodiklis (*adverbial subordinator*) – tai nelinksnuojama žodžio forma, galinti paveikti⁵ visą prijungiamąjį dėmenį, bet pati jame neatliekanti konkretaus sintaksinio (t. y. sakinio dalies, pvz. laiko aplinkybės) vaidmens⁶; šalutinio dėmens struktūroje prijungimo rodiklis paprastai užima kraštinę poziciją (plg. Kortmann 1997: 72–73; 1998: 458–460).
- Prieviksminiai laiko sakiniai lokalizuoja pasakojimo situacijas laike – ir tai yra tik dalis santykinės laiko reikšmės, atsiskleidžiančios lyginant vieno veiksmo santykį su kitu (plg. Huddleston, Pullum, ed. 2002: 695–696). Laiko sakiniams kartu su veiksmy vienalaikiškumo ar sekos reikšmėmis gali būti perteikiami ir kiti hiponimiški bendrai laiko sąvokai parametrai: momentas, trukmė, pasikartojimas (plg. van der Auwera 1999: 11). Tokių parametų perteikimą lemia tam tikra pagrindinio ir šalutinio sakinio tarinių atitikties – jų gramatinio laiko formų savitarpio santykis, veiksmažodžių veiksmo reikšmių derėjimas su jungiamojo žodžio semantika bei kitos sakinio sandaros ypatybės. Vienos gramatinės išraiškos modelis gali turėti dvejopą reikšmę: nurodyti ne vien tik tam tikros tvarkos veiksmy lokalizaciją laiko skalėje (plg. Levinson 2003: 16), bet ir priežastinę jų sąsają.
- Prijungiamųjų laiko sakinių pozicija pagrindinio dėmens atžvilgiu dabartinėje lietuvių kalboje apibūdinama kaip laisva, nes reikšmių santykį lemia ne šalutinio dėmens pozicija, bet jungiamojo žodžio vaidmuo ir darna su abiejų sudėtinio sakinio dėmenų veiksmažodžio formomis (veiksmo ir gramatinio laiko atžvilgiu) (plg. Ambrazas 1976b: 844–846; 2006: 680; Holvoet 2003: 107). Vis dėlto kalbos vienetų pateikimo tvarka atspindi informacijos reikšmingumą diskurse, todėl ir prijungiamojo sakinio dėmenų išdėstymas paryškina norimus dėmesio sutelkimo centrus. Šnekamojoje kalboje dėmesio sutelkimo momentai gali išnirti ir netikėtai – spontaniškai prisiminus būtinybę pateikti laiko nuorodą. Kai kurie sakinių sudarymo modeliai yra kur kas dažnesni už kitus, todėl didesnės

⁵ Dar apie jungiamojo žodžio (*connective*) funkcines galimybes, nežiūrint įprastinio morfosintaksinio vaidmens, žr. Nau, Ostrowski 2010: 7–8.

⁶ Kortmann'o vykdytame Europos kalbų prieviksminių sakinių tyrime buvo laikomasi prijungimo rodiklių natūralumo kriterijaus kilmės (kad nebūtų archaizmas) ir kalbos standartiškumo (kad nebūtų dialektizmas) atžvilgiu (plg. Kortmann 1997: 72–73). Tiriant šnekamosios kalbos atmainą reprezentuojančius tarminius tekstus nuostata, kad prijungimo rodiklis neturi priklausyti žymėtų žodžių registrui, gali būti laikoma atitikimu įprastumo kriterijui. Dar plg. Kortmann (1997: 357).

apimties skirtingų šaltinių teikiamų duomenų sugretinimas leidžia pamatyti populiariausių struktūrinių modelių parinktį, o ypatingesnės sandaros atvejais — ir dėl sustabarėjimo išsilaikiusių sintaksinių struktūrų gyvybingumą, naujoviškų sakinio potipių su iš bendrinės kalbos perimtu prijungimo rodikliu prisijaukinimo pradžia ar tarpei tradiciškai būdingų, bet iki šiol dar nepastebėtų (neaptartų) variantų atvejus.

Remiantis prijungimo rodikliu kaip sintaksinio aprašo atskaitos pagrindu straipsnyje pateikiama kiekybinė ir struktūrinė laiko sakinių, aptinkamų ŠVŽŽ 1, analizė, daugiausia dėmesio skiriant laiko sakinių potipių dažnumo santykiui, pozicinių modelių pasiskirstymui ir tariniais einančių veiksmažodžių formų derėjimui tarpusavyje. Laiko sakiniai aprašomi funkcinis prijungimo rodiklių reikšmių tipus skiriant į dvi grupes: 1) bendrosios ir momentinės laiko reikšmės⁷ bei 2) laiko ribos.

Visose lentelėse ŠVŽŽ 1 laiko sakinių vartojimo duomenys pateikiami sugretinti su analogišku aspektu įvertintais TŠT ir ŠŽT laiko sakiniais. Sakinių pavyzdžiai pateikiami kartojant šaltinyje užrašytą transkripciją (žr. Vanagienė 2014, XXVIII), bet aiškinamajame tekste vartojamos į bendrinę kalbą atstatytos žemaitiškų jungiamųjų ar atliepiamųjų žodžių formos⁸.

2. Šiaurės žemaičių kretingiškių prijungiamieji laiko sakiniai (remiantis ŠVŽŽ 1 iliustracine medžiaga)

Didžiąją ŠVŽŽ 1 prijungiamųjų laiko sakinių dalį sudaro sakiniai su bendrosios ir/ ar momentinės laiko reikšmės jungiamaisiais žodžiais (91,4%); laiko ribos prijungimo rodiklius turinčių sakinių vartosena retesnė (~8,6%) (beveik identišku santykiu laiko sakiniai pasiskirsto ir TŠT — plg. 1 lentelėje pateiktus duomenis)⁹.

⁷ Dviejų potipių sakinius su šiais sąlygiškai įvardintais prijungimo rodikliais aptarti kartu yra patogiu dėl bendrosios reikšmės prijungimo rodiklių vartojimo ir veiksnių vienalaikiškumą, ir seką nusakančiuose sakiniuose.

⁸ Jos atitinka *Lietuvių kalbos žodyno (LKŽe)* transponavimo variantus, plg.: *kaip* (<- *kāp*), *tu* (<- *toū*); kai kuriais atvejais transponuoti ir tarminė formos fonetiškai sutampa, plg.: *kumet* (= *kumet*), *tumet* (= *tumet*).

⁹ XVI–XVII a. senuosiuose lietuvių raštuose matomas kiek kitoks šių dviejų laiko sakinių potipių vartojimo dažnumo santykis: Jono Bretkūno, Mikalojaus Daukšos ir Konstantino Sirvydo pamokslų rinkiniuose laiko ribos sakiniai vidutiniškai sudaro ~18% (atitinkamai: 22,5%; 17,8% ir 15,8%), o laiko sakiniai su bendrosios reikšmės ir momentinės reikšmės jungiamaisiais žodžiais — ~82% (atitinkamai 77,5%, 82,2% ir 84,2%); šiuose didelės apimties šaltiniuose santykinis laiko ribos sakinių vartojimo dažnumas labai panašus (vidutiniškai ~5 vnt. autoriniame lanke), o sakinių su bendrosios reikšmės žodžiais — kiek skiriasi (nuo ~18 iki ~27 vnt.) (plg. Pajėdienė 2012: 9; 39; 40).

Semantinis ŠVŽŽ 1, TŠT ir ŠŽT laiko sakinių raiškos pobūdis

Laiko sakiniai	Šiaurės žemaičių kretingiškių šaltiniuose	Šiaurės žemaičių telšiškių šaltiniuose	
	ŠVŽŽ 1	TŠT	ŠŽT
su bendrosios ir momentinės laiko reikšmės jungiamaisiais žodžiais	1308 (91,4%)	551 (91,68%)	159 (93,53%)
su ribos reikšmės jungiamaisiais žodžiais	123 (8,6%)	50 (8,32%)	11 (6,47%)
IŠ VISO	1431 (100%)	601 (100%)	170 (100%)

2.1. Laiko sakiniai su bendrosios ir momentinės laiko reikšmės jungiamaisiais žodžiais

Šio tipo laiko sakiniuose vartojamų prijungimo rodiklių reikšmė būna arba gana abstrakti ir žymi bendrą laiko nuorodą, arba paryškina veiksmo momentą. Apibendrintam dviejų veiksmy laiko santykiui nusakyti gali būti pasitelkiami jungiamieji žodžiai *ka* ‚kai‘, *kad*^(a), *kaip*, *kumet* ‚kuomet‘, o veiksmy betarpiškai sekai ir/ar momentiškumui – samplaikiniai *ka tik*, *kaip tik* ir vieniniai *lig* ‚vos‘, *tik*, *tujau(s)* / *tuo* ‚tuoju; ką tik‘, *jau*, *vos*, *sau*¹⁰. Dažniausiai ŠVŽŽ 1 aptinkami laiko sakiniai su prijungimo rodikliais *ka* (~72,9%), *kad* (~12,5%) ir *kaip* (~10,6%) (šiaurės žemaičių telšiškių kalbėjimo tekstuose vartojimo dažnumo seka kiek skiriasi: *ka*, *kaip*, *kad* – plg. 2 lentelės duomenis).

Laiko sakiniai su *ka*, *kad(a)*, *kaip*, *kumet* perteikiami veiksmy vienalaikiškumo arba sekos santykiai. Vienalaikiškumo santykį lemia abiejų dėmenų (arba bent vieno iš jų) tarinio raiška statinę būseną žyminčiu eigos veiksmo veiksmožodžiu, plg.:

- (1) *k a mienou švėit, nakti ni kūok^e baisom^a nī ēt^e 43*
- (2) *k a d ir ūkan^a, kūokⁱ debesou^a, anū (žvaigždžių) nī ni matit^e 110*
- (3) *k ā p dabā sūuliet^a, anēi (karosai) gōl sūulie, nēt pri mēšker^es 434*

¹⁰ Žemaičių leksikografiniuose šaltiniuose šalutinių laiko sakinių jungimo funkcija priskiriama žodeliams *ka* ‚kai‘, *kad* ‚kai‘ (*kada* šia funkcija atskirai neaptariamas), *kumet* (žr. KTŽ 136; 138; 195; ŠVŽŽ 1 244; 246; 350) bei keliais variantais – *lig* / *lik* / *lyg(u)* – transponuojamam *lig*, kuriam nurodomas dvejojo junglumo funkciškumas, pagrįstas reikšmėmis ‚vos‘ ir ‚kol, iki‘ (KTŽ 214; ŠVŽŽ 1 391; 393); *kaip* pabrėžiamoji dalelytė apibūdinami žodeliai *tik* (ŠVŽŽ 2 342), *vos* (ŠVŽŽ 2 464; KTŽ 491), *kaip* prieveiksmai – žodeliai *tujau(s)* / *tuo* (ŠVŽŽ 2 370; KTŽ 458), *kaip* prieveiksmai ir/ar *kaip* dalelytės – žodeliai *jau* (ŠVŽŽ 1 232), *sau* (ŠVŽŽ 2 168–169; KTŽ 356).

ŠVŽŽ 1, TŠT ir ŠŽT laiko sakinių su bendrosios ir momentinės laiko reikšmės jungiamaisiais žodžiais santykinis ir absoliutinis dažnumas

Laiko sakiniai su jungiamuoju žodžiu	Šiaurės žemaičių kretingiškių šaltiniuose	Šiaurės žemaičių telšiškių šaltiniuose	
		ŠVŽŽ 1	TŠT
<i>ka (tik)</i>	953 (72,86%)	410 (74,4%)	90 (56,6%)
<i>kad</i>	163 (12,61%)	40 (7,3%)	21 (13,83%)
<i>kaip (tik)</i>	138 (10,55%)	82 (14,8%)	43 (27%)
<i>tik</i>	23 (1,76%)	4 (0,7%)	1 (0,63%)
<i>lig(u)</i>	15 (1,15%)	2 (0,36%)	1 (0,63%)
<i>kumet</i>	7 (0,54%)	8 (1,5%)	2 (1,3%)
<i>jau, tujau(s)/tuo</i>	5 (0,38%)	3 (0,5%)	–
<i>kad^a</i>	2 (0,15%)	2 (0,36%)	1 (0,63%)
<i>vos</i>	1 (0,07%)	–	–
<i>sau</i>	1 (0,07%)	–	–
IŠ VISO	1308 (100%)	551 (~100%)	159 (~100%)

Veiksmų laiko sutapimas neretai paryšklinamas atliepiamuoju žodžiu. Juo gali būti laiko prieveiksmis, daiktavardis ar daiktavardinio junginio nurodoma laiko sąvoka, plg.:

- (4) *ka žmūogòs paklîd^s î, ta gáidîš gēid* 163
- (5) *māžos geròms e n ò j à u tîer, ka d à b ā gi.vènâm pri vèns kêt^a* 182
- (6) *ka gâlv^a trinkâu sò šârm^o, n ì ku m è t nebòv^a blòuzgan^a* 69
- (7) *ta dēlčë ka î, t o u t â r p o g è r ā î s o v è š t^e* (šieną) 113
- (8) *ka dēg, j ā u t ū o v ē i t ū o î p ì n i n g ā* 111
- (9) *k à d à l à k, t à d ^{a11} t ū o k s* (liežuvio) *idobēms jau pasēdār^a tam šonēi* 218
- (10) *s è n ā u, ka prūos^u nebòv^a, ta d bòv^a kòčīels drabòžēms* 323
- (11) *k è t^a k ā r t^a, ka d a š ā u g ā u, p ā p r a s t^s k ò k n^s b ò v^a* 346

Veiksmų sekos reikšmę laiko sakiniuose lemia dinaminis pagrindinio dėmens veiksmazodis ir įvykio veikslo veiksmazodžio formų parinkimas šalutinio dėmens tarinio raiškiai, pvz.:

- (12) *ka palēid^a, ka biēgāu nòmēi* 479
- (13) *kopūstā, matā, ànēi minkštīe, ka prāded rūkt^e* 443
- (14) *mēršt bēt^s, ka ikònd žmūogōu* 446

¹¹ Alekso Girdenio manymu, *tada* yra knyginis žodis (plg. Girdenis 1996: 71).

Veiksmų seką mėgstama paryškinti pagrindiniame dėmenyje esančiu atliepiamuoju žodžiu (dažniausiai tam pasitelkiami žodeliai *ir*¹², (*ta*) *tuokart*, *tumet*, *paskiau*, *taip*), plg.:

- (15) *k ā p ān^a (bitė) prisēs^apāud^e, ē r igiēl^e 177*
 (16) *k ā p slīdāu nu tūo kriēsl^a, ē r ilāužāu křāukl^a 336*
 (17) (buožgalvis) *k a d ūdeg^a nūmet, ta t ū u k ā r t teprāded kuojēl^es dīkt^e anām 433*
 (18) *k ā p ibrīs, t ū u k ā r t tus lāišk^us nu^pjāūs^o 76*
 (19) *k ū m èt ārk^l gavā, t ū m èt i siēk 174*
 (20) *p ā š k ā u, k ā p tieviēl^s nūmer^e, pasēdalējūom žemēl^e 104*
 (21) *k ā p ūns t i k t ā jau iselēid^a, t ē p sau vīl sau sudundīj^e [...] ta žēm^e 140*

Nusakomos situacijos veiksmų kompaktiškumui paryškinti laiko sakiniuose pasitelkiami prijungimo rodikliai *tik* (*tik* neretai būna samplaikoje su *ka* arba *kaip*), *lig/ lik*, *tujau(s)*. Turima medžiaga rodo, kad šie žodeliai prijungimo rodiklio funkciją įgyja betarpišką ir (ar) netikėtą veiksmų seką nurodančiuose sakiniuose (momentinį veiksmų pobūdį juose neretai išryškina įprastines veiksmožodžio formas pakeičiantys išiktukai, žr. (26), (29), (30) pavyzdžius). Aptikti pavieniai žodelių *vos*, *jau*, *sau* atvejai (žr. (27)–(29) sakinius)¹³ gali atrodyti ginčytini¹⁴, nes jų kaip prijungimo rodiklio funkcija išryškėja tik

¹² Iš pirmo žvilgsnio žodeliui *ir* atrodo labiau priskirtina tik pabrėžiamosios dalelytės funkcija, kuri reikšmė ‚net, dargi‘ nurodyta ŠVŽŽ 1 223. Vieno iš šio straipsnio anoniminių Recenzentų manymu, žodelis *ir* tik tikslina veiksmožodžio reikšmę. Vis tik ŠVŽŽ 1 iliustracijose randamas pluoštas laiko sakinių (daugiausia su *kaip*), kuriais nusakomas veiksmo momentas sutampa su pagrindinio dėmens veiksmožodžiu nusakomo netikėto įvykio pradžia, o pagrindinio dėmens kraštinėje pozicijoje prieš veiksmožodį esantis *ir* turi reikšmę ‚tada / tuo momentu / tuomet / nuo tada‘ koreliuoja su *kaip*, todėl vertintinas kaip atliekantis atliepiamojo žodžio funkciją. Plg. tekste pateiktus (15) bei (16) sakinius ir dar porą pavydžių: *kā(p) pasēna ē r apkļēik^a 319; bōv^o mītrⁱ, k ā p susērg^a, ē neblēk^e nūžongūos 482*.

¹³ Iki šiol į šiuos žodelius, kaip į galinčius atlikti laiko sakinio prijungimo rodiklio funkciją, nebuvo atkreiptas dėmesys. Deja, kol nėra paskelbtos turimų tarminių tekstų elektroninės versijos, realų tokių *jau / sau* vartosenos dažnumą patikrinti galima tik iš naujo nuosekliai skaitant šaltinius, o ne pasitelkus automatinę paiešką.

¹⁴ Žodelių *jau*, *sau* kaip prijungimo rodiklių funkcija pateiktuose pavyzdžiuose nepasirodė įtikinama ir vienam iš anoniminių šio straipsnio Recenzentų. Laiko reikšmei patikslinti vartojamų pagalbinų žodžių funkcinis vaidmuo lietuvių kalbos gramatiniuose aprašuose ne kartą vertintas skirtingai. Vienas iš tokių atvejų išryškėjo aptariant nefinitinius sakinius. Jablonskis, pateikęs sutrauktinių sakinių, galinčių ‚turėti šalutinių sakinių jungtis‘ pavyzdžius ([...] *Vos pasirodžius saulei, tujau jauiti jos spindulių galybę* [...]), teigė, kad juose ‚tokie žodžiai, kaip: *lig, ligi, kol...* [...] tėra vadinamosios kalbos dalelytės‘, nes ‚jų darbas čia – padėti vien sakinio daliai, kuri išreikšta kitais žodžiais, tiksliaus pasižymėdinti‘ (Jablonskis

pagal analogiją su kitais tam tikros struktūros (prepozicinis šalutinis dėmuo, kraštinė — šalutiniį dėmenį pradedanti — prijungimo rodiklio pozicija) ir semantikos (šalutiniu dėmeniu nusakomo veiksmo momentiškumas ir pagrindiniu dėmeniu nusakomo veiksmo netikėtumas ir rezultatyvumas) sakiniai, sudarytais su *kai(p) tik* ar *tik*. Plg.:

- (22) *tik ežgērd^a, tūjã u āus^s pastāt^e e klāusūs 37*
 (23) *ka tik atsiēd^o, e kērežūojes i skrēta vāks 289*
 (24) *lik parvažāvau eš rūsejūs [Rusijos], e r apstūoj^e kap šūn^s 391*
 (25) *tūjã u s suru.kāu tōu cēgariet^e, atskēl^es e nuejãu 89*
 (26) *lik tik ņns ādgoļ^e, tus pātēļ^s kūst 309*
 (27) *vū o s pradīe^e āukt^e e nukrācūoj^e 328*
 (28) *jau ikōnda (bitē) e r ānūs nebīē 275*
 (29) *sau dvēratⁱ pāmet^e, mōnⁱ fīm t pri žēmēs 160*

Žymiai dažniau minėtieji žodeliai atlieka pabrėžiamosios dalelytės (intensyvumo modifikatoriaus) ar atliepiamojo žodžio funkciją. Kartais skirtingas funkcijas atliekantys *tik* arba *lig* būna aptinkami net tame pačiame sudėtiniam sakinyje, plg.:

- (30) *tik <...> ilēpš^o i lūova — e viēl tik klūmpš klūmpš 398*
 (31) *lēg^o ņns mēr^e, lēg^o tūjã u s pāt tōu malūn^a e r oždār^e 393*

ŠVŽŽ 1 (kaip ir TŠT bei ŠŽT) esama praeityje pasikartojančius veiksmus nupasakojančių laiko sakinių, kurių pagrindinio ir šalutinio dėmens tariniai išreikšti būsimosio laiko veiksmožodžių formomis¹⁵, tik kartais juose pasitelkiant pagalbinį veiksmožodį *liuob*¹⁶, plg.:

- (32) *rōdēnⁱ, ka palīs, patvīns, kālns iš kāln^a ņndōu lō(b) būs 254*

1957: 518). Ambrasas jiems suteikė jungiamojo žodžio statusą: „Laiko reikšmei tiksliau apibrėžti vartojami jungiamieji žodžiai *iki, ligi, ligi tik, prieš* ir kt. einantys padalyvinės, pusdalyvinės ar dalyvinės konstrukcijos pradžioje“ (Ambrasas 1976a: 534).

¹⁵ Laiko sakinių su *ka/ kad* ir būtojo dažninio laiko veiksmožodžio formomis su *-dav-* raiška išskirtinai reta: ŠVŽŽ 1 — 5 vnt. ir ŠŽT — 1 vnt. (žr. 3, 4 ir 7 lentelės). Kad būtojo dažninio laiko formų įtraukimo į ŠVŽŽ gal ir kiek sąmoningai buvo privengta rodo jų vartojimas tik iliustruojant retesnę leksiką, pvz.: *ka nebūdav^a sklēp^a, i kāpč^o dīedav^a* (bulves) 263; *ūnt ledās ka būdav^a jau vēino lēdžingo, tad nāks, nāg^o vadēnūom* 459.

¹⁶ Apie vietoj lietuvių bendrinėje kalboje įprasto būtojo dažninio laiko formų su *-dav-* žemaičių vartojamą „pagalbinį veiksmožodį *liuob, lōub, lōb* su bendratimi arba būsimuoju laiku“ žr. Pabrėža 2013: 36; Lubienė, Pakalniškienė 2015.

Žymiai dažnesni praeityje pasikartojančius veiksmus nusakantys laiko sakiniai vien su būsimąjo laiko veiksmazodžių formomis, pvz.:

(33) *ka tōu mēd^o jīms, prisėvālgīsⁱ kēik benōrīsⁱ 426*

(34) *ka sāul^e ošēlēs, bepalēs 405*

(35) *ka dīrpsⁱ — dīrpsⁱ, ka jōukōūsⁱ — jōukōūsⁱ 242*

Tokiuose sakiniuose habitualų padeda atpažinti pagrindinio dėmes veiksmazodžio iteratyvumas, apibendrinto subjekto pateiktys (kalbėjimas antru asmeniu apie save ir kitus) ar tam tikros su praeitimi susiejamos konkretumo nuorodos (parodomieji ar nežymimieji įvardžiai, faziniai prieveiksmai ar veiksmo pasikartojimą ar pabaigą žyminčios frazės), plg.:

(36) *ka tik sūpīks, e kuotavūos t o u vāk^a 328*

(37) *ka parvazōūsⁱ i t o u sāv^a darbīkl^a, kās t e n būs sviēt^a klausīsēnūos 106; 311*

(38) *jōpēlę pašūs k ū o k e tâu, ka būsⁱ pradiej^s vākšcūt^e 242*

(39) *ka apki.rīes t a s lāumēniejēms, dalīsēm žēid^a 376*

(40) *kūožn^os krūmslīs uškūūs uš kūoj^s, ka d ēisⁱ 343*

(41) *ka k ū m è t jau kòkēi okatnīnkā sošerīnks vāikā tēi, jāu k ū o k i sōritīnsⁱ būoc^o 71*

(42) *k ā p žūs, ta cē vēn kās 275*

(43) *ka krikštīs, <...> t o u vāk^a nugērs, e v ē s k^as 181*

Pasikartojančio praeities veiksmo raiškai sakiniuose su *ka/ kad/ kaip* vartojami ir kitokie tarinių raiškos deriniai, kai vienu iš tarinių, išreikštu būsimąjo arba būtojo laiko veiksmazodžio forma, teikiama nuorodų į veiksmą praeityje. Šaltinyje pasitaiko įvairius habitualio aspektus nurodančių sakinių su tariniais, išreikštais skirtingomis veiksmazodžių formomis, plg.:

- esamojo (pagrindinis dėmuo) ir būsimąjo laiko (šalutinis dėmuo):

(44) *ka ēisⁱ kēl^o, ànūos (griežlės) bīeg 283*

(45) *mūotrēškā nīeks nepāded, ka rēks zemēl^e ešārte 452*

- būtojo laiko (pagrindinis dėmuo) ir būsimąjo ar esamojo laiko (šalutinis dėmuo):

(46) *ka kvepiēj^e, ka nuēisⁱ i lōnk^as 360*

(47) *žvongīej^e, ka vazōūs, džin džāng, džin džāng 150*

- būsimąjo (pagrindinis dėmuo) ir būtojo laiko (šalutinis dėmuo):

(48) *ka bōv^a suodīb^as, vėšt^as kārks, kudakōūs 267*

(49) *ka mēs māžesn^e būvūom <...> — ēsēm pakñuisēniēt^e 323*

Taigi, kaip ir *TŠT* bei *ŠŽT* tekstų atveju, kai kurie *ŠVŽŽ 1* laiko sakinių vartojimo modeliai rodo, kad įprastinių ar veiksmų pasikartojimo praeityje raiškos laiko sakiniiais būdai apima ne vien galimai ryškų ir sugramatintai žymimą praeities veiksmų dažnumą (plg. *Habitual Past*), bet ir įpročio (*Habitual*) bei apibendrinančio pobūdžio veiksmų (*Habitual Generic*)¹⁷ telkinius, kurie naratyvuose gali būti įvairiomis gramatinėmis priemonėmis priartinami prie dabarties ar visuomet galimai vykšančių situacijų.

Laiko sakiniai su į ateitį orientuotų veiksmų raiška sudaromi ne vien su būsimojo–būsimojo, bet ir su būsimojo–esamojo ar būsimojo–liepiamosios nuosakos veiksmažodžių formomis išreikštais tariniais. Šio tipo sakinių semantika susijusi su ateities planavimu (pažadais, grasinimais, prašymais ir pan.), pvz.:

- (50) *ka beprakôrs kùmèt, vîel ôštaišîšâu* 309
 (51) *ka d aš numêršô – vèsk^as anêms* 446
 (52) *ka d paîmšô maišiekⁱ – abôd^o ešrûksetâu* 410
 (53) *ka sôđockîîšô, tûjâu atsesiesⁱ* 137
 (54) *ka pradîes vêrt^e sô kûnkôb^o – nukêlk* 352
 (55) *ka parêisⁱ, padunksnûok i lônġ^a er ilêis^o* 140
 (56) *ka d êisⁱ, kèpšteriek e môn* 288

Sakinių su bendrosios ir momentinės laiko reikšmės prijungimo rodikliais šalutinio dėmens tarinys paprastai būna išreikštas asmenuojamąja veiksmažodžio forma. Ši tendencija būdinga ir *ŠVŽŽ 1* teikiamos medžiagos visumai, išskyrus keletą (pa)dalyvinio laiko sakinių atvejų, plg.:

- (57) *ka d ôns grîž^es nômêi, tuo senêl^e nebibôv^a* 206
 (58) *jau mêrštônt mùš i lënt^a* 446
 (59) *ka (šeškas) vèštûoms smâr^ve p à l e d ô u s, vêšt^as nulâks^te* 368
 (60) *aš lig parêjusⁱ, tûjâu atsiesîed^o* 155

ŠVŽŽ 1 prijungiamųjų laiko sakinių su bendrosios ir momentinės laiko reikšmės jungiamaisiais žodžiais gramatinių ir pozicinių modelių pasiskirstymas parodytas 3–8 lentelėse. Didžiausią jų dalį sudaro sudėtiniai laiko sakiniai su to paties gramatinio laiko (būtojo–būtojo, esamojo–esamojo ar būsimojo–būsimojo) veiksmažodžio formomis pagrindiniame ir šalutiniame dėmenyse. Pavyzdžiui, sakinių su *ka* modeliai dažniausiai sudaromi su esamojo–esamojo (439 vnt./ 46,1%), būtojo–būtojo (251 vnt./ 26,3%) ir

¹⁷ Apie gramatinio laiko ir aspekto prototipus ir jų telkimosi galimybes bei apie visoms habitualio situacijoms būdingą imperfektyvumą žr. Croft 2012: 135; 140.

būsimojo-būsimojo¹⁸ (170 vnt./ 17,85%) laiko veiksmažodžių formomis išreikštais tariniais. Vienodo sintaksinio plano tarinių parinktis turintiems laiko sakiniams būdinga laisva šalutinio dėmens pozicija (pvz., prepozicinių *ka* V_{ES} , V_{ES} modelio sakinių yra 68,1%, postpozicinių — 25,5%, interpozicinių — 6,4%; prepozicinių *ka* V_{BOT} , V_{BOT} modelio — 69,3%, postpozicinių — 23,5%, interpozicinių — 7,2%). Šalutinio dėmens pozicija įvairi perteikiant ir veiksmų vienalaikiškumo, ir sekos santykius, plg.:

- (61) *ka âugâu, bõvâu tûokⁱ lašëñë^e* 373
 (62) *tûokⁱ baidi.klû^ts, ka âuga, bõv^a, neklâus^e ni vëin^a* 42
 (63) *ân^a bõv^a drîmb^a, ka d âug^a* 133
 (64) *ka pradîjê^e mêrdîet^e, pažâdenâu vës^ûs* 431
 (65) *tî(k) gegût^e, ka i sâv^a vëit^a nuejâu, kukâv^a* 176
 (66) *tûoks neįžîel^{is} atsëřõnd, ka nûtrinⁱ* 473

Vienodo sintaksinio plano tarinių parinktys būdingos ir laiko sakiniams su *kad*, *kaip* ir *kumet*. Pozicinė šalutinio dėmens pirmenybė pagrindinio dėmens atžvilgiu taip pat ryški: prepoziciniai sakiniai su *ka* sudaro 70,6%, su *kad*^(a) — 82,4%, su *kaip* — 79%, o prepoziciniai su *kumet* bei su momentinės reikšmės prijungimo rodiklių funkciją atliekančiais *tik*, *lig*, *jau*, *tujau(s)*, *vos*, *sau* — 100%. Tokia laiko sakinių su momentinės reikšmės prijungimo rodikliais struktūra sietina su jau minėtu šių žodelių daugiafunkciškumu ir kalbančiojo polinkiu rinktis ikonišką¹⁹, o ne inversinį veiksmų sekos nuskymą, plg.:

- (67) *t i k pàjîmk* (katina) *òž_õudëgõos, t ù j â u brîš^s* 75
 (68) *j â u pasëbëng anâm lâiks, ë r õns tûjâu pàt dël* 123

Prepozicinių laiko sakinių su bendrosios ir momentinės laiko reikšmės jungiamaisiais žodžiais gausą — 74,16% (žr. 7 ir 8 lenteles) — galėjo kiek nulemti ir leksikografiniam šaltiniui svarbios medžiagos atranka, — aptariamo tipo laiko sakinių prepozicija kur kas silpniau išreikšta ištisinį kalbos srautą fiksuojančiuose *ŠŽT* (56,6%) ir *TŠT* (42,3%) tekstuose.

¹⁸ Didesnė pastarųjų dalis (132 vnt./ 13,85%) perteikia su habitualiu, o ne su konkrečia ateitimi susijusius santykius.

¹⁹ Ikoniškumas sietinas su polinkiu įforminti kalbines struktūras pagal panašumą su patirtimi, t. y. chronologinio eiliškumo tvarka (plg. Croft 1990: 164; 194). Esant ikoniškai motyvacijai (t. y. atitikimui tarp lingvistinės struktūros ir lingvistinės reikšmės) sudėtinio sakinio dėmenų tvarka atitinka loginius ryšius tarp veiksmų (plg. Haiman 1985: 11, Cristofaro 2005: 8).

ŠVŽŽ 1, TŠT ir ŠŽT laiko sakinių su *ka* struktūriniai ir gramatiniai modeliai

Veiks- mų raiška	Laiko sakiniai	ŠVŽŽ 1					TŠT					ŠŽT				
		Prepozi- cinius	Interpo- zicinius	Postpozi- cinius	Iš viso		Prepozi- cinius	Interpo- zicinius	Postpozi- cinius	Iš viso		Prepozi- cinius	Interpo- zicinius	Postpozi- cinius	Iš viso	
<i>praeti- tyje</i> (ir <i>habitu- alis</i>)	Salutinis dėmuo	100 (10,5%)	7 (0,7%)	25 (2,6%)	132 (13,85%)		8 (1,95%)	2 (0,49%)	12 (2,93%)	22 (5,4%)		8 (8,9%)	1 (1,1%)	5 (5,5%)	14 (15,5%)	
	$V_{BIS}, ka V_{BIS}$	16 (1,7%)	–	1 (0,1%)	17 (1,8%)		–	–	1 (0,24%)	1 (0,24%)		2 (4%)	–	–	–	
	$V_{BIS}, ka V_{BIT}$	7 (0,7%)	–	2 (0,2%)	9 (0,9%)		–	–	–	–		–	–	–	–	
	$V_{BIT}, ka V_{BIS}$	2 (0,2%)	1 (0,1%)	1 (0,1%)	4 (0,4%)		–	–	–	–		–	–	–	–	
	$V_{BIT}, ka V_{BIT}$	174 (18,3%)	18 (1,9%)	59 (6,2%)	251 (26,3%)		57 (13,9%)	12 (2,93%)	73 (17,8%)	142 (34,6%)		21 (23,3%)	1 (1,1%)	4 (4,4%)	26 (28,8%)	
	$V_{BIT}, ka V_{ES}$	–	–	2 (0,2%)	2 (0,2%)		–	–	–	–		–	–	–	–	
	$V_{ES}, ka V_{BIT}$	2 (0,2%)	–	–	2 (0,2%)		–	–	–	–		–	–	–	–	
	$V_{ES}, ka V_{BIS}$	3 (0,3%)	1 (0,1%)	–	4 (0,4%)		–	–	–	–		–	–	–	–	
	$V_{ES}, ka V_{LIEP}/NF$	4 (0,4%)	–	–	4 (0,4%)		–	–	–	–		–	–	–	–	
	<i>dabar- tyje</i> <i>aitityje</i>	$V_{ES}, ka V_{ES}$	299 (31,4%)	28 (2,9%)	112 (11,8%)	439 (46,1%)		53 (12,9%)	19 (4,6%)	74 (18,1%)	146 (35,6%)		12 (13,3%)	6 (6,7%)	14 (15,6%)	32 (35,6%)
$V_{ES}, ka V_{BIS}$		–	–	–	–		–	–	–	–		–	–	–	–	
$V_{BIS}, ka V_{ES}$		27 (2,8%)	1 (0,1%)	6 (0,6%)	34 (3,6%)		4 (0,98%)	–	–	2 (0,49%)		3 (3,3%)	–	2 (2,2%)	5 (5,5%)	
$V_{BIS}, ka V_{BIS}$		26 (2,7%)	1 (0,1%)	11 (1,2%)	38 (4%)		27 (6,6%)	–	–	5 (1,22%)		–	–	–	–	
$V_{BIS}, ka V_{BIT}$		1 (0,1%)	–	–	1 (0,1%)		–	–	–	–		–	–	–	–	
$V_{BIS}, ka V_{ES}$		5 (0,5%)	–	2 (0,2%)	7 (0,7%)		10 (2,4%)	4 (0,98%)	7 (1,7%)	21 (5,1%)		–	–	–	–	
$V_{LIEP}, ka V_{BIT}$		1 (0,1%)	–	–	1 (0,1%)		–	–	–	–		–	–	–	–	
$V_{LIEP}, ka V_{BIS}$		6 (0,6%)	–	2 (0,2%)	8 (0,8%)		1 (0,24%)	–	–	–		–	–	–	–	
$V_{LIEP}, ka V_{ES}$		673 (70,6%)	57 (6%)	223 (23,4%)	953 (100%)		160 (39%)	40 (9,8%)	210 (51,2%)	410 (100%)		50 (55,55%)	8 (8,9%)	32 (35,55%)	90 (100%)	
IŠ VISO																

ŠVŽŽ 1, TŠT ir ŠŽT laiko sakinių su *kad(a)* struktūriniai ir gramatiniai modeliai

Veiks- mų raška	Laiko sakiniai	ŠVŽŽ 1					TŠT					ŠŽT				
		Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso		Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso		Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso	
praėi- tyje (ir habitu- alis)	$V_{RES}, kad V_{RES}$	28 (17%)	–	4 (2,4%)	32 (19,4%)	2 (4,76%)	–	1 (2,4%)	–	3 (7,1%)	–	–	–	2 (9,1%)	2 (9,1%)	
	$V_{BET} DAŽN, kad V_{BET} DAŽN$	1 (0,6%)	–	–	1 (0,6%)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
dabar- tyje	$V_{RES}, kad V_{RES}$	1 (0,6%)	–	–	1 (0,6%)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
	$V_{RES}, kad V_{BET}$	2 (1,2%)	–	1 (0,6%)	3 (1,8%)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
	$V_{RES}, kad V_{RES}$	3 (1,8%)	–	–	3 (1,8%)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
	$V_{ES}, kad V_{RES}$	2 (1,2%)	–	–	2 (1,2%)	1 (2,4%)	–	–	–	1 (2,4%)	–	–	–	6 (27,3%)	6 (27,3%)	
ateityje	$V_{RES}, kad V_{RES}$	24 (14,5%)	3 (1,8%)	3 (1,8%)	30 (18,2%)	6 (14,3%)	1 (2,4%)	9 (21,4%)	16 (38,1%)	4 (18,2%)	1 (4,5%)	–	–	1 (4,5%)	6 (27,3%)	
	$V_{RES}, kad V_{BET}$	57 (34,6%)	2 (1,2%)	16 (9,7%)	75 (45,5%)	7 (16,7%)	3 (7,1%)	5 (11,9%)	15 (35,7%)	–	–	–	–	4 (18,2%)	4 (18,2%)	
ateityje	$V_{RES}, kad V_{ES}$	4 (2,4%)	–	–	4 (2,4%)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
	$V_{BET}, kad V_{RES}$	3 (1,8%)	–	–	3 (1,8%)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
	$V_{RES}, kad(a)$	7 (4,2%)	–	–	7 (4,2%)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
	$V_{RES}, kad V_{RES}$	2 (1,2%)	–	–	2 (1,2%)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
	$V_{RES}, kad V_{RES}$	2 (1,2%)	–	–	2 (1,2%)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
IŠ VISO	136 (82,4%)	5 (3%)	24 (14,6%)	165 (~100%)	16 (38,1%)	5 (11,9%)	21 (50%)	42 (100%)	10 (45,5%)	2 (9,1%)	10 (45,5%)	22 (~100%)				

ŠVŽŽ 1, TŠT ir ŠŽT laiko sakinių su *kaip/ kaip tik/ lig(u)/ tik/ tu jau(s)/ jau/ vos* struktūriniai ir gramatiniai modeliai

Veiksmų raiška	SVŽŽ 1					TŠT					ŠŽT				
	Laiko sakiniai	Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso	Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso	Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso		
praeitinyje (ir habitu- alis)	Šalutinis dėmuo	16	1	2	19	1	–	–	1	1	–	–	3		
	V_{RES} , <i>kaip/lig(u) tik</i> V_{RES}	(8,7%)	(0,6%)	(1,1%)	(10,4%)	1	–	–	1	1	–	–	2		
	V_{RES} , <i>kaip/jau</i> V_{RES} / ES. PADAVYS	(1,1%)	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	1		
	V_{RES} , <i>kaip</i> V_{BOT}	–	–	3	3	–	–	–	–	–	–	–	–		
dabartyje	V_{REP} , <i>tik</i> V_{BOT}	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		
	V_{ES} , <i>kaip (tik) / lig(u) / jau tik</i> V_{BOT} / V_{REP} / $V_{DAMYVIS}$	4	–	8	12	5	1	1	7	3	–	–	3		
	V_{BOT} , <i>kaip/ kaip tik/ tik/ lig/ sau/ vos/ tuo/ tu jau</i> V_{BOT}	83	4	5	92	32	10	19	61	16	5	4	25		
	V_{BOT} , <i>kaip/ tik</i> V_{RES}	(45,4%)	(2,2%)	(2,7%)	(50,3%)	(35,1%)	(11%)	(20,9%)	(67%)	(35,6%)	(11,1%)	(8,9%)	(55,6%)		
ateityje	V_{REP} , <i>kaip/ tik</i> V_{RES}	3	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–		
	V_{RES} , <i>kaip (tik) / tik/ jau/ tu jau</i> V_{RES}	31	2	4	37	14	–	–	20	5	1	–	8		
	V_{RES} , <i>kaip/ tik</i> V_{BOT}	(16,9%)	(1,1%)	(2,2%)	(20,2%)	(15,4%)	–	–	(22%)	(11,1%)	–	–	2		
	V_{RES} , <i>kaip/ tik</i> V_{BOT}	12	–	–	12	–	–	–	–	–	–	–	–		
iš viso	V_{ES} , <i>kaip/ lig(u) tik</i> V_{RES}	–	–	–	–	1	–	–	2	1	–	–	1		
	V_{REP} , <i>kaip</i> V_{RES}	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–		
	V_{RES} , <i>tik</i> V_{REP}	2	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–		
	V_{RES} , <i>tik</i> V_{REP}	(1,1%)	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–		
IŠ VISO		154	7	22	183	53	11	27	91	29	6	10	45		
		(84,2%)	(3,8%)	(12%)	(~100%)	(58,2%)	(12,1%)	(29,7%)	(~100%)	(64,44%)	(13,33%)	(22,22%)	(~100%)		

7 lentelė

ŠVŽŽ 1, TŠT ir ŠŽT laiko sakinių su bendrosios ir momentinės laiko reikšmės jungiamaisiais žodžiais struktūriniai ir gramatiniai modeliai

Veiksmų rašyspa	Laiko sakiniai					ŠVŽŽ 1					TŠT					ŠŽT				
	Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso		Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso		Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso		Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso	
Šalutinis dėmuo	144	8	31	183		12	2	13	27		9	1	9	19		9	1	9	19	
V _{BES} , ka/ kad/ kumet/ kaip/ ligu/ tik V _{BES}	(11%)	(0,61%)	(2,37%)	(13,99%)		(2,2%)	(0,36%)	(2,36%)	(4,92%)		(5,66%)	(0,63%)	(5,66%)	(11,95%)		(5,66%)	(0,63%)	(5,66%)	(11,95%)	
praeityje (ir habitudinis)	18	–	5	23		–	–	1	1		2	–	3	5		2	–	3	5	
V _{BES} , ka/ kad/ kaip V _{BET}	(1,38%)	–	(0,38%)	(1,76%)		–	–	(0,18%)	(0,18%)		(1,26%)	–	(1,88%)	(3,14%)		(1,26%)	–	(1,88%)	(3,14%)	
V _{BET} , ka/ kad/ kaip/ tik V _{BES}	11	–	2	13		–	–	–	–		2	–	–	2		2	–	–	2	
V _{BET} , ka/ kad/ kumet/ kaip/ kaip tik/ tik/ lig/ sau/ tuo/ tujau/ tos V _{BET}	283	25	67	375		96	24	103	223		42	7	10	59		42	7	10	59	
V _{BET} , ka/ kad/ kumet/ kaip/ kaip tik/ tik/ lig/ sau/ tuo/ tujau/ tos V _{BET}	(21,64%)	(1,91%)	(5,12%)	(28,67%)		(17,4%)	(4,4%)	(18,7%)	(40,5%)		(26,4%)	(6,3%)	(6,3%)	(37,1%)		(26,4%)	(6,3%)	(6,3%)	(37,1%)	
V _{BET} DAŽN, ka/ kad V _{BET} DAŽN	3	1	1	5		–	–	–	–		–	–	–	–		–	–	–	–	
V _{BET} , ka V _{ES}	–	–	2	2		–	–	–	–		–	–	–	–		–	–	–	–	
V _{ES/ BES/ INF} , ka/ kad/ kaip/ (tik)/ ligu/ tik/ jau/ tik V _{BET}	6	–	8	14		5	5	8	18		4	–	–	5		4	–	–	5	
V _{ES} , kad V _{ES}	(0,46%)	–	(0,61%)	(1,07%)		(0,9%)	(0,9%)	(1,44%)	(3,27%)		(2,52%)	–	–	(3,14%)		(2,52%)	–	–	(3,14%)	
V _{ES} , kad V _{ES}	2	–	–	2		1	–	–	1		6	–	–	6		6	–	–	6	
V _{ES} , kad V _{ES}	(0,15%)	–	–	(0,15%)		(0,18%)	–	–	(0,18%)		(3,77%)	–	–	(3,77%)		(3,77%)	–	–	(3,77%)	
V _{ES} , ka, kad V _{BES}	6	1	–	7		–	–	1	1		–	–	1	2		–	–	1	2	
V _{BES} , kaip/ jau V _{ES/ INF}	(0,46%)	(0,08%)	–	(0,54%)		–	–	(0,18%)	(0,18%)		–	–	(0,63%)	(1,26%)		–	–	(0,63%)	(1,26%)	
V _{BES} , kaip/ jau V _{ES/ INF}	2	–	–	2		–	–	–	–		–	–	–	–		–	–	–	–	
V _{BES/ INF} , ka, kad/ kaip/ tik V _{BET}	(0,15%)	–	–	(0,15%)		–	–	–	–		–	–	–	–		–	–	–	–	
V _{ES} , ka V _{REP/ INF}	4	–	–	4		–	–	–	–		–	–	–	–		–	–	–	–	
V _{ES} , ka V _{REP/ INF}	(0,4%)	–	–	(0,4%)		–	–	–	–		–	–	–	–		–	–	–	–	

Lentelės tęsinys kitame puslapyje

Veiks- mų raška	Laiko sakiniai	SVŽŽ I				TST				ŠŽT			
		Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso	Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso	Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso
dabar- tyje	Šalutinis dėmuo	390 (29,82%)	32 (2,45%)	132 (10,09%)	554 (42,36%)	76 (13,8%)	22 (3,99%)	85 (15,43%)	183 (33,2%)	17 (10, 69%)	7 (4,4%)	20 (12,58%)	44 (27,67%)
	V _{ES} , ka/ kad(a)/ ku- met/ kaip (tik)/ tik/ tųjau/ jau V _{ES}	12 (0,92%)			12 (0,92%)								
atėityje	V _{ES} , kaip/ tik V _{BUT}	4 (0,3%)	-	-	4 (0,3%)								
	V _{ES} , ka V _{REP/INF}	2	-	-	2	1 (0,15%)	-	3 (0,54%)	4 (0,72%)	4 (2,52%)	-	2 (1,26%)	6 (3,77%)
	V _{ES} , ka /kad/ kaip/ ligu tik V _{BUS}	31 (2,37%)	1	6 (0,46%)	38 (2,9%)	4 (0,72%)	-	5 (0,9%)	9 (1,63%)	-	-	-	-
	V _{BUS} , ka /kad V _{ES}	34 (2,6%)	1 (0,08%)	11 (0,84%)	46 (3,52%)	27 (4,9%)	-	34 (6,17%)	61 (11,07%)	1 (0,63%)	-	4 (2,52%)	5 (3,14%)
	V _{BUS} , ka / kad(a)/ ku- met V _{BUS}	2	-	-	2								
	V _{BUS} /LIP*, ka V _{BUT}	2			2								
	V _{BUS} , tik V _{REP}	2			2								
	V _{REP} , ka/kad/kumet	9		2 (0,15%)	11 (0,84%)	10 (1,8%)	4 (0,72%)	7 (1,27%)	21 (3,8%)	-	-	-	-
	V _{REP} , ka/ kad/ kaip	9		2 (0,15%)	11 (0,84%)	1 (0,18%)	-	1 (0,18%)	2 (0,36%)	1 (0,63%)	-	1 (0,63%)	2 (1,26%)
	IŠ VISO	970 (74,16%)	69 (5,28%)	269 (20,56%)	1308 (~100%)	233 (42,3%)	57 (10,3%)	261 (47,4%)	551 (~100%)	90 (56,6%)	16 (10,1%)	53 (33,3%)	159 (~100%)

8 lentelė

ŠVŽŽ 1, TŠT ir ŠŽT sakinių su bendrosios ir momentinės laiko reikšmės jungiamaisiais žodžiais nusakomos veiksmų raiškos semantinis pobūdis

Veiks- mų raiška	ŠVŽŽ 1					TŠT					ŠŽT				
	Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso		Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso		Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso	
Laiko sakiniai Sąlytinis dėmuo su jungiamuoju žodžiu															
<i>praeti- tyje</i> (ir <i>habitu- alis</i>)	479 (36,62%)	35 (2,68%)	116 (8,87%)	630 (48,17%)		114 (20,7%)	31 (5,6%)	126 (22,9%)	271 (49,2%)		67 (42,1%)	9 (5,7%)	26 (16,35%)	102 (64,1%)	
<i>dabar- tyje</i>	398 (30,43%)	32 (2,45%)	132 (10,09%)	562 (42,97%)		76 (13,8%)	22 (~4%)	85 (15,4%)	183 (33,2%)		17 (10,7%)	7 (4,4%)	20 (12,6%)	44 (27,7%)	
<i>ateityje</i>	93 (7,11%)	2 (0,15%)	21 (1,6%)	116 (8,87%)		43 (7,8%)	4 (0,7%)	50 (9,1%)	97 (17,6%)		6 (3,8%)	–	7 (4,4%)	13 (8,2%)	
IŠ VISO	970 (74,16%)	69 (5,28%)	269 (20,56%)	1308 (~100%)		233 (42,3%)	57 (10,3%)	261 (47,4%)	551 (~100%)		90 (56,6%)	16 (10,1%)	53 (33,3%)	159 (100%)	

Sugretinus šiaurės žemaičių kretingiškių ir telšiškių patarmių šaltiniuose rastų sudėtinių sakinių su bendrosios ir momentinės laiko reikšmės prijungimo rodikliais analizės duomenis matyti, kad *ŠVŽŽ 1* ir *TŠT* tekstų rinkiniuose laiko sakiniai, skirti praeities ar apibendrinimo situacijų nusakymui, vartojami panašiu santykinu dažnumu ~48,7(±0,5)%. *ŠVŽŽ 1* ir *ŠŽT* laiko sakiniams panašiu santykinu dažnumu ~8,55(±0,35)% realizuojama ateities situacijas apibūdinančių veiksmų santykio raiška (žr. 8 lentelę).

Vertinant laiko sakinių struktūrinių modelių skirtinguose žemaitiškų tekstų sąvaduose visumas matoma bendra tendencija aptarto tipo sakinius vartoti prepoziciskai. Tik *TŠT*, kurio tekstams būdingas visiškai autentiškas kalbos srautas (pokalbiai buvo įrašinėjami paslėptu mikrofonu), stebima šiek tiek gausesnė postpozicinių (47,4%) nei prepozicinių²⁰ (42,3%) laiko sakinių vartoseną. *ŠŽT* (šiam šaltinyje pateikiami pokalbiai, kurie buvo įrašinėjami atvirai; respondentai — vyriausios kartos) santykinai daugiausia esama prepozicinių laiko sakinių (56,6%). Dar ryškesnė tendencija vartoti prepozicinius laiko sakinius užfiksuota *ŠVŽŽ 1* (~74,2%), — tikėtina, kad tokią laiko sakinių struktūrinių modelių tendenciją galėjo nulemti taip pat vyresnis respondentų amžius bei leksikografinis šio šaltinio profilis, pagrįstas išskirtinės leksikos iliustracijų atranka²¹.

2.2. Laiko sakiniai su ribos reikšmės jungiamaisiais žodžiais

ŠVŽŽ 1 aptinkami laiko sakiniai su prijungimo rodikliais *kol* (97 vnt.), *pakol* (3 vnt.), *lig(i)* ‚iki‘ (12 vnt.), *priš* (11 vnt.)²² (žr. 9 lentelę).

Prijungimo rodiklį turinčiais laiko ribos sakiniams *ŠVŽŽ 1* nusakoma:

- dalinai ar pilnai sutampanti dviejų veiksmų trukmė (kai šalutinio dėmens tariniu eina eigos veiksmo veiksmožodžio forma), pvz.:

(69) *ku o l mōn^a gīv^a gāl^v, mār^ti nēbijēs* 167

(70) *dēp^k, k o l gālⁱ* 29

(71) *k o l bōv^a pīningū, bōv^a ē draugēškōms* 130

²⁰ Sudėtinio sakinio veiksmų seka ikoniškai išdėstoma ir interpoziciniuose sakinių modeliuose, plg. (20) pavyzdį.

²¹ Tai verifikuoti galima būtų tiriant leksikografinių ir tekstinių duomenų teikiančius kitus šios tarmės šaltinius.

²² Žemaičių leksikografiniuose šaltiniuose laiko jungtuko vaidmuo priskirtas žodeliams *kol* (*ŠVŽŽ 1* 325; tarmės skirtingumu nuo bendrinės kalbos pasižymintčiame *KTŽ* atskiru lizdu *kol* neprašytas), *pakol* (*ŠVŽŽ 2* 10; *KTŽ* 272), *lig* (*KTŽ* 214; *ŠVŽŽ 1* 391; 393). Prielinksniu įvardijamam *priš* / *pryš* skiriama laiko nurodymo reikšmė (*ŠVŽŽ 2* 99) ir laiko iki tam tikro kalbamojo momento nurodymo funkcija (*KTŽ* 320).

Santykinis ir absoliutinis ŠVŽŽ 1, TŠT ir ŠŽT laiko sakinių su ribos jungiamaisiais žodžiais dažnumas

Laiko sakiniai	Šiaurės žemaičių kretingiškių šaltiniuose	Šiaurės žemaičių telšiškių šaltiniuose	
		TŠT	ŠŽT
su jungiamuoju žodžiu	ŠVŽŽ 1		
(pa)kol	100 (81,3%)	47 (94%)	11 (100%)
lig	12 (9,8%)	3 (6%)	–
priš	11 (8,9%)	–	–
IŠ VISO	123 (100%)	50 (100%)	100%

- vieno veiksmo trukmė iki kito veiksmo (kai šalutinio dėmens tariniu eina įvykio veiksmo veiksmažodžio forma) arba pasikartojančių veiksmyų trukmė iki šalutiniu dėmeniu nusakomo veiksmo kaip rezultato, pvz.:

(72) *k u o l oždėrbûom tou grāb^a, bād^as ę vārg^as bōv^a* 196

(73) *tōrⁱ ĩmt^e* (kortas), *k o l gāusⁱ gīlⁱ* 184

(74) *tus grūobus rēk gērā kâišt^e, k o l būs gēr^e* 249

Trukmė iki tam tikros ribos gali būti nurodoma pagrindiniame ir šalutiniame dėmenyse (o kartais vien šalutiniame) pavartojant neigiamą veiksmažodžio formą, plg.:

(75) *k o l neatlīgen^a tas žmūog^os tâ lâtvē, t o l niek^a nepadār^e* 392

(76) *k ū o l nēdeg^e, ę nejąu lāukūon* 375

(77) *nenorīejāu dōut^e, li k pātⁱ nedēig^os* 391

Laiko riba gali būti dar papildomai paryškinaama atliepiamuoju žodžiu *tol*, pvz.:

(78) *t ū o l daiñōus^o, k ū o l apki.rīes* 303

(79) *t o l nepaēisⁱ, nēpakēis, k o l neatspīesⁱ, kās tâu oždāuž^e* 299

Šalutinio veiksmo kaip tam tikrų pastangų ir laiko reikalaujančio rezultato reikšmė (o būsimąjo laiko veiksmažodžio formų parinkties atveju papildomai paryškinaamas ir veiksmyų atlikimo pasikartojimo aspektas) išryškėja tautologinėse konstrukcijose, kai pagrindinio ir šalutinio dėmens tariniu eina tos pačios šaknies veiksmažodžio formos (kartais su neiginiu šalutiniame sakinyje), plg.:

(80) *vēs^a vākar^a nārplūojāu, k o l išnārplūojāu tou gēj^e* 462

(81) *vēs^a vākara lašūojiem tus žīrn^us, k o l išlašūojiem* 373

- (82) *vēs^a rīt^a kakšnūojāu* (dalgi), *k o l iškakšnūojāu* 251
(83) *ōnkstēi kielāus, bloñdāus, k u o l ešēbloñdāu* 66
(84) *pamiērsi tus lēn^{is}, e mērks, k o l išmērks* 445
(85) *tēp kūopsi sušēl^s, k o l vāltkⁱ prikūopsi* 326
(86) *e pavāsarⁱ, e rūdinⁱ makāsīsⁱ par pōvīn^a, k o l išmakāsīsⁱ* 412
(87) *bālīns e bālīns, k o l jāu neižbalīs* 45

ŠVŽŽ 1 esama ir habitualio situacijos apibūdinančių laiko ribos sakinių su dėmenų tariniais, išreikštais būsimojo–būsimojo ar esamojo–esamojo laiko veiksmožodžių (skirtingos šaknies) formomis, plg.:

- (88) *k u o l sāul^e ošēlēs rēks dēprt^e* 377
(89) *āš oņsēlūošēn^o tōu nērtinⁱ e, k o l nusēvēlk^o, prakaitōj^o* 402
(90) *sōlīn, pāškāu, k o l bāiždžōvēnⁱ, sōgēnd* 182

Habitualio raišką padalyviniuose laiko sakiniuose su prijungimo rodikliu *priš* lemia pagrindinio dėmens tarinys su būsimojo ar esamojo laiko veiksmoždžio formomis, plg.:

- (91) *no pāškāu daiñōusēm, no dūksēm, no dūksēm p r i š ēinōnt gōlt^e* 138
(92) *p r i š dērv^a vārpōnt pabarstāu* (aguonų), *er ešāug* 50; 223

Ateities situacijų trukmę ar svarbų momentą išryškinantys veiksmožodiniai sakiniai su *kol* / *lig* ir būsimojo–būsimojo laiko formomis aptinkami santykinai rečiau (žr. 10 lentelę) nei sakiniai (veiksmožodiniai su *kol* / *lig* ar dalyviniai su *lig* / *priš*) su liepiamąja nuosaka išreikštu pagrindinio dėmens tariniu, pvz.:

- (93) *lig tēi priāuks, vēsⁱ mēdē eždžūs* 426
(94) *lig nenuseplāunⁱ šaukštīelⁱ, negēr^k* 391
(95) *tas ešied^{as} išimk p r i (š) šērdam^a* 225
(96) *túokēi nevīk^e, p r i š pardōudōnt dā gērā rēks kūtīnt^e* 357

ŠVŽŽ 1 aptinkami tik veiksmožodiniai laiko ribos sakiniai su *kol* ir *pakol*; veiksmožodiniai ir dalyviniai sakiniai su *lig*²³ ir tik dalyviniai laiko sakiniai su *priš*.

²³ Sakinių su *lig(u)* sudarymo modeliai atitiktų dabartinės lietuvių kalbos laiko ribos sakinius su *iki*.

ŠVŽŽ I, TŠT ir ŠŽT laikų sakinių su ribos reikšmės jungiamaisiais žodžiais struktūriniai ir gramatiniai modeliai

Veiks- mų rašyska	Laiko sakiniai	ŠVŽŽ I				TŠT				ŠŽT			
		Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso	Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso	Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso
<i>praeci- tyje (ir habitua- tis)</i>	Šalutinis dėmuo	3 (2,4%)	1 (0,8%)	17 (13,8%)	21 (17%)	–	–	–	–	–	–	–	–
	V_{BIS} , kol/lig V_{BIS}	1 (0,8%)	1 (0,8%)	1 (0,8%)	2 (1,6%)	–	–	–	–	–	–	–	–
	V_{BIS} , prieš V_{INF}	–	–	3 (2,4%)	3 (2,4%)	–	–	–	–	–	–	–	–
	V_{BIS} , kol V_{BIS}	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	V_{BIS} , (pa)kol V_{BIT}	14 (11,4%)	31 (25,2%)	47 (38,2%)	47 (38,2%)	–	3 (6%)	9 (18%)	15 (30%)	–	–	4 (36,4%)	4 (36,4%)
	V_{BIT} , lig(u) V_{BIT}/INF	–	2 (1,6%)	2 (1,6%)	2 (1,6%)	–	–	–	–	–	–	–	–
	V_{BIT} , prieš V_{INF}	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	V_{ES} , kol/lig V_{ES}	2 (1,6%)	2 (1,6%)	4 (3,2%)	4 (3,2%)	–	–	–	–	–	–	–	–
	V_{ES} , lig/priš V_{IS}/INF	5 (4,1%)	4 (3,2%)	9 (7,3%)	9 (7,3%)	–	–	–	–	–	–	–	–
	V_{ES} , kol V_{BIT}	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
<i>dabar- tyje</i>	V_{ES} , kol V_{BIS}	1 (0,8%)	–	–	1 (0,8%)	–	–	–	–	–	–	–	–
	V_{IEP} , kol V_{BIS}	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	V_{BIS} , (pa)kol V_{IS}	9 (7,3%)	4 (3,2%)	13 (10,6%)	13 (10,6%)	3 (6%)	–	4 (8%)	7 (14%)	–	–	2 (18,2%)	2 (18,2%)
	V_{ES} , kol V_{BIS}	–	–	4 (3,2%)	4 (3,2%)	1 (2%)	–	–	–	–	–	–	–
	V_{ES} , kol V_{IEP}	–	–	–	–	1 (2%)	–	–	–	–	–	–	–
	V_{BIS} , (pa)kol/lig	3 (2,4%)	2 (1,6%)	5 (4,1%)	5 (4,1%)	4 (8%)	–	9 (18%)	13 (26%)	–	–	1 (9,1%)	1 (9,1%)
	V_{BIS} , prieš V_{INF}	1 (0,8%)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	V_{IEP} , kol/lig V_{ES}	1 (0,8%)	3 (2,4%)	4 (3,2%)	4 (3,2%)	1 (2%)	–	1 (2%)	2 (4%)	–	–	–	–
	V_{IEP} , prieš V_{INF}	1 (0,8%)	1 (0,8%)	2 (1,6%)	2 (1,6%)	–	–	–	–	–	–	–	–
	V_{IEP} , kol V_{BIS}	1 (0,8%)	4 (3,2%)	5 (4,1%)	5 (4,1%)	–	–	–	–	–	–	–	–
IŠ VISO		42 (34,2%)	3 (2,4%)	78 (63,4%)	123 (~100%)	11 (22%)	3 (6%)	36 (72%)	50 (~100%)	–	–	11 (~100%)	11 (~100%)

TŠT ir ŠŽT laiko ribos sakiniams nusakomos veiksmų raiškos semantinis pobūdis

Veiksmų raiška	ŠVŽŽ I						TŠT						ŠŽT					
	Laiko sakiniai	Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso	Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso	Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso	Prepozicinis	Interpozicinis	Postpozicinis	Iš viso	
Šalutinis dėmuo		26	3	60	89	1	3	16	20	–	–	5	6					
<i>praityje</i> (ir <i>habitualis</i>)	(pa)kol/ lig/ prieš	(21,3%)	3 (2,4%)	(48,8%)	(72,4%)	(2,3%)	3 (6%)	16 (32%)	20 (40%)	–	–	(45,5%)	6 (54,5%)	–	–	–	–	
<i>dabartyje</i>	(pa)kol/ lig/ prieš	9 (7,3%)	–	8 (6,5%)	17 (13,8%)	5 (10%)	–	8 (16%)	13 (26%)	–	–	2 (18,2%)	2 (18,2%)	–	–	–	–	
<i>ateityje</i>	(pa)kol/ lig/ prieš	7 (5,7%)	–	10 (8,1%)	17 (13,8%)	5 (10%)	–	12 (24%)	17 (34%)	–	–	3 (27,3%)	3 (27,3%)	–	–	–	–	
	IŠ VISO	42 (34,2%)	3 (2,4%)	78 (63,4%)	123 (~100%)	11 (22%)	3 (6%)	36 (72%)	50 (~100%)	–	–	11 (~100%)	11 (~100%)	–	–	–	–	

Sugretinus šiaurės žemaičių kretingiškių ir telšiškių patarmių šaltiniuose randamų laiko ribos sakinių analizės duomenis matyti, kad dažniau pasirenkami sakinių su šalutinio dėmens postpozicija modeliai: *ŠVŽŽ 1* jie sudaro 63,4% visų laiko ribos sakinių, o šiaurės žemaičių telšiškių tekstuose jų yra santykinai dar daugiau: *TŠT* jų yra 72%, o *ŠŽT* – 100% (žr. 10 ir 11 lenteles). Tai sietina su dialogiškumu ir laiko ribos nusakymui patogesniu ikonišku veiksmy sekos sudėtinio sakinio dėmenimis išdėstymu.

Pagal bendrąjį semantinį pobūdį laiko ribos sakinių vartojimas *ŠVŽŽ 1* ir *ŠŽT* gana panašus kalbant apie praeities situacijas: postpozicinių laiko ribos sakinių juose randama ~47(±2)%. Gali būti, kad tai susiję su abiejų šaltinių respondentų priklausymu vyriausiajai kartai ir kalbėjimosi pobūdžiu.

3. Išvados

XX a. 7–10 dešimtmečių šiaurės žemaičių kretingiškių kalbėjimo faktais iliustruotame *Šiaurės vakarų žemaičių žodyne, A–O (ŠVŽŽ 1)* randami sudėtiniai laiko sakiniai su prijungimo rodikliais *ka, kad(a), kaip, kol, tik, lig, vos, lig, iki, prieš, kumet, jau, pakol, tujau, vos, sau*. Pagal prijungimo rodiklių vartojimo dažnumą panašiomis sekomis išsidėsto ir beveik to paties laikotarpio (XX a. 7–9 dešimtmečių) šiaurės žemaičių telšiškių natūralaus kalbėjimo srautą reprezentuojančių tekstų rinkiniuose vartojami laiko sakiniai (plg. prijungimo rodiklių sekas pagal pavartojimo atvejų dažnumą *TŠT: ka, kaip, kol, kad, kumet tik, tujau, lig, iki, lig, vos* ir *ŠŽT: ka, kaip, kad(a), kol, pakol, kumet, tik, lig, vos*).

Tirtuose šiaurės žemaičių kalbėjimo šaltiniuose sakiniai su *ka, kad, kaip, kol* sudaro absoliučią laiko sakinių daugumą (~94% *ŠVŽŽ 1*, ~95% *TŠT* ir ~97% *ŠŽT*). Kai kurie prijungimo rodikliai turi funkcinis dublikatus: žemaitiškas *lig* gali būti prijungimo rodikliu ne vien tik laiko ribos sakiniuose (ši *lig* funkcija būdinga ir dabartinei lietuvių kalbai), bet ir šalutinio veiksmo kaip atskaitos taško sakiniuose; veiksmo kaip atskaitos taško sakiniuose žodeliai *lig* ir *tik* gali atlikti prijungimo rodiklio funkciją, nors dažniau jie vartojami kaip pabrėžiamosios dalelytės; *tujau(s)* gali būti ir prijungimo rodiklis, ir atliepiamasis žodis. Tik *ŠVŽŽ 1* aptikta šalutinį veiksma kaip atskaitos tašką žyminčių sakinių, kuriuose prijungimo rodiklio funkcija gali būti priskiriama žodeliams *jau, sau, vos* (įprastai jie vartojami kaip pabrėžiamosios dalelytės ar faziniai prieveiksmai). Pavieniai šių žodelių vartojimo atvejai iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti ginčytini, nes jų kaip prijungimo rodiklio funkcija išryškėja tik pagal analogiją su kitais tam tikros struktūros (prepozicinis šalutinis dėmuo ir būtinai kraštinė – šalutinį dėmenį pradedanti – prijungimo rodiklio

pozicija) ir semantikos (nusakomos situacijos veiksmų kompaktiškumas ir netikėtumas) sakiniams (dažniausiai sudaromais su *kaip tik* ar *tik*).

Visuose trijuose šaltiniuose santykinai dažniausi prijungiamieji laiko sakiniai su to paties gramatinio laiko veiksmažodžių formomis abiejuose dėmenyse, bet neretai žemaičiai renkasi ir skirtingų gramatinio laiko formų pagrindiniame ir šalutiniame dėmenyse derinius. ŠVŽŽ 1 (kaip ir TŠT bei ŠŽT) esama nemažai habitualiui nusakyti skirtų laiko sakinių, kurių abu tariniai išreikšti būsimąjo laiko veiksmažodžio formomis. Tokios praeitį nusakančios situacijos gramatiškai žymimos kaip esančios būsimos atlikties būklėje.

Pagrindinio sakinio dėmens atžvilgiu laiko sakiniai su bendrosios ir momentinės reikšmės jungiamaisiais žodžiais santykinai dažniau vartojami prepoziciškai (ŠVŽŽ 1 – 74,2%, ŠŽT – 56,6%, TŠT – 42,3%), o laiko ribos sakiniai – postpoziciškai (ŠVŽŽ 1 – 63,4%, TŠT – 72%, o ŠŽT – 100%). Toks prijungiamųjų laiko sakinio modelių struktūriškumas gali būti siejamas su dialogiškumu ir natūraliame kalbos sraute labiau įprastu ikonišku nei inversiniu dviejų veiksmų sekos išdėstymu.

Šaltiniai

- KTŽ = *Kretingos tarmės žodynas* / Aleksandravičius, Juozas. 2011: Mikulėnienė, Danguolė; Vaišnienė, Daiva, sud. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- LKŽe = *Lietuvių kalbos žodynas* (t. 1–20, 1941–2002) elektroninis variantas. Antrasis elektroninis leidimas. Red. kolegija: Naktinienė, Gertrūda ir kt. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013. Prieiga internete: www.lkz.lt
- ŠVŽŽ 1, 2 = *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas. Ylakių, Lenkimų, Mosėdžio, Skuodo, Šačių apylinkių šnektos, A–O; P–Ž / Vanagienė, Birutė*. 2014; 2015. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- ŠŽT = *Šiaurės žemaičiai telšiškiečiai*, 2013: Pabrėža, Juozas; Marcišauskaitė, Vida; Leskauskaitė, Asta, sud. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- TŠT = *Taip šneka tirkšliškiečiai*: šiaurės žemaičių telšiškių tarmės tekstai su komentarais, 1996: Girdenis, Aleksas, sud. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Literatūra

- Ambrasas, Vytautas. 1976a. Padalyvinės, pusdalyvinės ir dalyvinės aplinkybės, — Ulyvydas Kazys, red., *Lietuvių kalbos gramatika 3. Sintaksė*. Vilnius: Mokslas, 527–540.
- Ambrasas, Vytautas. 1976b. Prijungiamieji sakiniai, — Ulyvydas Kazys, red., *Lietuvių kalbos gramatika 3. Sintaksė*. Vilnius: Mokslas, 789–916.

- Ambrasas, Vytautas.
2006 (1994). Prijungiamieji sakiniai, — Ambrasas Vytautas (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 658–696.
- Auwers, Johan van der.
1999. Adverbs and adverbials, — Brown Keith, Miller Jim, eds., *Concise Encyclopedia of Grammatical Categories*, Amsterdam: Elsevier, 8–12.
- Cristofaro, Sonia.
2005. *Subordination*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Croft, William.
1990. *Typology and Universals*, Cambridge: University Press.
- Croft, William.
2012. *Verbs: Aspect and Causal Structure*. Oxford: Oxford University Press.
- Girdenis, Aleksas.
1996. Įvadinės pastabos ir komentarai, — *Taip šneka tirkšliškiai: šiaurės žemaičių telšiškių tarmės tekstai su komentarais*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Haiman, John.
1985. *Natural Syntax*. Cambridge: University Press.
- Hengeveld, Kees.
1998. Adverbial clauses in the languages of Europe, — Johan van der Auwers, ed., *Adverbial Constructions in the Languages of Europe*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 335–420.
- Holvoet, Axel.
2003. Sujungiamieji ir prijungiamieji sakiniai formos bei funkcijos požiūriu, — Holvoet Axel, Judžentis Artūras, red., *Sintaksinių ryšių tyrimai (Lietuvių kalbos gramatikos darbai, 1)*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 99–114.
- Huddleston, Rodney H.
1999. Sentence types and clause subordination, — Brown Keith, Miller Jim (eds.), *Concise Encyclopedia of Grammatical Categories*, Amsterdam: Elsevier, 329–343.
- Huddleston, Rodney,
Pullum K. Geoffrey, ed.
2002. *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: The Press Syndicate of the University of Cambridge.
- Jablonskis, Jonas.
[1911]/1957. Lietuvos kalbos sintaksė, — Jablonskis, Jonas, *Rinktiniai raštai 1*. Palionis, Jonas, sud. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 435–549.
- Kortmann, Bernd.
1997. *Adverbial Subordination. A Typology and History of Adverbial Subordinators Based on European Languages*. Series: *Empirical Approaches to Language Typology* [EALT], volume 18, Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Kortmann, Bernd.
1998. Adverbial subordinators in the languages of Europe, — Johan van der Auwers, ed., *Eurotyp, 3, Adverbial Constructions in the Languages of Europe*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 457–561.
- Langacker, Ronald W.
1991. *Foundations of Cognitive Grammar*, Volume II, Descriptive Application. Stanford, California: Stanford University Press.
- Levinson, Stephen C.
2003. *Space in Language and Cognition*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

- Lubienė, Jūratė,
Pakalniškienė, Dalia.
2015. Žemaitiškasis būtasis dažninis laikas: dabarties situacija, — *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos 3*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 255–268.
- Nau, Nicole, Ostrowski,
Norbert.
2010. Background and perspectives for the study of particles and connectives in Baltic languages, — Nicole Nau, Norbert Ostrowski (eds.), *Particles and Connectives in Baltic*, Vilnius: Vilnius University, Asociacija „Academia Salensis“, 1–37.
- Pabrėža, Juozas.
2013. Skiriamosios šiaurės žemaičių telšiškių ypatybės, — *Šiaurės žemaičiai telšiškiai*, 2013: Pabrėža, Juozas; Marčišauskaitė, Vida; Leskauskaitė, Asta, sud. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 30–39.
- Pabrėža, Juozas.
2017. *Žemaičių kalba ir rašyba*, Šiauliai: Šiaulių universiteto bibliotekos Leidybos skyrius.
- Pajėdienė, Jūratė.
2012. *Senosios lietuvių kalbos sudėtiniai prijungiamieji laiko sakiniai*. Humanitarinių mokslų daktaro disertacija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Pajėdienė, Jūratė.
2018. Santykinio laiko raiška prieveiksminiais laiko sakiniais šiaurės žemaičių telšiškių tarmėje, — *Baltu filologija* 27(1/2), 75–100.
- Subačius, Giedrius.
2014. Birutės Rokaitės–Vanagienės žodynas ir kiti darbai, — Birutė Vanagienė, sud., *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas. Ylakių, Lenkimų, Mosėdžio, Skuodo, Šačių apylinkių šnektos*, A–O, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, XI–XII.
- Traugott, Elizabeth C.
1978. On the expression of spatio-temporal relations in language, — Joseph H. Greenberg., Charles A. Ferguson, Edith A. Moravcsik, eds., *Universals of Human Language* 3, Stanford: Stanford University Press, 369–400.
- Vanagienė, Birutė.
2014. Pratarmė. Įvadinės pastabos, — Birutė Vanagienė, sud., *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas: Ylakių, Lenkimų, Mosėdžio, Skuodo, Šačių apylinkių šnektos*, A–O, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, XXIII–XXVIII.
- Whaley, Lindsay J.
1997. *Introduction to Typology: The Unity and Diversity of Language*. Newbury Park: Sage.
- Zinkevičius, Zigmas.
1994. *Lietuvių kalbos dialektologija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Jūratė Pajėdienė
Raštijos paveldo tyrimų centras
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva
juratepajediene@gmail.com

KOPSAVILKUMS

**Saliktie laika teikumi ziemeļzemaīšu izloksnē
(20. gadsimta otrās puses mantojumā)**

Jūratē PAJĒDIENĒ

Rakstā aplūkotas vārdnīcas „Šiaurēs vakaru žemaičių žodynas, A–O“ (ŠVŽŽ 1) ilustratīvajā materiālā atrodamo salikto laika teikumu struktūralās un morfosintaktiskās iezīmes. Salīdzināšanas nolūkā tika analizēti arī citos ziemeļzemaīšu izloksnes avotos — „Taip šneka tirkšliškiai“ (TŠT) un „Šiaurės žemaičiai telšiškiai“ (ŠŽT) — atrodamie saliktie laika teikumi.

Pētījumā analizētajos 20. gadsimta otrās puses ziemeļzemaīšu dialekta avotos palīgteikumi ar *ka*, *kad*, *kaip*, *kol* veido absolūto laika palīgteikumu vairākumu (~ 94 % ŠVŽŽ 1, ~ 95 % TŠT un ~ 97 % ŠŽT). Dažiem subordinātoriem ir funkcionāli dublikāti: žemaišu *lig* var būt subordinators ne tikai palīgteikumos, kas izsaka laika robežu (ši *lig* funkcija ir raksturīga arī mūsdienu lietuviešu valodai), bet arī palīgteikumos, kas izsaka sekundāru darbību kā atskaites punktu; šādos palīgteikumos vārdi *lig* un *tik* var tikt lietoti subordinatora funkcijā, lai gan tos biežāk lieto kā pastiprinājuma partikulas; *tujau(s)* var izmantot gan kā subordinatoru, gan kā korelējošu vārdu. Tikai ŠVŽŽ 1 atrasti palīgteikumi, kas apzīmē sekundāru darbību kā atskaites punktu, kuros subordinatora funkcijā lietoti vārdi *jau*, *sau*, *vos* (tos parasti izmanto kā pastiprinājuma partikulas vai fāzes adverbūsus).

Visos trīs avotos salīdzinoši visbiežāk ir sastopami saliktie laika teikumi ar darbības vārdiem vienā un tajā pašā gramatiskajā laikā abās daļās; tomēr žemaiši mēdz izvēlēties arī dažādu gramatisko laiku formu kombinācijas virsteikumā un palīgteikumā. Attiecībā uz virsteikumu laika palīgteikumi ar vispārējās un mirkļa nozīmes saistītajvārdiem parasti tiek lietoti prepozicionāli, turpretī laika robežu izteicoši palīgteikumi ir novietoti postpozicionāli. Šāda salikto laika teikumu modeļu struktūra var būt saistīta ar dialogismsu un dabiskai valodas plūsmai raksturīgāku ikonisku, nevis apgrieztu divu darbību secības attēlojumu.

SUMMARY

**Subordinate Clauses of Time in the Northern Samogitian Dialect
(Based on the Heritage of the Second Half of the Twentieth Century)**

Jūratē PAJĒDIENĒ

The article discusses the structural and morphosyntactic features of the subordinate clauses of time recorded in the illustrations of *The Dictionary of Northwestern Samogitian, A–O* (ŠVŽŽ 1). For the sake of comparison, temporal clauses found in other sources of the Northern Samogitian dialect — *Taip šneka tirkšliškiai* (TŠT) and *Šiaurės žemaičiai telšiškiai* (ŠŽT) — were analysed as well.

In the sources of the Northern Samogitian dialect of the second half of the twentieth century analysed in the study the clauses with *ka*, *kad*, *kaip*, *kol* constitute an absolute majority of temporal clauses (~94% ŠVŽŽ 1, ~95% TŠT and ~97% ŠŽT). Certain subordinators have their functional duplicates: Samogitian *lig* may serve as a subordinator not only in the clauses referring to a temporal boundary (this function of *lig* is also characteristic of Modern Lithuanian) but also in clauses referring to a secondary action as the starting point; in clauses

referring to an action as the starting point the words *lig* and *tik* may serve the function of a subordinator, though they are more often used as focus particles; *tujau(s)* may be used both as a subordinator and as a correlative word. Only ŠVŽŽ 1 includes clauses denoting a secondary action as the starting point where the function of a subordinator may be assigned to the words *jau*, *sau*, *vos* (they are usually used as focus particles or phase adverbs).

Sentences featuring verbs of the same grammatical tense in both clauses are relatively most common in all three sources; however, Samogitian speakers also tend to choose combinations of different grammatical tense forms in the main clause and the subordinate clause. With respect to the main clause, temporal clauses with connectors of general and momentary meaning are usually used prepositionally, whereas clauses expressing a temporal boundary are placed postpositionally. Such a structure of models of subordinate temporal clauses may be linked to dialogism and iconicity, which is more usual in the natural language flow, rather than the inverse presentation of the sequence of two actions.

THE BALTIC VERBAL ROOTS **l̥ǵ-*, **l̥ž-*

Steven YOUNG

University of Maryland, Baltimore County

The present paper attempts to shed additional light on a number of etymologies proposed for various Baltic (and related Slavic) verbal bases of the shape **l̥ǵ-*, **l̥ž-*. These include **leg-*, **lež-*, **lēg-*, **lēž-*, together with their ablaut derivatives, and reflect a range of meanings, among them ‘lie (down); abate, subside (of weather, emotions); thaw; flat; crawl; fall ill’.

Several earlier approaches present **lež-*, **lēž-*, with their various semantics, as satəm reflexes of the familiar PIE base **leg^h-* (LIV² 398 ‘sich (hin)legen’),¹ while the forms **leg-*, **lēg-* with a velar reflex are seen as either centum treatments of the same base or (for Slavic) borrowings from Germanic.² Other sources, such as IEW, include the forms under several distinct lemmas,³ sometimes with overlapping semantics.

In an innovative approach, Merlingen (1978) starts from the semantic rather than the formal side. Noting (100) that in etymological dictionaries “allzu oft erscheint semantisch Gleichartiges zerstreut und Ungleichartiges zusammengestellt,” he proceeds to regroup the above forms into semantic nests, together with a “Bedeutungsstammbaum” illustrating the development of various extended meanings (103, and in more detail for our set of roots, 53–56). Each semantic nest is provided with a reconstructed base, all of which are taken to derive from a single source of the shape **lV-* with various *Wurzelerweiterungen* and a core meaning of ‘unten, niedrig, tief’. Nevertheless, formal issues involving length, tone, and ablaut remain, and suggest that it is worth reviewing the **l̥ǵ-*, **l̥ž-* sets, while keeping in mind the “branchings of meaning” (*Bedeutungsverzweigungen*) proposed by Merlingen.

Perhaps the most straightforward of the above sets are the reflexes of the PIE base **leg^h-* ‘lie (down)’, which show a short root vowel in various ablaut grades. The root has centum as well as satəm reflexes in Baltic.⁴ A satəm

¹ Thus PKEŽ III: 70–72, s.v. *lise*.

² Thus Vaillant 1966: 146, 182. For a summary and review of the literature, see Toporov 1990: 110–14, s.v. *lasinna*.

³ For example, IEW 658: **leg^h-* ‘sich legen’; 660: **lēgh-*, **lāgh-* ‘am Boden kriechen, niedrig’; 667: **leig-* ‘dürftig, Elend; Krankheit, schlechtes Ergehen’; 959–60: *(s)*lēg-*, *(s)*lāg-*, *(s)*leg-* ‘schlaff, matt sein’.

⁴ An explanation for the well-known fact of centum reflexes in Balto-Slavic may perhaps be found in Kortlandt’s hypothesis (2018: 219–31) of an Indo-European substratum—on chronological grounds presumably a centum language—in Baltic and Slavic.

reflex (pointing to **leg^h*-) with *e*-grade is weakly attested in Baltic, the East Baltic inherited verb having been replaced by **gul*-: Lith. *gul̃ti/gul̃ėti*, Latv. *gul̃t/gul̃ēt* ‘lie down, lie (in bed)’. We apparently have just the LKŽ entry (*iš-*)*lēžti, leñža, lēžo* ‘lie withered, wilted’ and Latv. *lež(ņ)a* ‘eine Person, die immer zu liegen liebt, die Schlafmütze’ (ME II 455). An *o*-grade intensive is found in Lith. (*iš-*, *pa-*)*lažėti* ‘be bowed down/lodged (of crops)’ (PKEŽ III 45), *pālažas* (i.a.) ‘place where grain has been flattened’ (LED 678).

Reflecting a lengthened grade derivative with the same semantics is Lith. *ložė* ‘(a place with) lodged crops’; the vocalic lengthening here follows the model of *žalias* ‘green’ : *žolė* ‘grass’. In turn, *ložė* serves as the model for the long vowel of *ložėti* ‘be bowed down/lodged (of crops)’. Old Prussian also shows an expected *o*-grade in its causative *lasinna* [lazina] ‘place, lay, 3 sg.’, *lassinnuns ast* ‘has placed’. While occasionally treated as a remodelled borrowing from Polish *łóżyć* (thus Smoczyński 2005: 218; see Schmid 1958: 221 for history), Mažiulis (PKEŽ III 45), following Schmid (1958: 223), notes that there is no reason to consider it a Slavicism, since the base exists in the native OPr. *lasto* ‘bed’ (**laž-tā*), a formation parallel to *sosto* ‘bench’, Lith. *sostas* ‘seat’: **sēd*-. Baltic **laž*- is also found in Latv. *laža* (**laž-iā*) ‘die Schlafbank, die Bettstelle, das Lager; Lagerung’ (ME II 433).

While the centum treatment of **leg^h*- is in fact the only reflex found in Slavic (OCS *lešti, lęgo* ‘lie down’; causative *ložiti, ložō* ‘place, put down’), it is, like **lež-/laž*-, weakly represented in Baltic,⁶ which (as noted above) has replaced PIE **leg^h*- with an innovative **gul*-. Here we find Latv. *lagaža/lagača* ‘das Lager, Bett’ (ME II 399) and its diminutive *lagažiņa* ‘кровать, постель’, the latter Būga’s suggested addition (Būga RR I 454) to the entry **logv* in Berneker’s Slavic etymological dictionary (Berneker 1908–13). Matching Slavic **logv*, which includes meanings such as ‘ravine, gully; lair, den’ (Derksen 2008: 283), Karulis (1992 II 12–13, s.v. *palags*) proposes a Latvian base **lags* ‘sleeping place, depression’, found in topographic names such as *Ladzes, Ladzes pļava, Lagasts, Lagates purvs, Lagažas/Lagažu purvs*. Karulis (loc. cit.) would add Latv. *palags* ‘bedsheet’ here, but the latter is generally held to be a Slavic borrowing (LED 652, s.v. *lagamīnas*).⁷ Smoczyński (LED 652) also finds the Baltic *o*-grade **lag*- in Lith. *lagamīnas* ‘(travelling) chest, trunk, suitcase; (Žem.) ‘linen, clothes, one’s things (put in a suitcase or thrown on a pile)’, ultimately from a participial form **lagamas* ‘put, put into’ to an unattested **lagoti*, **laga*

⁵ One would expect **lēža*.

⁶ According to Skardžius (RR IV: 688), the centum variant is not found at all in Baltic, just the satəm forms.

⁷ Schmid (1958: 227), however, considers Latv. *palags* to be native.

‘go to bed’. Lith. *logà* (~ *lōga*: Kurschat 1876: 269) ‘things laid in one place; heap; turn, order, sequence’ and Latv. *lāga* (*lāgs*) ‘layer; order, sequence’ would then represent a lengthened grade of this **lag-* (LED 720–21). Būga (Būga RR I 450), in his additions to the entry *lagoda* in Berneker 1908–13, notes the corresponding verb Lith. *logóti* ‘складывать’, with the example *Jynai logója kraiti*, t. y. *kráuna ĭ vieną logą* ‘она приводит в порядок своё приданое’.

We now move on to the centum and satəm bases with a long root vowel: **lěz-*, **lēg-*, together with their ablaut alternations. These have occasionally been treated as lengthened grade variants of the corresponding short-vowel bases **lež-*, **leg-*, ultimately to PIE **leg^h-*; Pokorny directly asks “Ist *lēgh-* eine Variante von *leg^h-* ‘liegen’?” (IEW 660, s.v. 2. *lēgh-*). According to Vaillant (1966: 145–46), for example, Slavic **lězti*, **lěze* ‘crawl, climb’ and OPr. *līse* (**lěz-*) ‘crawls’ reflect PIE **leg^h-*, with vowel length from an unattested perfect. He adduces as analogous formations Slavic *pad-*, *sēd-*, *ēd-* together with the Lithuanian acute bases *áug-*, *jùng-*, *úod-*, *skíed-*, *bég-* (79). But as we now know, the acuted length in these cases results from the operation of Winter’s Law. This removes the purported parallels to **lěz-*, where the long vowel now appears to be unmotivated. Unless we wish to invoke an arbitrary lengthened grade here,⁸ the only alternative is to establish a distinct etymon, following LIV² 400 **leh₁g^h-* (thus Derksen 2008: 276 and LED 683, s.v. *lėkštas*). Among the East Baltic cognates here are Latv. *lězēt*, *-ēju* ‘langsam, lauernd gehen’ (ME II 464); Latv. *lěz(ē)ns* ‘flach, eben, nicht steil’ (ME II 465), *lězēns*² ‘niedrig’ (EH I 740); and Lith. *lėkšnas/lėkštas* (< **lěz-tas*) ‘level, flat’.

Formally—but not semantically—matching Slavic **lězti* ‘crawl’ and its East Baltic cognates is Lithuanian *lėžti* (variant *lėžti*), *lėžta*⁹ (i.e., intransitive/inchoative **lěz-st-a*), *lėžō*, glossed by LED (692) as ‘subside, ...; let up (of frost); and [with preverb *at-*] ease, abate, subside’. Smoczyński leaves the word without an etymology, but finds “some merit” in a recent proposal by Elwira Kaczyńska (2013 and 2016: 14), who argues that Lith. *lėžti* in the meaning ‘thaw’, with the satəm reflex of a palatovelar, supports a PIE root **leǵ-* ‘to trickle, drop, drip, leak, melt etc.’. Kaczyńska’s palatovelar base would then replace Pokorny’s lemma **leg-* ‘tröpfeln, sickern, zergehen’ (IEW: 657) and point to **leǵ-* alone for the LIV² doublet **leg-/leǵ-* ‘löst sich auf, schmilzt’ < *‘zerfließt’ (397). In this approach, the core meaning of the Lithuanian verb is taken to be “thaw,” deriving from the semantics of “drip, dissolve, melt,” for which there is apparently evidence in Celtic and Germanic.

⁸ Thus PKEŽ III: 70–72, s.v. *līse*; and ESSJa 15: 36–37, s.v. **lězti*.

⁹ Assuming the primacy of *lėžti*, with acute vocalism, possibly *métatonie douce* of a *-sta* present (on which see Derksen 1996: 166–68 and Derksen 2011).

But a look at the full semantic nest of *lėžti/lėžti*, where “thaw” represents a peripheral meaning,¹⁰ suggests a different solution. If we turn to the LKŽ, we find *lėžti* glossed as ‘tilti, rimti [moderate, let up, calm down]’, illustrated by Juškevič’s *Šaltis lėžta (mažėja)* ‘the cold is letting up/abating/subsiding’; *atlėžti* ‘atsileisti, nurimti, atlyžti [weaken, calm down, die away, thaw]’. The same range of meanings is found in the zero grade formation (LED 692) (*at*) *lyžti* ‘abate, subside (of anger), calm down; . . ., let up (of cold weather, rain); become softened’ (glosses adapted from LED). Note further NSB (I 51): *atlyžti, -ta* ‘nachlassen, verrauchen (vom Zorn), milder werden’. The simplex *lyžti* is glossed in the LKŽ as (1) ‘silpnėti, atsileisti (apie pyktį) [abate, subside (of anger)]’, (2) ‘mažėti, liautis (apie šaltį) [subside, cease (of cold weather)]’, (3) ‘netekti noro, pamėgimo (ką daryti) [lose the desire to do something, lose interest in]’. Reflecting similar semantics is the deverbal *ātlyža* (LKŽ) ‘šalčio kritimas, atodrėkis [subsiding of cold weather, thaw]’, with the illustration *Lauke jau ātlyža*, t. y. *šaltis atsileidžia* [the cold is letting up].

Now our satəm *lėžti, lyžti* has a centum-reflex counterpart in a set represented in LED (680) under *olėgti*, with the same range of meanings: *atlėgti, -lėgsta, -lėgo* ‘let up, ease (of cold weather, pain)’, with the illustrative footnote *Šaltis jau lėgsta, t.y. lyžta, atsileidžia* ‘The frost abates’; ‘abate, cool (of desire, enthusiasm)’, with a derivative *atlėgà* ‘thaw’. Compare NSB (I 51) *atlėgti, -sta*, ‘ablassen, nachlassen’: *Spėigas atlėgo* ‘der Frost hat nachgelassen’. Paralleling the above lengthened zero-grade derivative in (satəm) *atlyžti*, we have the centum analog *atlygti, -lygsta, -lygo* ‘become warmer (of weather)’, together with its nominal derivatives *atlygà* ‘spring thaw’, *ātlaiga* or *atlaigà* ‘thaw’. Under the headword *olėgti* Smoczyński (SEJL: 640; LED: 680) does not repeat the suggestion (found under *lėžti*) of a connection with the satəm forms, but tentatively suggests that **lėg-* is a reflex of PIE *(s)leh₁g- ‘stand still, come to an end’, LIV² 565 *sleh₁g-/*sleh₁g- ‘ans Ende kommen’ (which does not mention *lėgti*) = IEW 959 *(s)lėg-, (s)lėg-, (s)lėg- ‘schlaff, matt sein (aus ‘loslassen’)’. Assuming Kaczyńska’s proposal for *lėžti*, we would be dealing here with two distinct roots, *lėžti* (< PIE **lėg-*, following Kaczyńska) and *lėgti* (< PIE *(s)leh₁g-, following Smoczyński) that remarkably happen to share the same ablaut grades and the same semantics.

The above glosses suggest that the core meaning for the entire formally and semantically related set *lėžti, lyžti; lėgti, lygti* is “abate, subside, slacken, weaken” (of weather, emotions), with “thaw” a peripheral meaning derived from “subside (of cold weather).” Kaczyńska has seemingly elevated

¹⁰ The usual root for ‘thaw, melt’ in Lithuanian is *tiūp-*, in Latvian *kus-*.

a peripheral meaning of the set *lēžti/lēžti* (= *lēgti*) to a core meaning and assigned it to a lemma (IEW 657 **leg-*) with a different semantic range (“drip, ooze, flow out”), an approach which Jēgers (1966: 9) cautions against: “Außerdem haben die Etymologen ein baltisches Wort in der Regel nur in derjenigen Bedeutung herangezogen, die den Bedeutungen der zu vergleichenden Wörter anderer Sprachen am besten entsprach ...” In sum, if we are to maintain a formal and semantic connection between *lēžti/lēžti* and *lēgti*, with the **lēž-* set representing a satəm doublet of the centum **lēg-* set, it follows that both should be assigned to PIE *(s)*leh₁g-*, as Smoczyński had suggested for *lēgti*.

Introducing another complication, the LED lemma ^o*lēgti* (680) also includes a *palēgti*, *-lēgstu*, *-lēgau* ‘take to one’s bed because of illness, fall ill’, together with a zero-grade **lig-* of *ligà* ‘illness’ and a “new *e*-grade” derivative *liēgti* ‘be bedridden, be confined to bed’. Interestingly, while the nominal derivatives *pālēgis*, *palēgys*, *paligys* ‘confinement to bed’ are found in Kurschat 1883: 290, the accompanying verbs are missing. And while the LKŽ does record both *palēgti* and *nulēgti*, citing Fraenkel LEW, it directs us to *paliegti* and *nuliegti* (headword *liēgti*) respectively (see also ALEW, s.v. *ligà*, which characterizes the LKŽ forms with *-lēg-* as ‘ohne aussagekräftige Belege’). Moreover, among Kurschat’s nominal forms, the LKŽ records only *paligys* (there is no **palēg-*), with the note “see *paliegis*,” under which we find *pāliegis*, *pāliegys* ‘sunki, neišgydoma liga, ilgas sirgimas [severe, incurable disease; lengthy illness]’. Similarly, NSB II 234 records a *nulēgti*, which refers us to *nuliegti* ‘(ganz) erschöpft, müde werden, ermatten’ and a *palēgti* (III 453), which sends us to *paliegti* ‘schwächlich, kränklich werden’, but lacks a headword **lēgti*; there is only *liēgti -gstu*, *-gau* ‘schwer krank sein, siechen’ (II 31).

The primacy of *lieg-* over *lēg-* in the above account casts doubt on the legitimacy of the latter in the sense of ‘fall ill’, while (as we have seen) *lēg-* in the sense of ‘abate, subside’ is part of a distinct semantic nest which includes (*at*)*lēžti*, (*at*)*lyžti*. In fact, it seems to have escaped scholarly attention that as early as 1930 Kazimieras Būga had identified ^o*lēg-* ‘fall ill’ as a non-existent form represented in Kurschat’s dictionary (1883: 290) as *pālēgis*, *palēgys* (Būga RR I 596–97; II 187–88 and 711, in a list of corrupted Lithuanian forms which have appeared in the literature). Kurschat had set off the lemma in square brackets, indicating that he could not guarantee its authenticity. The source of the form, according to Būga, was Mielcke’s 1800 revision and substantial expansion of Philipp Ruhig’s 1747 dictionary. In Mielcke (repeating entries from Ruhig), we find (I 150–51, s.v. *liggà* ‘die Krankheit’) *pālēgis* ‘die

Bettl[ä]g[e]rigkeit, lange Krankheit'¹¹ and a participial form *nulėgęs* (II 336, s.v. *matt*), suggesting a verb **nulėgti*, which happens not to be recorded. Būga notes that Mielcke's *pālėgis* should be transcribed as *pāliegis* and goes on to give several examples of the actually attested ^o*liėg-*.

The forms *pālėgis*, *nulėgęs* of Ruhig and Mielcke in turn reflect a dialectal confusion of *ė/ie* and the parallel back-vowel set *o/uo* occasionally found among writers of East-Prussian Lithuania Minor, with *ė* usually replacing *ie* and *o* for *uo*.¹² Note the following (among many such examples) in Mielcke (I): *Dėweris* (51) 'des Mannes Bruder' for *dieveris*, *Lėpa* (149) 'eine Linde' for *liepa*, *Lėtuwa* (150) 'Littauen' for *Lietuwa*, *Snėgas* (251) 'der Schnee' for *sniegas*; both *Oβwis* (186) 'der Schwieger-Vater' and (listed separately) *Ūβwis* (308) = *uošvis*, *Ūda* (305) 'die Haut' for *oda*, *Ūras* (307) 'das Wetter' for *oras*, *Uzot* (309) 'lieber' for *užuot*. Exceptionally, historical *ie* is preserved as such in *Giedmi* (75) 'ich singe', *Diewas* (50) 'Gott', *ziema* (340) 'der Winter' and a few others.

The noun *Palėgis* [i.e., *palėgis*], *-io* 'Bettlägerigkeit, lange Krankheit' is also found in Nesselmann's German-Lithuanian dictionary (1851: 276), which, like Mielcke, lacks the corresponding verbs. Nesselmann's form may in fact conceal a "*paliėgis*," since (following the Tilsit dialect), he explicitly replaces *ie* with *ė* (p. x): "... so habe ich alle dorthier . . . auf die in Preußisch-Littauen übliche Orthographie reducirt. In dieser letzteren habe ich mir nur eine Ausmerzung erlaub[t], nämlich die Verbindung ie für den Laut, der fonst und gewiß beffer durch ě [i.e., <ė>] ausgedrückt wird ...; da die Verbindung ie zur Bezeichnung dieses Lautes ganz unnatürlich ist, außerdem aber auch beide Schreibarten in gedruckten Büchern wie in Handschriften sehr häufig vertaucht werden (man schreibt ebenfo oft Dėw's wie Diew's u. f. w.), fo habe ich durchaus nur ě gefchrieben."

Būga (RR II 187–88) faults Leskien for propagating the corrupted (actually dialectal) *pālėgis* through his influential *Die Bildung der Nomina im Litauischen* (1891: 288, where we find reference to both Kurschat and Mielcke). The form has since become established in a number of etymological dictionaries, among them IEW 658–59, Berneker 1908–13: 708, Bender 1921: 181, Lehmann 1986: 233, and Fraenkel LEW 350–51, s.v. (*pa*)*lėgti*. The verbal roots *palėg-*, *nulėg-* were presumably backformed along the way from *pālėgis*; as noted above, they do not appear in Mielcke (except for the

¹¹ Note also the proverb, repeated from Ruhig 1747: II 236, "Diewe duok Pāvargi, ne Pālėgi" 'God grant [me] poverty, [but] not confinement to bed' (Mielcke II 215, s.v. *Lagerhaftigkeit* [i.e., Bettlägerigkeit]).

¹² Note Kurschat (1870 vii): "In den mehr westlich liegenden Gegenden, z. B. in der Tilsiter Niederung, gehen die Mischlaute *ie* und *ū* ... durchweg in *ė* und *o* über." See also Buch 1998: 140, with reference again to the Tilsit dialect.

participle *nulėgęs*), Nesselmann, or Kurschat. And while Fraenkel includes *palėgti*, *nulėgti* in his etymological dictionary, he does not indicate the source, but it would seem to be NSB's *nu-*, *pa-lėgti*, noted above.

From the etymological dictionaries, these forms have at least on one occasion been adduced for linguistic arguments, for example the following apparent exception to Winter's Law (repeated in Kortlandt 2009: 58). Drawing on Fraenkel, Werner Winter (1988: 433, 435, 443) cites *(pa)lėgti* 'lie (lay) down (433)' and 'put down (443)',¹³ *(nu)lėgti* 'become tired' as counterexamples to his rule that a "Proto-Indo-European sequence of short vowel plus voiced stop was reflected by lengthened vowel plus voiced stop, while short vowel plus aspirate developed into short vowel plus voiced stop" (439). Assuming as cognates Gk. *λέχεται* 'lies' and OCS *lešti* 'lie down' (both representing PIE **leg^h-*), Winter concludes that Lith. *-lėgti* "contains an irregular long vowel" (443). But as we have seen, *(pa)lėgti* is in fact a spurious form.

With *lėg-* in the sense of "fall ill" removed from consideration, there is no longer a compelling reason to follow Smoczyński (LED 680) in maintaining a connection between *lėgti* 'fall ill', together with the associated zero-grade doublet *(su)līgti* (LKŽ) and noun *līgà* 'illness', and the base **lėg-* 'abate, subside'.¹⁴ Remaining more convincing on both semantic and formal grounds is Bezenberger's original connection (1878: 332) between *līgà* and Gk. *λοιγός* 'Verderben, Unheil, Untergang, Tod', supplemented by Alb. *līgë* 'calamity, illness', pointing to a PIE **h₃loig-*: Derksen 2015: 283, s.v. *liegti*.¹⁵

The analysis presented above leads to these conclusions: formal considerations prevent us from trying to reduce all bases of the shape *lVg-*, *lVž-* to a PIE etymon **leg^h-* 'lie (down)', as has sometimes been attempted in the literature. At least four formally similar bases are at play here: **leg^h-* (Derksen 2008: 270), **sleh₁g-* (LIV² 565) = **(s)lēg-* (IEW 959), **leh₁g^h-* (Derksen 2015: 543),

¹³ Assuming that the base is the same as that of *nulėgti*, which Winter also cites, the meaning should be 'fall ill', rather than 'lay down, put down'. Winter is undoubtedly relying here on Fraenkel's distinct *palėgti* in the unexpectedly transitive meaning 'niederlegen', but this is a borrowing from East-Prussian German and not an inherited form: Senn 1958. That the stem *lėg-* is otherwise intransitive is clear from the present-tense formant *-st-*, which marks inchoative/intransitive verbs.

¹⁴ Merlingen 1978: 55 suggests that the meaning 'fall ill' developed within Lithuanian from the sense 'abate, subside', but he is relying here on the spurious *nulėgti*, *palėgti* in comparison with *lėgti* 'sich legen (von Frost oder Schmerz)'. Further, he suggests that the set belongs to the same base as Old Irish *lesc* 'piger', Welsh *llesg* 'infirmus, languidus', but these show a short root vowel (ultimately reflecting **leg^h-*) and are thus incompatible with the acuted length of Lith. *lėgti*.

¹⁵ The acuted base of *lėgti* reflects Winter's Law; on the development of the zero grade of *līgti*, *līgà*, see Young 2008: 209–10.

*h₃loig- (Derksen 2015: 283), showing both satəm and centum treatments in Baltic and Slavic (with centum reflexes more robust in Slavic) and reflecting the following distinct semantic nests: “lie (down) (*leg^h-),” “abate, subside (of weather, emotions), with an extended meaning ‘thaw’ (*(s)leh₁g-/*(s)leh₁g^h-),” “crawl, flat (*leh₁g^h-),” “fall ill, illness (*h₃loig-).” Finally, as Būga has indicated, a base of the shape lēg- in the sense of “fall ill” is a spurious form which has unfortunately become established in the etymological literature.

References

- ALEW = Hock, Wolfgang (ed.). *Altltauisches etymologisches Wörterbuch 2.0*. Electronic version: <https://alew.hu-berlin.de/dict>.
- Bender, Harold. 1921. *A Lithuanian Etymological Index*. Princeton: Princeton University Press; London: H. Milford, Oxford University Press.
- Berneker, Erich. 1908–1913. *Slavisches etymologisches Wörterbuch I: A–L*. Heidelberg: Carl Winter.
- Bezzenberger, Adalbert. 1878. *Homerische Etymologien. Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* 4, 313–59.
- Buch, Tamara. 1998. *Opuscula Lithuanica* (Wojciech Smoczyński, ed.). Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Būga RR = Būga, Kazimieras. *Rinktiniai raštai* (Zigmas Zinkevičius and Vytautas Mažiulis, eds.). Vols. 1–3. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958–1961.
- Derksen, Rick. 1996. *Metatony in Baltic*. Amsterdam and Atlanta, GA: Rodopi.
- Derksen, Rick. 2008. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden: Brill.
- Derksen, Rick. 2011. The accentuation of the East Baltic *sta*-present. In: Elena Stadnik Holzer, ed. *International Workshop on Balto-Slavic Accentology IV*. Frankfurt am Main: Lang, 31–37.
- Derksen, Rick. 2015. *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*. Leiden: Brill.
- EH = Endzelīns, Jānis and Edite Hauzenberga. *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai = Ergänzungen und Berichtigungen zu K. Mühlenbachs Lettisch-deutschem Wörterbuch*. Rīga: Kultūras fonda izdevums, 1934–1946. Electronic version: <https://tezaurs.lv/mev/>.
- ESSJa = Trubačev, O. N. *Ėtimologičeskij slovar' slavjanskijazykov*, 1–. Moskva. 1974–.
- IEW = Pokorny, Julius. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern–Munich: Francke Verlag, 1958.
- Jēgers, Benjamiņš. 1966. Verkannte Bedeutungsverwandtschaften baltischer Wörter. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* 80, 6–122.
- Kaczyńska, Elwira. 2013. On the Etymology of Lithuanian *lėžti*. *Baltistica* 48(1), 81–82.
- Kaczyńska, Elwira. 2016. Two Indo-European Verbal Roots *leg^h- and *sleg^h in the Light of Old and New Lexical Data. *Journal of Indo-European Studies* 44, 147–69.

- Karulis, Konstantīns. 1992. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* 1–2. Rīga: Avots.
- Kortlandt, Frederik. 2009. *Baltica & Balto-Slavica*. Amsterdam: Editions Rodopi B.V.
- Kortlandt, Frederik. 2018. The expansion of the Indo-European languages. *Journal of Indo-European Studies* 46 (1&2), 219–31.
- Kurschat, Friedrich. 1870. *Deutsch-Litauisches Wörterbuch*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.
- Kurschat, Friedrich. 1876. *Grammatik der litauischen Sprache*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.
- Kurschat, Friedrich. 1883. *Litauisch-Deutsches Wörterbuch*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.
- LED = Smoczyński, Wojciech. *Lithuanian Etymological Dictionary*. Berlin: Peter Lang, 2018.
- Lehmann, Winfred P. 1986. *A Gothic Etymological Dictionary*. Leiden: Brill.
- Leskien, August. 1891. *Die Bildung der Nomina im Litauischen*. Leipzig: S. Hirzel = *Abhandlungen der Philologisch-Historischen Classe der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften* 12, 151–618.
- LEW = Fraenkel, Ernst. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Vols. 1–2. Heidelberg: Winter; Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1962–1965.
- LIV² = Rix, Helmut (ed.). *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und Ihre Primärstammbildungen*. 2nd ed. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2001.
- LKŽ = Naktinienė, Gertrūda (ed.). *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20. Vilnius, Kaunas, 1941–2002. Electronic version: <http://www.lkz.lt>.
- Merlingen, Weriand. 1978. Über eine Bedeutungsverzweigung im indogermanischen Lexikon. *Indogermanische Forschungen* 83, 40–106.
- ME = Mühlenbachs, Karlis and Jānis Endzelīns. *K. Mühlenbacha Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Izdevusi Izglītības ministrija = *K. Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch*. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin. Herausgegeben vom lettischen Bildungsministerium, 1923–1932. Electronic version: <https://tezaurs.lv/mev/>.
- Mielcke, Christian Gottlieb. 1800. *Litauisch-deutsches und deutsch-litauisches Wörter-Buch: worinn das vom Pfarrer Ruhig ... ehemals heraus gegebene zwar zum Grunde gelegt, aber mit sehr vielen Wörtern, Redens-Arten und Sprüchwörtern zur Hälfte vermehrt und verbessert worden von Christian Gottlieb Mielcke*. Parts I and II. Königsberg: Verlag der Hartungschen Hofbuchdruckerey.
- Nesselmann, Ferdinand G. H. 1851. *Wörterbuch der Litauischen Sprache*. Königsberg: Verlag der Gebrüder Bornträger.
- NSB = Niedermann, Max; Alfred Senn; and Franz Brender. *Wörterbuch der litauischen Schriftsprache (Litauisch-Deutsch)*. Vols. 1–5. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1932–1968.
- PKEŽ = Mažulis, Vytautas. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. 4 vols. Vilnius: Mokslas/Mokslas ir enciklopedijų leidykla, 1988–97.
- Ruhig, Philipp. 1747. *Litauisch-Deutsches und Deutsch-Litauisches Lexicon*. Königsberg: J. H. Hartung.
- Schmid, Wolfgang P. 1958. Altpreußisch *lasto* 'Bett'. *Indogermanische Forschungen* 63, 220–27.

- Senn, Alfred. 1958. Review of Fraenkel E., *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Lfg. 4–6. *Deutsche Literatur Zeitung* 79 (7–8), 597–600, apud: <https://etimologija.baltnexus.lt/?w=palėgti>.
- SEJL = Smoczyński, Wojciech. 2007. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno [Vilnius]: Uniwersytet Wileński.
- Skardžius RR = Skardžius, Pranas. *Rinktiniai raštai* (Albertas Rosinas, ed.). Vols. 1–5. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996–1999.
- Smoczyński, Wojciech. 2005. *Lexikon der altpreussischen Verben*. Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck.
- Toporov, V. N. 1990. *Prusskij jazyk. Slovar': L*. Moscow: Nauka.
- Vaillant, André. 1966. *Grammaire comparée des langues slaves 3: le verbe*. Paris: C. Klincksieck.
- Winter, Werner. 1978. The distribution of short and long vowels in stems of the type Lith. *ėsti* : *vėsti* : *mėsti* and OCS *jasti* : *vesti* : *mesti* in Baltic and Slavic languages. Fisiak, Jacek (ed.). *Recent developments in historical phonology*. The Hague–New York: Mouton, 431–46.
- Young, Steven. 2008. Winter's Law and Etymologies, with Special Reference to Lithuanian. *Baltistica* 43(2), 201–18.

Steven Young

Department of Modern Languages, Linguistics, and Intercultural Communication

University of Maryland, Baltimore County

1000 Hilltop Circle

Baltimore, Maryland 21250, USA

young@umbc.edu

KOPSAVILKUMS

Baltu verbu saknes *Iṽg-, *Iṽž-

Steven YOUNG

Rakstā aplūkotas vairākas etimoloģijas, kas piedāvātas dažādām baltu un slāvu valodu saknēm, kuru modelis ir *Iṽg-, *Iṽž-, ieskaitot *leg-, *lež-, *lēg-, *lēž-, kā arī atvasinājumus no tām. Autors secina, ka formāli apsvērumi neļauj mēģināt apvienot visas šīs formas līdz etimonomam *leg^h- ‘gulēt’, kā tas dažreiz tiek mēģināts literatūrā. Drīzāk, kā reizēm tiek atzīts, nepieciešami četri formāli līdzīgi etimoni. Daži no tiem rāda gan *satəm*, gan *centum* reflexus baltu un slāvu valodās un atspoguļo četras atšķirīgas semantiskās līgzdas: 1) ‘gulēt; mazināt’; 2) ‘norimt (par laika apstākļiem, emocijām)’ ar tālāku nozīmi ‘atkusnis’; 3) ‘rāpot, plakans’; un 4) ‘saslimt, slimība’. Visbeidzot, kā norādījis Kazimiers Būga, (*nu-*, *pa-*) *lēg-* (infinitivs (*nu-*, *pa-*) *lēgti*; atvasināts lietvārds *palégys* u. c.) ar nozīmi ‘nopietni saslimt; smaga slimība’ ir bojāta forma, kas diemžēl tagad ir nostiprinājusies valodniecības literatūrā. Šīs formas, kas izsekojamas bijušās Austrumprūsijas 18. un 19. gadsimta lietuviešu–vācu vārdnīcās, būtu jāpārraksta kā citviet apliecinātā *lég-*. Forma ar mainītu saknes vokālismu radusies dažu lietuviešu patskaņu sajaukšanas dēļ izlokšnēs, kas reiz runātas šajā reģionā.

DIE SPUREN HANDSCHRIFTLICHER WÖRTERBÜCHER IN DEN GEDRUCKTEN WÖRTERBÜCHERN KLEINLITAUENS

Vilma ZUBAITIENĖ, Lina PLAUŠINAITYTĖ
Universitāt Vilnius

1. Einleitung

Im 18. Jahrhundert sind im preußischen Königsberg zwei deutsch-litauische und litauisch-deutsche Wörterbücher im Druck erschienen: *Littauisch=Deutsches und Deutsch=Littauisches Lexicon* (1747) von Philipp Ruhig, einem Pfarrer der litauischen Gemeinde in Walterkehmen unweit von Insterburg, dem Verfasser gelehrter Schriften über die litauische Sprache¹, und *Littauisch=Deutsches und Deutsch=Littauisches Wörter=Buch* (1800) von Christian Gottlieb Mielcke, einem Kantor in Pilkallen, welcher unter anderem auch Autor einer Grammatik des Litauischen² war. Die Verfasser beider Werke haben das lexikographische Material aus verschiedenen Quellen geschöpft, waren aber bei ihrer Arbeit zu einem großen Teil auf die handschriftlichen lexikographischen Vorarbeiten angewiesen. Besonders trifft es auf das Lexikon von Ruhig (weiterhin *RL*) zu, welches zwar nicht das erste in Preußen gedruckte lexikographische Werk für Deutsch und Litauisch war, allerdings seinen Vorgänger, das Wörterbuch von Friedrich Wilhelm Haack (1730)³, sowohl hinsichtlich des Umfangs als auch der Qualität des lexikographischen Materials weitgehend übertraf. Mielcke hatte seinem Wörterbuch (weiterhin *MW*) das Lexikon von Ruhig zugrunde gelegt, hat es aber auf der Grundlage anderer handschriftlicher Wörterbücher stark erweitert. Das Ziel dieses Beitrags ist, die Spuren der genannten handschriftlichen Wörterbücher in den gedruckten lexikographischen Werken

¹ *Betrachtung der Littauischen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften*; [...] von Philipp Ruhig, Pfarrern und Seniore zu Walterkehmen, im Hauptamt Insterburg. Königsberg, druckts und verlegt's Johann Heinrich Hartung, 1745.

² *Anfangs=Gründe einer Littauischen Sprach=Lehre, worinn zwar die von dem jüngern Ruhig ehemals herausgegebene Grammatik zum Grunde gelegt, aber mit starken Zusätzen und neuen Ausarbeitungen verbessert und vermehrt* worden von Christian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pilkallen, Königsberg, 1800. Druck und Verlag der Hartung'schen Hofbuchdruckerey.

³ Das erste deutsch-litauische und litauisch-deutsche Druckwörterbuch von Wilhelm Haack, welches im Jahre 1730 in Halle erschienen war, hatte eine einfache alphabetische Struktur und enthielt hauptsächlich nur den Wortschatz aus der unlängst erschienenen litauischen Übersetzung des NT (1727) und der Psalmen (1728).

von Philipp Ruhig und Christian Gottlieb Mielcke nachzuweisen und die Art sowie Intensität deren Verwendung aufzuzeigen.

2. Bekannte Quellen von Ruhigs Lexikon

Ruhig hat im Jahre 1733 die Arbeit am Wörterbuch begonnen, als die Übersetzung der gesamten Bibel ins Litauische bereits fertig gestellt war (die so genannte Quandtsche Bibel, erschienen im Jahre 1735⁴, weiter im Text *QB*). Für die Abfassung des deutsch-litauischen Teils (weiter im Text als *RLde-lt* bezeichnet) hat Ruhig das deutsch-lateinische *Lexicon bipartitum* von Ehrenreich Weismann (die Ausgabe von 1725, weiterhin *Wde-la*)⁵ als Grundlage verwendet, wovon er in der Vorrede berichtet: „legte zum Grunde des deutſchen Regiſters das Lexicon WEISMANNI“ (Ruhig 1747: 4r). Der litauisch-deutsche Teil (weiter im Text *RLlt-de*) entstand auf der Basis zahlreicher unterschiedlicher Quellen. Darunter waren neben eigenen Aufzeichnungen von Ruhig (an der gleichen Stelle der eben zitierten Vorrede heißt es „nebst meinem im Diario gefammelten MSS“) das handschriftliche lexikographische Material, gesammelt von seinem Amtsvorgänger Ernst Dicelius („die locos des fel. Herrn ERNESTI DIZELII“), das in Großlitauen gedruckte Wörterbuch von Schirwid („SCHIRWIDII Polniſch und Littauifches Lexicon, ſo zu Wilda A. 1677. gedruckt“)⁶, das in Halle veröffentlichte deutsch-litauische und litauisch-deutsche Wörterbuch von Friedrich Wilhelm Haack („Hrn. Haacken Vocabularium über das neue Teſtament“)⁷ und sonstige Handschriften (in der Einleitung werden sie als „überhaupt andere MSS“ bezeichnet (*RL*: 4v-4r). Laut Biržiška hat Ruhig neben den Arbeiten von Dicelius noch weitere Wörterbuchhandschriften

⁴ [Johann Jacob Quandt,] *BIBLIA Tai eſti Wiſſas Szwentas Raſtas Sėno ir Naujo Teſtamento, Pagal Wokiſka Perguldima D. Mertino Luteraus Su kiekwienu Pėrfkyrimo trumpu Praneſimmu, ir reikalingu Paſenklinnimu tū paczū 3odziū, kurie kittoje Pėrfkyrimoje randomi, Nū keliū Mokytojū Lietuwoj’ Lietuwiſkay perſtatytas*. Karalāuczujė, 1735. Rāſtais iſpāuſtas pas Iona Endriki Artunga, o pardūdamas pas Pilippā Kriſtupa Kanteri.

⁵ [Eryc Weismann,] *Lexicon bipartitum, Latino-germanicum, et Germanico-latinum* [...] auctore Eryco Weismanno, Stuttgartiæ, Sum[p]tibus, Joh. Bened. Mezleri & Christoph Erhardi, Anno MDCCXXV [1725].

⁶ *DICTIONARIUM TRIUM LINGVARUM, In vſum Studioſe Iuuentutis, AVCTORE R. P. CONSTANTINO SZYRWID ě SOCIETATE JESU[...]* Quarta editio recognita & aucta. Vilnae, Typis Academicis Societatis IESV. Anno Domini M. DC. LXXVII [1677].

⁷ *Vocabularium Litthoanico-Germanicum, et Germanico-Litthoanicum, Darin alle im Neuen Teſtament und Pfalter befindliche Wörter nach dem Alphabeth enthalten ſind [...]* von Friederich Wilhelm Haack / S.S. Theol. Cultore, zur Zeit Docente im Litthauifchen Seminario zu Halle. Halle, Druckts Stephanus Orban, Univerſ. Buchdr., [1730].

sowie andere Materialien herangezogen (Biržiška 1963/²1990: 22). Darunter soll es auch solche gegeben haben, die verschollen sind bzw. ganz oder teilweise vernichtet wurden, allen voran das Wörterbuch von Jacob Brodowski (Biržiška 1953/1998: 193). Auch Petras Jonikas vertrat die gleiche Ansicht (Jonikas 1987: 140), allerdings hat er die möglichen handschriftlichen Quellen nicht genauer definiert.

Die vorliegende Analyse bestätigt weitestgehend die bestehenden Meinungen. Der Vergleich großer Abschnitte im deutsch-litauischen Wörterbuchteil von Ruhig mit dem deutschen Register des *Lexicon bipartitum* von Weismann auf der einen und dem Wortschatz aus der Quandtschen Bibel auf der anderen Seite fördert zutage, dass *RLde-lt* nicht auf diese Quellen beschränkt werden kann, sondern zahlreiche Lemmata und Äquivalente enthält, die weder im als Hauptquelle verwendeten *Wde-la* noch in *QB* vorkommen. Die naheliegende Vermutung lautet deswegen wie folgt: Diese Wörterbuchartikel, die in keiner der genannten Quellen nachzuweisen sind, müssen aus handschriftlichen Wörterbüchern ins Lexikon von Ruhig gelangt sein. Die genaue Bestimmung, welche Handschriften Ruhig benutzt hat, ist allerdings eine verwickelte Aufgabe, weil zahlreiche der fraglichen Wörterbuchartikel in mehreren überlieferten Wörterbuchhandschriften in gleicher Form vorkommen (vgl. weiter unten).

3. Zur allgemeinen Quellenlage des Wörterbuchs von Mielcke

Etwas anders gestaltet sich die Suche nach den handschriftlichen Quellen des Wörterbuchs von Christian Gottlieb Mielcke (1733–1807). Mielcke hat im Jahre 1800 die erweiterte, berichtigte und ergänzte Version des Lexikons von Ruhig herausgebracht, wobei er Ruhigs *Lexicon* im Titel seines Wörterbuchs als Grundlage genannt hat⁸. In seiner Einleitung nennt er die Handschrift von Jacob Brodowski als eine seiner wichtigsten Quellen, erwähnt aber auch „einige handschriftliche Wörterbücher“ (*MW*, Erste Vorrede: 3r–3v). Außerdem vervollständigte Mielcke seine Arbeit durch bildhafte Äußerungen aus dem Gedicht *Metai* („Das Jahr“) von Kristijonas Donelaitis (vgl. Sidabraitė 2014). In der Vorrede beschreibt Mielcke die Schwierigkeiten, die ihm bei der Abfassung des Werks im Wege gestanden haben. Er habe mit Ausnahme des Lexikons von Ruhig und der Handschrift von Brodowski

⁸ *Littauisch=deutsches und Deutsch=littauisches Wörter=Buch, worinn das vom Pfarrer Ruhig zu Walterkehmen ehemals heraus gegebene zwar zum Grunde gelegt, aber mit sehr vielen Wörtern, Redens=Arten und Sprüchwörtern zur Hälfte vermehret und verbeffert worden* von Christian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pillkallen, Königsberg, 1800.

auf kein zusätzliches zuverlässiges lexikographisches Material zurückgreifen können. Für die Erweiterung des Wörterbuchs musste er in den handschriftlichen Wörterverzeichnissen nach verwertbarem Material suchen. Er nennt zwei kleine deutsch-litauische Manuskripte, die sich weder durch Exaktheit noch Ausführlichkeit auszeichneten („find zwey bloß einfeitig, nemlich deutſch=littauifch, und verdienen weder von Seiten der || Richtigkeit noch Vollftändigkeit fonderlich Lob“ (MW, Erste Vorrede: 3r). Von wem diese Handschriften verfasst wurden, hat Mielcke nicht erwähnt, und, möglicherweise, auch nicht gewusst. Jedenfalls sind in Mielckes Wörterbuch Spuren nachweisbar, die auf keine der heute bekannten Wörterbuchhandschriften zurückführen (s. weiter unten).

4. Überlieferte deutsch-litauische Wörterbuchhandschriften

Im 17.-18. Jahrhundert hat sich in Kleinlitauen eine Tradition der handschriftlichen deutsch-litauischen Lexikographie herausgebildet: Das Material aus einem Wörterbuch wurde in ein anderes Wörterbuch übernommen, dieses bildete dann die Grundlage für weitere Abschriften, wobei die jeweiligen Abschreiber den Wörterbuchtext mehr oder weniger verändert und ergänzt haben (dazu vgl. Urbutis 1987, Urbutis 1999/2008: 622, Schiller 2010: 49–209). Auf diese Weise sind ganze handschriftliche Wörterbuchfamilien entstanden, deren Prototyp(en) allerdings bislang nicht gefunden werden konnte(n). Dennoch zeigen identische Wörterbuchartikel und vielfach gleicher Wortschatz, dass die vorhandenen Handschriften eng miteinander verwandt sind. Bis vor kurzem waren fünf überlieferte handschriftliche Wörterbücher bekannt, die unmittelbar oder über die aus ihnen rekonstruierbaren hypothetischen Vorstufen als Quellen für Ruhig und/oder Mielcke in Frage kommen und in diesem Aufsatz diskutiert werden: *Lexicon Lithuanicum* (weiterhin *Lex*), *Clavis Germanico-Lithvanica* (weiterhin *C*), das *Lexikon Germanico-Lithvanicum* von Jacob Brodowski (weiterhin *B*), das so genannte Richter Wörterbuch (*R*) und das so genannte Krause-Wörterbuch (*Q*) (s. unten). Vor einigen Jahren ist vom Prager Lituanisten Ilja Lemeškin in der Tschechischen Nationalbibliothek in Prag eine weitere, derselben Wörterbuchfamilie zugehörige, Handschrift (wieder-)gefunden worden (das s. g. Prager Wörterbuch, seitdem nach dem Fundort als *P* gekennzeichnet), welche allerdings nicht in diese Untersuchung einbezogen wurde.⁹

⁹ Die Genese, Autorschaft, Besitzer des Prager Wörterbuchs sind von Lemeškin 2012, 2013, 2014, Blažienė 2014 und Triškaitė 2014 ausführlich behandelt worden. Es handelt

4.1. *Lexicon Lithuanicum*

Als die früheste überlieferte Handschrift dieser Wörterbuchfamilie gilt das um die Mitte des 17. Jh.-s entstandene anonyme deutsch-litauische *Lexicon Lithuanicum*, welches von Jurgis Gerullis dem Grammatikographen Daniel Klein zugeschrieben wurde (Gerullis 1922: 233). Allerdings ist Vincentas Drotvinas, der die Schreibweise in *Lex* und in den Grammatiken des Litauischen von Daniel Klein in einer separaten Untersuchung abgehandelt hat, nicht zum Schluss gekommen, dass es sich bei *Lex* um ein Werk von Klein handelte (Drotvinas 1987: 10–15). Diese Feststellung wird indirekt auch durch die Ergebnisse einer Untersuchung der Archivdokumente gestützt, der zufolge das vermeintlich fast fertige litauische Lexikon von Daniel Klein im Jahre 1656 einem Brand zum Opfer gefallen war und wohl nie komplett wiederhergestellt wurde (Citavičiūtė 2011: 32–33).

4.2. Die Wörterbücher *Q* und *R*

Aus dem 18. Jh. sind zwei verwandte Wörterbuchhandschriften *Q*, *R* und das seit einigen Jahren wieder aufgetauchte *P* überliefert. Zu derselben Wörterbuchfamilie gehört noch mindestens eine nicht bzw. nur fragmentarisch in Sekundärabschriften überlieferte Handschrift *Q1*. Bei *R* handelt es sich um eine im Jahre 1728 angefertigte etwa 300 Seiten umfassende und nach seinem möglichen Abschreiber Johann Richter¹⁰ benannte lexikographische Arbeit. Das genaue Anfertigungsdatum von *Q*, das nach dem Namen seines späteren Besitzers August Gotthilf Krause benannt wurde, ist nicht bekannt. Beide Wörterbücher sind eng miteinander verwandt und gehen auf ein im ausgehenden 17. Jh. entstandenes deutsch-litauisches handschriftliches Wörterbuch zurück, das lediglich hypothetisch rekonstruiert werden kann. Das Verhältnis der Handschriften *R* und *Q* zueinander und deren teilweise rekonstruierbare hypothetische Vorlage haben Urbutis 1987: 57–75 und Schiller (2002: 159–172; 2005: 152–160; 2007: 39–55) ausführlich behandelt, wobei Urbutis als erster von der Existenz eines gemeinsamen Vorgängerwörterbuchs **Q* für *R* und *Q* (und auch *C*, s. 4.3), gesprochen hat.

sich um eine anonym angefertigte Handschrift, die ursprünglich von einem der Besitzer fälschlicherweise Friedrich Wilhelm Haack zugeschrieben wurde. Da *P* den Verfasserinnen dieser Untersuchung nicht zugänglich war, wurde auf seine (nur bruchstückhaft aus Zitaten in wissenschaftlicher Literatur mögliche) Heranziehung verzichtet, zumal von Triškaitė (2014: 305) bereits festgestellt wurde, dass *P* mit den Handschriften *Lex*, *R*, *Q* und *Q1* eng verwandt ist, wobei es dem Krause-Wörterbuch am nächsten steht.

¹⁰ Johann Richter (1705–1754) war eine Zeitlang Leiter des Litauischen Seminars in Halle.

Schiller hat ebenfalls eine argumentierte Begründung für die Annahme eines von ihr als Prä-Richter/Krause (*PRK*) bezeichneten Wörterbuches vorgelegt, das chronologisch jünger als *Lex* aber älter als *C* war (Schiller 2005: 155, vgl. auch Triškaitė 2008: 17). Diese Handschrift soll die Grundlage von *Q* und *R* gebildet haben, seine Spuren sind in *C* erkennbar. Als sein möglicher Verfasser wird Theophil Schulz vermutet, der in der Einleitung zu der 1673 von ihm herausgegebenen Grammatik von der Anfertigung eines solchen Wörterbuchs berichtete (Schiller 2005: 158).

Neben den bereits genannten, auf eine gemeinsame Vorlage zurückgehenden *R*, *Q* und *P* ist aus dem 18. Jh. noch eine Wörterbuchhandschrift bekannt. Vor dem zweiten Weltkrieg wurde in Königsberg gemeinsam mit *Q* eine weitere lexikographische Arbeit aufbewahrt, die wegen unverkennbaren Verwandtschaft mit *Q* als *Q1* bezeichnet wurde. Sie gilt als verschollen, aber einige knappe Fragmente sind in den Aufzeichnungen von Kazimieras Būga und Pranas Skardžius erhalten geblieben. Skardžius hat aus *Q1* über 100 Wörter exzerpiert und sie in sein Werk *Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen* (1931, weiterhin als *SLA* bezeichnet) aufgenommen. Abgesehen von enger Verwandtschaft mit *Q* zeichnete sich *Q1* auch durch einige Besonderheiten aus (vgl. Zubaitienė 2009: 19–40).

4.3. *Clavis Germanico-Lithuana*

Ende des 17. Jahrhunderts wurde das handschriftliche Wörterbuch *Clavis Germanico-Lithuana* (weiterhin als *C* bezeichnet) geschrieben oder aus verschiedenen Quellen kompiliert (vgl. ausführlicher Triškaitė 2008: 44–158; Schiller 2002: 159–172; Schiller 2007: 39–57). *C* stellt die umfangreichste überlieferte deutsch-litauische Wortschatzsammlung des 17. Jahrhunderts dar. Die Autorschaft dieser Handschrift wurde lange Zeit Friedrich Prätorius zugeschrieben, allerdings hat Birutė Triškaitė, in Anlehnung an die von Christiane Schiller geäußerten und begründeten Zweifel an der Autorschaft von Prätorius (vgl. Schiller 2002), auf der Grundlage des Schriftvergleichs von Prätorius und des Schreibers von *C* definitiv nachweisen können, dass Prätorius nicht der Kompilator von *C* sein konnte (vgl. Triškaitė 2015: 252). Laut Schiller konnte Friedrich Prätorius ein älteres Wörterbuch der Bibelwörter verfasst haben, welches er, so das Zeugnis des Zeitgenossen Theodor Lepner, anhand der Bibelkonkordanzen von Conrad Agricola erstellt hat. Das Material aus diesem Wörterbuch bildete die Grundlage für einen Teil von *C* (Schiller 2002: 159–172). Der Rest des Wörterbuchmaterials kam aus anderen handschriftlichen Quellen, die Verwandte oder Vorläufer

von *Lex*, *Q*¹¹ und *R* waren. Die Frage nach der Autorschaft von *C* ist bislang unzureichend erforscht, *C* gilt derzeit als anonym. Außerdem hat Triškaitė (2013: 39–86) interessante Details über die Ergänzungen und den Verbleib der Handschrift im 18. Jh. veröffentlicht. Es zeigte sich, dass *C* eine Zeitlang Peter Gottlieb Mielcke, dem Vater des Wörterbuchverfassers Christian Gottlieb Mielcke, gehörte und von ihm in vielfacher Hinsicht ergänzt wurde. Allerdings blieb das Manuskript nicht im Familienbesitz und wurde an einen Amtskollegen weitergegeben, so dass Christian Gottlieb es nicht für die Abfassung seines Wörterbuchs verwenden konnte. Es finden sich laut Triškaitė (vgl. ebd. 71 und Fußnoten 91, 92) in *MW* keine Spuren von *C* (abgesehen von den Gemeinsamkeiten, welche über *RL* in *MW* aufgenommen wurden).

4.4. *Brodowskis Lexicon Germanico-Lithuanicum et Lithuanico-Germanicum*

Das umfangreichste handschriftliche Wörterbuch *Lexicon Germanico-Lithuanicum et Lithuanico-Germanicum* (weiterhin als *B* bezeichnet) hat der Präsentor von Trempen Jacob Brodowski (1692–1744) um das Jahr 1740 herum erstellt, wobei der abschließenden Niederschrift zumindest des deutsch-litauischen Teils einige Jahrzehnte sorgfältiger Sammel- und Vorbereitungsarbeiten vorausgegangen waren (vgl. Ostermeyer 1780: 91; Mielcke 1800: 3v; ferner auch Plaušinaitytė 2010: 38–42). Von dem Brodowskischen Wörterbuch ist nur die unvollständige deutsch-litauische Wörterbuchhälfte bis heute erhalten geblieben. Der überlieferte Teil umfasst die Seiten 39–1050, bis zum Eintrag *Scharwercker*. Das Wörterbuch enthält zahlreiche umgangssprachliche Wörter, Synonyme, biblische und sonstige Eigen- und Ortsnamen, Realien mit deren Erklärungen und Bibelzitate aus der litauischen Bibelausgabe von 1735. Darüber hinaus bietet es unzählige litauische Phraseologismen, Sprichwörter und Sprüche, welche in die Wörterbuchmikrostruktur integriert sind. Brodowski legte dem deutschen Register des deutsch-litauischen Wörterbuchteils das Verzeichnis der biblischen Wörter *Concordantiae Bibliorum* von Conrad Agricola in der Ausgabe von 1674 (Drotvina 2000: 18–19; Plaušinaitytė 2010: 161–191) sowie das deutsch-lateinische Wörterbuch *Clavis Germanico-Latinae* von Johann Jacob Dentzler (am ehesten die Ausgabe von 1709) (Plaušinaitytė 2010: 28, 192–222) zugrunde, suchte die litauischen Äquivalente in der litauischen Bibelausgabe von 1735 heraus, ergänzte den litauischen Teil durch das

¹¹ In Christiane Schillers Forschungen als *K* bezeichnet.

Material aus *C* und stützte sich auf die eigens verfasste Sprichwörtersammlung *Littaufische Sprichwörter u[nd] Rāthfel*¹².

In diesem Geflecht von auf direkte und indirekte Weise miteinander verwandten handschriftlichen Wörterbüchern sind auch die Quellen für die Ergänzungen der Wörterbücher von Ruhig und Mielcke zu suchen.

5. Das Lexikon von Ruhig und handschriftliche Wörterbücher

Wie bereits erwähnt, hat die textvergleichende Analyse von *RLde-lt*, *Wde-lt* und *QB* ergeben, dass *RLde-lt* Wörterbuchartikel enthält, die weder mit dem Wörterbuch von Weismann noch mit den biblischen Konkordanzen in Verbindung gesetzt werden können. Der Vergleich mit den handschriftlichen Wörterbüchern Kleinlitauens, und zwar *Lexicon Lithuanicum (Lex)*, Krause-Wörterbuch (*Q*), Richter-Wörterbuch (*R*), *Clavis Germanico-Lithvana (C)* und dem Brodowskischen Wörterbuch (*B*) bringt zahlreiche Ähnlichkeiten zwischen den Handschriften und *RLde-lt* zum Vorschein:

1) Gleiche Anordnung der aufeinander folgenden Wörterbuchartikel, z. B.:

(1)

Lex 10:	CI 176:	Q 51:	R 22	B 151:	RLde-lt 40:
<i>Auffwafchen</i> pamasgoti	<i>Auffwafchen</i> Pamažgoti, mažgojau, jau, ū	<i>Auffwafchen</i> Pamažgoti	<i>Auffwafchen</i> Pamazgoti	<i>Auffwafchen</i> Nu- Pamažgóti	<i>aufwafchen</i> , Apmažgóju
–	–	–	–	/Auffwafch/ Geld Mažgojimo Alga	–
<i>Auffwafchtuch</i> Masgote	<i>AuffwafchTuch</i> . Mažgote, ês. F.	<i>Auffwafch=Tuch</i> Mažgote	–	/Auffwafch/ Tuch Mažgóte	<i>Aufwafchtuch</i> , Mažgótê, ês, f.
<i>Auffwafch-</i> <i>wafchen</i> Pamasgos	/Auffwafch/ Wafchen. Pamažgos, ū. Pl. F.	<i>Auffwafch=Wafchen</i> Pamažgos	<i>Auffwafch=Wafchen</i> Pamazgos	/Auffwafch/ Wafchen Pamažgos	<i>Aufwafchwafchen</i> , Pamažgos, gū, f. pl.
<i>Auffwafchen</i> Ampalas	<i>Auffwafchen</i> . Am̃palas, ô. M.	<i>Auff=wafchen</i> Ampalas	<i>Auffwafchen</i> Ampalas	<i>Auffwafchen</i> Ampalas	<i>Aufwafchen</i> <i>auf dem Eife</i> , Ampalas, lo, m.

2) Zusammensetzungen in der Lemmaposition, die bis auf vereinzelte Ausnahmen in allen Wörterbüchern identisch sind, z. B.:

¹² Über die Autorschaft der lange Zeit als anonym bezeichneten Sprichwörtersammlung s. Aleknavičienė 2011: 39–73.

(2)

Lex	C	Q	R	B	RLde-lt
<i>Back ofen</i> <i>Loch Pryžada</i> <i>Lex 12a</i>	<i>Back=Ofenloch.</i> Prižada. Pecžaus Anga, ôs CI 228	<i>Back=Offen</i> <i>Loch Pryžada</i> Q 65	–	<i>/Backofen/¹³Loch</i> Prižada, Pécžaus anga B 182	[<i>Backen</i> ¹⁴] <i>Backofenloch,</i> Pryžada, ôs, f. <i>RLde-lt 51</i>
<i>Erbtheilung</i> <i>Dallybos</i> <i>Lex 31</i>	<i>Erbtheilung.</i> Dallybos CI 577	<i>Erbtheilung</i> Dallybos Q 158	<i>Erbtheilung</i> Dallybos R 76	<i>Erbtheilung.</i> Dalijimas, Daljybos B 419	[<i>Erb</i>] <i>Erbtheilung,</i> Dalybos, bú, F. pl. <i>RLde-lt 122</i>
<i>Flederwifch</i> <i>Sžlútgirne</i> <i>Lex 36a</i>	<i>/Fleder/Wifch.</i> Sžlútgirne, es. F. CI 668	<i>Fleder=Wifch</i> Sžlút=girne Q 187	<i>/Fleder/Wifch.</i> Sžlút girne R 89	<i>Flederwifch</i> Sžlútgirne. Spárnas Žafiu B 479	[<i>Fledermaus</i>] <i>Flederwifch,</i> Sžlotgirnė, ês, F. <i>RLde-lt 142</i>
<i>Hagedrüfen</i> <i>Szaßbaudzei</i> <i>Lex 45</i>	<i>Hage Drüfen</i> <i>am Halß.</i> Szaßbaudzei CI 832	<i>Hagedrüßen</i> Szaßbaudzei Q 239	<i>/Hage/drüfe</i> Szaßbaudzei R 112	<i>/Hage/drüfen</i> Szaßbaudzei, Sžunwotis B 621	[<i>Hagebüche</i>] <i>Hagedrüfe,</i> Szaßbaudis, džio, m. <i>RLde-lt 188</i>
<i>Halßfielen</i> <i>Delinge</i> <i>Lex 45a</i>	<i>Halß=Siele.</i> Delinge, ês. F. Kaklinyczia, ôs. F. CI 840	<i>Halßfielen</i> Delinge. Kaklinyczia Q 241	<i>/Halß/Sielen</i> Delinge. [darüber andere Hand:] U[3?] <i>miczios</i> Kaklinyczia [inkai] R 113	<i>/Hals/Siehle.</i> Deline. Delinge, Kaklinyczia B 625	[<i>Hals</i>]: <i>Halsfiel,</i> Dėlinė, ês, F. <i>RLde-lt 189</i>

- 3) Gleiche mehrgliedrige Wortverbindungen oder Mehr-Wort-Lexeme in der Lemmaposition bei größtenteils identischen litauischen Äquivalenten, z. B.:

(3)

Lex 18a: Blinde Kuhe spielen Gužineti

CI 368: *Blinde Kuhe spielen.* Gužineti, Gužineju, jau, fu

Q 96: *Blinde Kuhe spiele*[n] Gužineti

R 45: *Blinde Kuh spielen* Gužineti

B 270: */Blinde Kuh/ spielen* gužinėti

RLde-lt 78: [Blind] blinde Kuh spielen Gužinėju, ėjau, ėfu, ėti

¹³ Ein zwischen den Schrägstrichen geschriebenes Wort bedeutet, dass es im Wörterbuch an dieser Stelle nicht geschrieben ist, sondern durch ein Wiederholungszeichen (häufig einen einfachen Strich) ersetzt wurde.

¹⁴ Das Wörterbuch von Ruhig hat eine nestalphabetische Struktur, bei der Zusammensetzungen und Ableitungen als Sublemmata im Wörterbuchartikel des Hauptwortes verzeichnet sind. Hier und weiterhin werden zur besseren Verfolgbarkeit die entsprechenden Nesteingangslemmata in eckigen Klammern angegeben.

Lex 23a: Dicke Ende eines Eyes Pućzka
CI 462: Dicke End eines Eÿes: Puczka, ôs. F. Tuczka
Q 121: Dicke End eines Eÿes Tuczka
R 58: Dicke End eines Eÿs Tuczka
B 347: /Dick End/ des Eÿes Puczka, Tuczka
RLde-lt 100: [Dick] dick Ende vom Ey, Pûcžkà, ôs, f.

Lex 36: Fieber d[as] heimliche Slabdruggys
CI 884: Heimlich Fieber. Slapdruggys, io. M.
Q 250: Heimliche Fieber Slapdruggys
R 118: /Heimlich/Fieber Slapdruggÿs.
B 470: Heimlich verzehrend Fieber Slapdruggis, Drugis flaptintis
RLde-lt 140: [Fieber]: das heimliche Fieber, Slap=Druggys, gio, m.

- 4) Äquivalente, die in *RLde-lt* als Ergänzungen zu den aus *QB* übernommenen litauischen Lexemen hinzugeschrieben sind, fallen mit denen in handschriftlichen Wörterbüchern zusammen, z. B.:

(4)

Lex 14: Beinhaus, Kaulinyczia
CI 268: Bein/Hauß. Káulinyczia, ôs. cze, ês. F.
Q 75: Bein=Hauß Kaulinyczia
R 34: Bein=Hauß Kaulinÿczia
B 211: Bein Hauß. Lawon= Kaulû Buttélis. Hiob 30,24. Kaulinÿcia
RLde-lt 59: [Bein] Beinhaus, Buttélis Lawón=Kauliû, Kaukoliû, Job. XXX. 2. Kaulinÿcia, íôs, f.

Lex 60a: Maubeeren Medinnes Kraußes
CII 25: /Maul/Beerbaum. Medinne Krauße
Q 340: MaulbeerBaum. Medinne Kraufze
R 158: /Maulbeeren/baum Medinne Kraufze
B 192: /Lemma Baum/ Maulbeerbaum medinne Krauße. Mórû médis 2 Sam 5,23 [etc.]
RLde-lt 252: [Maul] Maulbeere, Móriû ûga, Amos. VII. 14. Medinnés Kraußés, f. pl.

Die oben unter (1)–(4) angeführten Beispiele belegen zwar die Verbindung von *RLde-lt* zu den überlieferten handschriftlichen Wörterbüchern, erlauben aber noch kaum eine genauere Differenzierung der möglichen Quellen.

An folgenden Beispielen kann man beobachten, dass die nicht aus Weismann und der litauischen Bibelübersetzung stammenden Wörterbuchartikel des *RLde-lt* eine engere Verbindung zu den späteren

handschriftlichen Wörterbüchern und nicht zu der ältesten überlieferten Handschrift *Lex* belegen:

(5)

<i>Lex</i>	<i>C</i>	<i>Q</i>	<i>R</i>	<i>B</i>	<i>RLde-lt</i>
–	/Flob/Höltzchen. Plude, es. F. CI 676	Flobhöltzchen Plude Q 189	/Flob/höltzchen Plude R 90	Flob Hóltzer am Netz. Plude B 485	[Flóß] Floßhólzser am Netze, Plúdēs, džiu, F. pl. <i>RLde-lt</i> 144
–	GrunDonneritag. Wellū Welykas. Žalas Ketwergas. CI 917	Gründoneritag Wellu=Wellykos Q 235	/Grün/ Donneritag. Wellu wellykos R 110	/Grün/Doneritag. Žal's Czetwerg's. Wellu Welykas B 608	[Grün] Gründonneritag Žalafis Czetwergas, Wēlū Welykos <i>RLde-lt</i> 184
–	PfaunFeift Skus- bezdalis, liō. M. CII 204	Pfaun Feift Skufbezdalis Q 383	/Pfau/Feift Skufbezdalis R 178	Pfau Feift [ve]l.Mift. <i>terræ foetus, tumor</i> Skusbezdalis [ve]l. Ku3bezdalis B 971	[Pfau] Pfaunenmift, Skusbezdalas, lo, m. <i>RLde-lt</i> 276
–	Schmal Stuck. Laibikkas, kō. M. CII 456	SchmalStück Labikkis Q 454	/Schmall/Stück Laibikkis R 206	[nicht überliefert]	[Schmal] schmaale Stück im Felde, Laibikis, kio, m. <i>RLde-lt</i> 312
–	/Schulter/Stück. Loftalka, ōs. F. CII 500	SchulterStück Loftalka Q 466	/Schulter/Stück Loftalka R 210	[nicht überliefert]	[Schulter] Schulterstück am Hemde, Lóftalka, kōs, f. <i>RLde-lt</i> 318

Aus diesem Grund kann man *Lex* aus der Liste der fraglichen unmittelbaren Quellen von *RLde-lt* entfernen. Die oben aufgelisteten Wörterbuchartikel gehen wohl alle auf das Vorläuferwörterbuch vom Typ *Q*, d. h., auf das hypothetische **Q*¹⁵ oder seine Varianten, zurück. **Q* muss auch eine der Quellen von *C* gebildet haben, wie die zahlreichen beinahe identischen Stellen in den obigen Beispielen zeigen. *C* selbst hingegen kommt als Vorlage für *RLde-lt* kaum direkt in Frage. Das tritt an denjenigen Stellen deutlich zutage, wo das Ruhigsche Lexikon dem Wörterbuch *Q* (und nur teilweise *R*) näher steht als *C*:

(6)

CI 482: *Drey Pölichen*. Tripelkis, Dwilikkis, kio. M.

Q 129: *Dreypölichen* Tripelikkis. Dwilekkis

R 62: *Dreypölicher* Tripelikkis, Dwilikkis, Heidukkis

B 363: *Dreypölicher* Tripelikkis. Dwilikkis

RLde-lt 104: [drey]: *Dreypelcher*, Tripelikkis, kio, m. Dwilēkis, ēkio, m. Eidžukas, ko, M.

¹⁵ Schiller bezeichnet es als *Prä-Richter/Krause (PRK)*.

CI 1079: /*Klufft/Holtz*. Plaufka, ôs, F.

Q 300: *Klufft Holtz* Plaufka. Pagalys

R 140: /*Klufft/Holtz* Plaufka. Pagalys

B 803: /*Klufft/ ein StückHolz*. Pagalys, Plaufka.

RLde-lt 226: /*Klufft/ ein StückHolz*. Pagalys, Plaufka, kôs, f.

Beim ersten Beispiel oben ist auf die Form *dvylekis* zu achten, die nur in *Q* und *RLde-lt* mit der Lautung *e* belegt ist. Im zweiten Beispiel zeigen die litauischen Äquivalente eine nähere Verbindung zu *Q*, *R* und *B*.

Die Annahme, dass *C* nicht unmittelbar als Quelle von *RLde-lt* benutzt wurde, wird außerdem durch die Fälle bekräftigt, bei denen ein in *R*, *Q* und *RLde-lt* vorhandener Artikel in *C* fehlt:

(7)

C–

Q 158: *Erbetene Hülffe* Talka

R 76: *Erbetene Hülffe* Talka

B 417: /*Erbe/tene Hülffe* Talka

RLde-lt 122: *erbetene Hülfe zur Feldarbeit*, Talkà, ôs, f.

C–

Q 293: *Kebsweib*

R 136: *Kebsweib*

B 774: *Kebs Weib*. ne tikkroji Pati *Gen 22,24*, ne priwenczawota Pati 2 *Sam 3,7. C 5,13.*, 20 Priemote. *Dan 5,2*. Nepriwenczawota Moterißke 2 *Macc 4,30*. Newenczawóta, Kékße, Priegdienininke Priegulka, Padraubele.

RLde-lt 220: *Kebsweib*, Netikroji Pati, *Gen. XXII. 24*. Nepriwinčia-wóta, Pati, 2 *Sam. III. 7*. Priëmotè, ters, *Dan. V. 2*. Padraugèje, èjôs, f. Prigulkà, kôs, f.

Diese Tatsache, gebündelt mit anderen Merkmalen (wie die größere Ähnlichkeit von *RLde-lt* und *Q* in den Beispielen (6)), schließt auch *C* als unmittelbare Quelle für *RLde-lt* aus.

Eine noch genauere Bestimmung der Quellen scheint möglich, wenn man die Wörter, die Skardžius aus dem inzwischen verschollenen *Q1* herausgeschrieben hat, und die entsprechenden Einträge in *R* und *Q* sowie die Äquivalente, die im Wörterbuch von Ruhig erfasst sind, gegenüberstellt. Auf diese Weise bemerkt man zwischen *RLde-lt* und *Q1* Übereinstimmungen, die weder in *Q* noch in *R* nachweisbar sind¹⁶, z. B.:

¹⁶ Auch in *Lex* und *C*, die aufgrund anderer Merkmale aus der engeren Quellenauswahl bereits ausrangiert wurden, fehlen diese Äquivalente oder komplette Wörterbuchartikel.

(8)

Q	R	Q1	B	RLde-lt
<i>Fuchs-schwänzen</i> Pagliebti Q 198	<i>Fuchs-schwänzen</i> Pagliebti R 94	<i>giglawoti</i> ‚fuchsschwänzen‘ Q1 147 (SLA 133)	[<i>Fuchs</i>] <i>Schwänzen</i> Paklepūti, wiburūti, meilauti, pagliebti, paklepčauti, patofieti. B 505	[<i>Fuchs</i>] <i>fuchsschwänzen</i> , Wyburoju, Giglawoju RLde-lt 160
<i>Mörferkeul</i> Q 351	–	<i>tulmocius</i> ‚Mörserkeule von Messing‘ Q1 289 (SLA 284)	[<i>Mörfer</i>] <i>Keul</i> . Kyliš, Peftókas, Pėbczius, Tulkoczus, Mezero Kamštis B 923	[<i>Mörfel</i>] <i>Mörfel von Meßing</i> , Tulmócius, óciaus, Mėzerkyliš, lio, Pėftókas, óko, m. RLde-lt 259
<i>Sacriřteĳ</i> Sakriřtije Q 426	<i>Sacriřteĳ</i> Sacriřtije R 115	<i>szwentlycja</i> ‚Sakristei‘ Q1 345 (SLA 277)	<i>Sacriřteĳ</i> ‚Sakriřtije, Kamarele, Drezkamara B 1033	<i>Sacriřteĳ</i> , <i>Szwentlycja</i> , yćios, f. <i>RLde-lt</i> 298
<i>Schlagbaum</i> Q 449	/Schlag/baum R 204	<i>kabalnicia</i> ‚Schlagbaum‘ Q1 361 (SLA 150)	[nicht überliefert]	[<i>Schlag</i>] <i>Schlagbaum</i> , Kabalnyćia, ćios, f. RLde-lt 309

Einen handfesten Beweis der näheren Verbindung zwischen Q1 und RLde-lt liefern außerdem die Äquivalente der Substantive *Säufer* und *Trunkenbold*:

(9)

Q	R	Q1	B	RLde-lt
<i>Säufer</i> Girtūkle Q 431	<i>Säufer</i> Girtūkle R 197	<i>varenka</i> ‚Säufer, Trunkenbold‘ girtūklis, kaklēga, melu warenka, wamzdis Q1 349 (SLA 290)	<i>Sauffer</i> <i>Girtóklis</i> <i>Prov</i> 23,20,21. <i>Szun</i> = <i>malkis</i> , <i>Girra</i> . <i>Pjonyćzia</i> , <i>Pergirrelis</i> , <i>Pizlas der alles</i> <i>durchbringt veräuřft</i> , <i>durch die Gurgel jagt</i> . B 1042	Säufer, Girtóklis, klė, fubft. mob. Kaklēgā, gős, M. F. Mėliu=Warėnka, Wamzdis, Pijonićia, ćios, m. f. <i>RLde-lt</i> 300
<i>Trunken-bold</i> . Girtūkle Q 532	/Truncken/bold Girtūkle R 238	girtūklis, kaklēga, mėlu wamzdis, warėnka Q1 421 (SLA 290)	[nicht überliefert]	<i>Trunkenbold</i> , Girtóklis, klio, m. Kaklēgā, ěgos, Mėliu Wamzdis, Warėnka RLde-lt 357

Die Äquivalenten *kaklēga*, *mėliu wamzdis* und *varenka* sind nur im Wörterbuch von Ruhig und in der Handschrift Q1 zu finden. Gemeinsam mit den oben genannten nur in Q1 und Ruhig vorgefundenen Äquivalenten weisen sie ziemlich zuversichtlich auf eine engere Verwandtschaft dieser Wörterbücher hin. Genau festzustellen, ob Ruhig unmittelbar die Handschrift Q1 bzw.

irgendeine weitere eng damit verwandte (Vorläufer-)Handschrift exzerpiert hat, ist aufgrund der bruchstückhaften sekundären Überlieferung von Q1 nicht möglich.

Die oben angeführten Vergleichstabellen enthalten auch das lexikographische Material aus *B* (soweit es wegen unvollständiger Überlieferung vorhanden ist), das bislang unkommentiert blieb. Es stellt sich die Frage, in welchem Verhältnis der überlieferte Teil von *B* zu *RLde-lt* steht?

Da *B* eine sehr reichhaltige Wortschatzsammlung darstellt und beim ersten Blick auch viele Gemeinsamkeiten mit *RLde-lt* enthält, scheint die Annahme zunächst berechtigt, dass Ruhig *B* als Quelle benutzt hat.¹⁷ Allerdings stehen dieser These einige Argumente entgegen: 1) aus dem Vergleich des Materials in allen Wörterbüchern wird ersichtlich, dass das für *B* und *RLde-lt* gemeinsame lexikographische Material in den kleineren Wörterbüchern *Q* und *R* (und teilweise *Lex* und *C*) ebenfalls verzeichnet ist. In *B* kommt es allerdings stark erweitert vor. Dies spricht vielmehr für die Verwendung einer gemeinsamen Quelle, deren Material von dem Verfasser von *B* noch ergänzt wurde; 2) die Tatsache, dass *B* im Vergleich zum Wörterbuch von Ruhig viel mehr Material enthält, stellt den zweiten Grund dar, warum *B* als unmittelbare Quelle für *RLde-lt* nicht in Frage kommt: man könnte kaum erklären, warum Ruhig nur ein kleines Bruchstück aus dem reichhaltigen Material von *B* übernommen hat; 3) die nur für *RLde-lt* und *Q1* gemeinsamen litauischen Äquivalente (z. B. *kaklėga*, *mielių vamzdīs* und *varenka*), sind in *B* auch nicht enthalten, was zu einem noch weiteren Schluss führen kann, dass die von Ruhig und Brodowski benutzten Quellen verwandt, aber nicht identisch waren.

Demgegenüber gibt es aber in *RL* und *B* manche Gemeinsamkeiten, die einzigartig und in keinem der bekannten Wörterbücher bezeugt sind. Aussagekräftig sind vor allem folgende Fälle:

- 1) Übereinstimmungen nicht nur der Lemmawörter, sondern auch der deutschen Bedeutungserklärungen und litauischen Entsprechungen:
(10)

B 184: /Bären/Hund Briton's, medelenckas Szū

RLde-lt 52: Bårenhund, Brittónas, óno, m. Medelenckas Szū

B 314: Coloriren rangyti Bálfa

RLde-lt 92: Coloriren mit der Stimme, álafu žaidžiu, Balfą rangau

¹⁷ Diese Hypothese hat Vilma Zubaitienė in ihrer Dissertationsschrift 2007 aufgestellt (Zubaitienė 2007: 115–131). In einer später über das *Lexikon* von Ruhig verfassten Monographie hat sie diese Bahauptung jedoch relativiert und von der möglichen gemeinsamen Quelle gesprochen (Zubaitienė 2010: 291, 549).

B 314: *Comma*. Tarp-brukšnelis, Skirimelis [...]
 RLde-lt 92 *Comma*, Tarpbrukšnelis, ėlio, m. Skyrimėlis, ėlio, m.

B 537: *Gegen/Schein vom Himmel, Feuer*, Pažóra, Gaiřa, Gaiřa
 RLde-lt 163: *Gegenſchein am Himmel*, Pářaras, ro, m. Gaiřà, ôs, F. Gaiřà, ôs, f.

B 640: *Hafiliren* lóbtì, Bėlitis, darkÿtis
 RLde-lt 191: *Hafeliren*, Darkaus, Szėlijos, Lořtù

Kleinere Unterschiede in der Schreibung der litauischen Äquivalente (*Briton's* vs. *Brittonas*) oder deutschen Lemma-Wörter (*hasiliren* vs. *haseliren*) sowie manche Unterschiede in den Formulierungen (*Coloriren* vs. *Coloriren mit der Stimme*) verstärken nur den Anschein, dass die Verbindung zwischen *B* und *RLde-lt* keine unmittelbare ist, sondern auf der unabhängigen Verwendung einer gemeinsamen Quelle basiert.

2) gleiche lemmatisierte Mehr-Wort-Verbindungen:

(11)

B 283: *Böttchen, das Eßten zutrag[en]* Laukneße
 RLde-lt 81: *Bötchen, ſubft. das Eßten zu tragen*, Lauknebė, ės, f.

B 518: *Gällen das Bittere im Mund*. Dwozga Burnoj'
 RLde-lt 157: *Gällen im Munde*, Dwozga Búrnoj'

B 806: */Knoppel/ an der Glocke* Búže
 RLde-lt 228: *Knöpel in der Glocke*, Bóžė, ės, f.

B 831: *Kützing in den Fiſchen*. *Apžarnis*
 RLde-lt 235: *Kützung vom Fiſch*, *ápžarnis*, nio, m.

Die unwesentlichen Unterschiede (z. B. durch veränderte Schreibweise oder die Verwendung einer anderen Präposition) sind auch durch die getrennte Verwendung gleicher Quelle erklärbar.

Die oben angegebenen Mehr-Wort-Lemmata sind auch in der Hinsicht interessant, als sie oft keine mehr oder weniger lexikalisierte deutschsprachige Wendung, sondern eher eine Explikation des litauischen Äquivalentes darstellen (*Knöpel an der Glocke* für *buožė*, *Kützung vom Fisch* für *apžarnis*). Solche in der Ausgangssprache nicht lexikalisierten Mehr-Wort-Einheiten werden in den Wörterbüchern dann zu Lemmata, wenn diese Wörterbücher durch die Umkehrung anderer Wörterbücher bzw. einzelner Wörterbuchartikel erstellt werden, und die ursprünglich wegen des Fehlens eines unmittelbaren zieldsprachlichen Äquivalents entstandenen Erklärungen der ausgangssprachlichen

Lemmata selbst zu Mehr-Wort-Lemmata werden¹⁸. Es ist also möglich, dass die hier hypothetisch angenommene Quelle einen litauisch-deutschen Teil, und teilweise aus dessen Umkehrung entstandenen deutsch-litauischen Teil hatte.

3) phraseologische Wendungen, welche in den beiden Wörterbüchern wenn auch nicht ganz identisch, so doch einander sehr ähnlich sind, z. B.:

(12)

B 267: Blauen Dunft vor die Augen mache[n] Wejus pranė́sti, apmoniti
RLde-lt 77: [Blau] blauen Dunft machen, Wėjus praneβu

B 286: [Braun] Braun und blau schlagen melina muβti. Kai Warno Plunkėna melinai ūmuβtas

RLde-lt 83: [Braun] braun und blau schlagen, Kaip Warno Plunkėna ūmuβti

B 591: Glück über Glück habender belaima laimis

RLde-lt 180: [Glück] Glück mehr als Recht haben, Be Lėima Laimys

B 822: Krieche[n], wie ein Ameiβ, Skirwinu, Szwattinu, Kai' fkrufdele pagal Źeme

RLde-lt 232: [Kriechen] kriechen, wie eine Ameife, Skirwina, fwėtina pagal Źiėme

B 831: Kützlich. Katulingas, Katulo bijes. Du biřt kützlich. Taw Awęžios dyęfta

RLde-lt 235: [Kützel] kützelicht, am Gemúthe, Iám áwięzos, Padagei dyęfta

Die teilweise Übereinstimmung der Wörterbuchartikel zeigt, dass Ruhig und Brodowski unabhängig voneinander eine nicht erhalten gebliebene Quelle herangezogen haben. Es kann sowohl ein Wörterverzeichnis, als auch ein mehr oder weniger ausgearbeitetes Wörterbuch gewesen sein, das auch Mehr-Wort-Verbindungen im deutschen Register enthalten hat. Ein Teil dieser Wortverbindungen können aus der Umkehrung der litauisch-deutschen Wörterbuchartikel entstanden sein. Brodowski und Ruhig haben diese Quelle unabhängig voneinander benutzt und jeweils Ergänzungen im Einklang mit dem eigenen Dialekt und Sprachgebrauch vorgenommen. Ob es sich bei dieser gemeinsamen Quelle um die in der Einleitung von Ruhigs Wörterbuch genannten Aufzeichnungen von Ernst Dicelius (*RL 1747*,

¹⁸ Umkehrungen dieser Art waren in der älteren lexikographischen Praxis eine überaus übliche Methode der Wörterbuchschreibung. Vgl. ausführlicher Wiegand 1998: 649; Schlek 1999: 23; Möller 2002.

Vorrede des Autoris: 4v) handeln kann, ist aufgrund der heutigen Quellenlage nicht eindeutig zu bestimmen.

Zusammenfassend kann man über das Lexikon von Ruhig sagen, dass es auf mindestens zwei handschriftlichen Wörterbüchern Ostpreußens aufbaut. Eines dieser Wörterbücher gehört offenbar der Familie der *Q*-Wörterbücher an, weist größere Ähnlichkeiten mit dem nicht unmittelbar überlieferten *Q1* auf und ist nicht mehr erhalten. Ruhig hat sich außerdem auf ein weiteres, nicht näher bestimmbares deutsch-litauisches Wörterbuch oder Verzeichnis gestützt, welches auch Brodowski zur Verfügung gestanden haben muss. Dieses hypothetische Wörterbuch enthielt ein ausführlicheres Lemmaverzeichnis, anscheinend mehr abgeleitete Wörter, mehrgliedrige (darunter durch Umkehrung litauisch-deutscher Wörterbuchartikel entstandene) Lemmata und Wendungen.

6. *B* als Quelle von Mielckes Wörterbuch

Christian Gottlieb Mielcke hat sein Wörterbuch auf der Grundlage des Lexikons von Ruhig erstellt und die meisten Ergänzungen laut eigener Angabe aus dem handschriftlichen Wörterbuch von Jacob Brodowski geschöpft. Die Spuren dieser Quelle sind im *MWde-lt* einfach zu verfolgen — ganze Wörterbuchartikel, die in Ruhigs Wörterbuch nicht enthalten waren, bzw. große Teile davon fallen mit dem Material im überlieferten Teil von *B* zusammen, Äquivalente werden in gleicher Reihenfolge präsentiert, Gebrauchsbeispiele sind fast identisch, vgl.:

(13)

B 526: *Gähnen das Unkraut Rawèt', raut'*

MWde-lt 209: *Gäten das Unkraut, Rawėju, Ráuju*

B 544: *Gekämelt Wolle. Sukarbtas Wilnas Plėkofa*

MWde-lt 218: *Gekammelte Wolle, Sukarbtos Wilnos*

B 544: *Geküch Garten Wirralû Dáržas*

MWde-lt 218: *Gekúchgarten, Wirralû Daržas*

B 554: *Gerede Kalba, Sznehta.*

MWde-lt 224: *Gerede, Sznehta, ôs, Kalba, ôs, f.*

Während das Ausmaß der Übernahmen aus dem deutsch-litauischen Teil von *B* relativ einfach festzustellen ist, kann man den Einfluss des litauisch-deutschen Teils von *B* (weiter im Text als *Blt-de* bezeichnet) auf die Mikro- und Makrostruktur des litauisch-deutschen Teils von *MW* schwer abschätzen. Das liegt vor allem daran, dass *Blt-de* nicht überliefert

ist. Dennoch ist es möglich, *MWlt-de* und *Blt-de* aufeinander zu beziehen: zum einen dadurch, dass man Abschnitte des verschollenen Teils von *B* aus sekundären Quellen teilweise rekonstruieren und sie mit *MWlt-de* abgleichen kann (s. unter 6.1.); zum anderen dadurch, dass der überlieferte Teil von *B* auch einige Anhaltspunkte für den Nachweis der Verwendung von *Blt-de* für die Erarbeitung von *MWlt-de* bietet (s. unter 6.2.).

6.1. *MW* und die in Sekundärquellen überlieferten Fragmente von *B*

Unter sekundären Quellen, welche die Informationen über den Inhalt des nicht überlieferten *Blt-de* enthalten, sind folgende zu nennen: das Wörterbuch von Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann¹⁹ (weiterhin *N*) (1851), *Littauisches Lesebuch und Glossar* von August Schleicher²⁰ (weiterhin *SchLL*) (1857), das litauisch-deutsche Wörterbuch von Friedrich Kurschat²¹ (weiterhin *Klt-de*) (1883), Aufzeichnungen von Kazimieras Būga²² (weiterhin *BgI*) (1921), *Wörterbuch der litauischen Sprache* von Kazimieras Būga²³ (weiterhin *BgŽ*) (1924), *Letto-Preussische Götterlehre* von Wilhelm Mannhardt (1936), das Große Wörterbuch der Litauischen Sprache *Lietuvių kalbos žodynas* (benutzt wurde hier die elektronische Ausgabe, weiterhin *LKŽ*).

Der Einfluss von Brodowski wird in den vereinzelt Anmerkungen in den Wörterbüchern von Nesselmann und Kurschat thematisiert. Der Vergleich mit dem Wörterbuch von Mielcke zeigt, dass Wörterbuchartikel, die in *N* und *Klt-de* einen Verweis auf Brodowskis Wörterbuch enthalten, auch in *MWlt-de* in beinahe identischer Form vertreten sind, z. B.:

(14)

MWlt-de 2: Aibrummas, mo, m. *das Wäffern*. Aibrummas Burnoj', *das Wäffern im Munde*.

N 13: Aibrummas, o, m. Aibrummas burnoj', *das Wäffern im Munde* (M. Bd. [Brodowski]); bei Ragnit unbekannt.

B 925: /Mund/ *Waßer, Speichel*. Skreplis

¹⁹ *Wörterbuch der Littauischen Sprache* von G. H. F. Nesselmann, Königsberg: Verlag der Gebrüder Bornträger, 1851.

²⁰ *Littauisches Lesebuch und Glossar* von August Schleicher, Prag, J. G. Calve'sche Verlagsbuchhandlung, 1857.

²¹ *LITTAUISCH-DEUTSCHES WÖRTERBUCH VON FRIEDRICH KURSCHAT* [...] Halle A. S., Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1883.

²² [Būga, Kazimieras.] Išrašai iš Karaliaučiaus archyvu, rankraščių ir knygu, 1921; VUB RS: F1-415, rankraštis.

²³ [Būga, Kazimieras.] *Lietuvių kalbos žodynas*, sudarė K. Būga, 1 sąsiuvinis, Kaunas: Valstybės spaustuvė, 1924.

MWlt-de 6: Andaynykβtis, tè, von *jenesmals her*
Klt-de 8: [andaĩnykβtis, f. -è, Adj. *jensmalig* (Bd.[Brodowski])
B 746 *Jenesmahl. anna Kart' Joh* 11,8. andaÿ 2 Cor 1,15.

MWlt-de 40: Czurras, ro, m. *ein Junge bey einem Herrn. Scheint poln. zu feyn*
Klt-de 74: [cziùras, -o, Subst. m. nach Brd. [Brodowski]. *ein Junge bei einem Herrn; sonst unbekannt.*
B 763: /*Jünger/ eines Herrn* Tarnas.

MWlt-de 57: Dublinginnè, ès, f. *das Bottend*
Klt-de 96: [dublingìnè, -ès, Subst. f., nach Brd. [Brodowski]. *das Bottend.*
B 283: *Bott End, das fetteste Gedärm vom Schwein. Subbininne.*

Das beweist die Herkunft dieser Artikel in *MWlt-de* aus *Blt-de* und erlaubt die Annahme, dass sie dort eine sehr ähnliche Form hatten. Interessant ist in an den obigen Beispielen auch die Beobachtung, dass der erhalten gebliebene Teil von *B*, dessen entsprechende Abschnitte — sofern wegen unvollständiger Überlieferung möglich — hier zum Vergleich angeführt wurden, bei weitem nicht in allen Fällen das gleiche sprachliche Material enthält, welches in *Blt-de* war, sondern vielfach andere litauische Äquivalente und Lemmaformen umfasst.

Den gleichen Befund bestätigen auch die Beispiele von *B* in Schleichers Werk. Schleicher hat aus *Blt-de* zahlreiche phraseologische Wendungen genommen, die er durch die entsprechende Quellenangabe „Br.“ gekennzeichnet hat. Sie fallen auch mit dem zusammen, was in Mielckes litauisch-deutschem Wörterbuchteil zu finden ist, z. B.:

(15)

MWlt-de 36: Burna, ôs, f. *der Mund. Kalbèk fu Burna, rede laut, deutlich*

SchLL 107: Kalbèk sù bürba. Br. [Brodowski]

B 1006 [*reden, Ergänzung am Seitenrand*]: Su Balfu kalbèti vel aiβkeÿ [de. wörtlich: 'mit Stimme reden oder deutlich'; keine Entsprechung im Artikel von *Mund.*]

MWlt-de 319: Wèjas, jo, m. *der Wind. Kà pufi priefß Wèjà, wider Gewalt kann man nicht.*

SchLL 112: Kà púsi prész véjè? Br. [Brodowski]

B: nicht nachweisbar

MWlt-de 144 II: Ledakas, Ledókas, kà, *lúderlich, schlecht, unnütz*.
Ledokà Žódj pamík po Padû, ein *bôfes Wort muß man verbeißen*.
SchLL 104: Ledokà žódj pamík po padû. Br. [Brodowski] (t. y.
prástà žódj neisztàrk).
B: nicht nachweisbar

Insofern kann man auch hier davon ausgehen, dass Mielcke diese Wendungen aus *Blt-de* geschöpft hat. Wie in den Beispielen davor, kann man im erhaltenen Teil von *B* nicht alle entsprechenden Einträge finden.

Auch der Vergleich mit den Aufzeichnungen von Būga, welcher einige Auszüge aus den Anfangsbuchstaben von *Blt-de* exzerpiert hat (*Bgl*), liefert ähnliche Beweise. Vergleicht man diese Auszüge mit den gleichen Stellen in *MWlt-de*, so erkennt man auch, dass sowohl einzelne Wörter aus *Blt-de* übernommen wurden, als auch die zur Illustration dienenden Wortverbindungen, z. B.:

(16)

MWlt-de 1: Abara, ôs, f. *Gehôft*. Iðléifk Banda iš Abàròs, *laß das Vieh aus dem Gehôft heraus*

Bgl II 29 I₁₀₋₁₁: Abarà *Geheft, Hoff*. iðléifk Banda ant Abàras Msc. 127^{fol}

B 538: *Gehefft* Szèrétis, abara, Pridàrżis

MWlt-de 2: Aglu und Aglumi, in *Summa*. Aglù pardawjau, *ich habe in Summa verkauft*

Bgl II 29 I₁₃₋₁₄: aglu pardûmi *verkauf überhaupt, in Summa* 127^f

B: nicht nachweisbar

MWlt-de 19: Baléfas, o, m. *Hamfter*

Bgl II 29 I₁₉: Balefas *Hamster* Msc. 127^{fol}

B 627: *Hamfter*. Balefas, Stàras, Szalczas

MWlt-de 19: [Baltas]: Balfè, ês, f. *eine weiße Sau*. Balfis, fio, m. *ein weißer Borch*

Bgl II 29 II₁₀₋₁₁: Bálfe *weisse Sau*. Bálfis *weisser Borg*

B 1040: /*Sau/ fo weiß* bálta Kiaule

/*Sau/ fo fchwartz* jûda Kiaule

B 279: *Borg, Schwein, ein verfnitter Schwein* Meitélis

MWlt-de 22: [Baubju]: Iaucżiû Baubis, *der Gott des Viehes, der Pan*

Bgl II 29 II₁₀₋₁₁: Baubis jaucżiu *Pan*

B 597–598: /*Götzen der alten Preußen/ Pan*. Jaucżiû Baubis *Hirten Gott*

Wie in den obigen Beispielen, bietet auch hier der überlieferte Teil von *B* nur teilweise Vergleichs- und Bestätigungsmaterial.

Auch im Wörterbuch von Būga kann man einige Stellen ausfindig machen, die auf den *Blt-de* verweisen. Ihr Vorhandensein in Mielckes Wörterbuch gibt nicht nur einen weiteren Beleg für die Verwendung von *Blt-de* durch Mielcke, sondern auch eine weitere Möglichkeit, Teile der verschollenen Hälfte von *B* zu rekonstruieren.²⁴ Es handelt sich zum Beispiel um folgende Fälle in Būgas Wörterbuch:

(17)

*BgŽ*¹ 9: [ābrozas]: Gražūs ābrozas, meņks gaspadōrius B [Brodowski] [...]

MWlt-de 1: Abrozās, 30, m. *ein Bild, Gemāhlde*. Gražūs Abrozās, menk's Gařpadorus, *er fieht wohl gut aus, ift aber ein schlechter Wirth*. *Bvl* 252: Prov Schönheit und Zucht find felten beÿ einander. Gražūs Abrozās, menk's Gařpadōrus

*BgŽ*¹ 40: [āklati,-ties]: Kād tavē āklatis — *dass dich der Teufel B* [Brodowski] (M I 3)

MWlt-de 3: [Aklas] Aklatis, c3io, m. *der Blinde der Teufel*. Kad tawę Aklatis, *daß dich der Teufel*. [...]

B: nicht nachweisbar

Außerdem kann die Arbeit über die baltische Mythologie von Wilhelm Mannhardt (1936) erwähnt werden, in welcher drei Zitate aus *Blt-de* angeführt sind. Eines davon lässt auch auf die Verbindung zwischen Mielckes Wörterbuch und *Blt-de* schließen, wobei die Nähe zur überlieferten Wörterbuchhälfte nicht feststellbar ist:

(18)

MWlt-de 234: Ney Sāulēs Duktē jam ne gal itikti, *ihm kanns keiner recht machen*.

Mannhardt 1936, 614: Unter „Saulė“ Nei Sāules Dukte negāl jām intikti: *Selbst eine Sontentochter kanns ihm nicht recht machen* (von einem, der mit etwas unzufrieden ist).

Und schließlich kann man einzelne Wörter und Gebrauchsbeispiele heranziehen, die im Großwörterbuch der litauischen Sprache (*LKŽe*) angeführt und mit „B“ gekennzeichnet sind. Das Kürzel hinter dem Wort bedeutet in *LKŽe*, dass das Wort aus *Blt-de* stammt. Fast alles lässt sich auch in *MWlt-de*

²⁴ Eine solche Rekonstruktion kann im Rahmen dieses Beitrags nicht erledigt werden und wird bei einer anderen Gelegenheit erfolgen.

nachweisen und kann als Übernahmen aus *Blt-de* gelten. Es sind folgende Einheiten:

1) seltenere Dialektwörter, z. B.:

(19)

MWlt-de 6: Antuka, kôs, f. *eine Schnepfe*.

LKŽe: antuka sf. MŽ, B. [Brodowski], [K] žr. antukys.

B: nicht nachweisbar

MWlt-de 7: Apdrimbélè, ês, f. *ein Umhang*

LKŽe: apdrimbélè sf. (1) [K]; B. [Brodowski], MŽ skraistè, ap-siaustas

B: nicht nachweisbar

2) längere Wortverbindungen, z. B.:

(20)

MWlt-de 13: Atilfanos Dienos, *ruhige Tage*.

LKŽe: atilsana sf. *poilsis*: Atilsanos dienos B. [Brodowski]

B 1027: *Ruhe=Tag* Atfiilfejimo Diena.

MWlt-de 29: Blendziaf Sálulè, *die Sonne wird finfter*.

LKŽe: blësti, bleñdžia (-ta), bleñdè 2. refl. Š, [K] *niauktis, blaustis*: Blendžias saulè B. [Brodowski], MŽ.

B 473: */Finfter/ fejn od[er] werden*. Tamfu buti Gen 1,2. Ap-témti, bljfta, blendzes Saule.

MWlt-de 174: Mukfa Lédas, *das Eis ist still*.

LKŽe: mūksóti, mūkso, -ójo intr. *būti nejudančiam, stūksoti*: Mūkso (orig. mukso) ledas B. [Brodowski], MŽ, N, [K].

B: nicht nachweisbar

MWlt-de 234: Saufei, fû, m. *der Mehlothau*. Saufei užpûle, *der Mehlothau hat es befallen*.

LKŽe: 1 saūsiai sm. pl. (2) NdŽ 1. Q406, N, K žr. sausis 5: Sausiai užpuolè B. [Brodowski], MŽ.

B 905: */Mehl/Tau*. Amal's Efa 18,4. Emmerai, Saufis vid *Melthau*

B 907: *Melthau* Amaras Prov 28,3. vid *Mehlthau*.

Der Vergleich dieser über das *LKŽe* ermittelbaren Beispiele von *Blt-de* in *MWlt-de* mit dem im erhaltenen Teil von *B* zeigt auch in diesem Fall, dass der überlieferte Teil von *B* sich von *Blt-de* unterschied.

6.2. Die Verfolgbarkeit der Spuren von *Blt-de* in *MWlt-de* über den überlieferten Teil von *B*

Die Nachweise der Verwendung des litauisch-deutschen Teils von *B* sind auf oben dargelegte Weise nur insofern möglich, als das Material in Sekundärquellen es erlaubt. Dennoch kann man das nicht überlieferte *Blt-de* auch über seinen überlieferten Teil mit *MWlt-de* in Verbindung setzen. Trotz der oben bereits angedeuteten Unterschiede in den einzelnen Wörterbuchartikeln in beiden Teilen von *B* kann man davon ausgehen, dass sie bis zu einem gewissen Grad aufeinander bezogen waren. Davon zeugen in erster Linie die Änderungen der Wörterbuchrichtung innerhalb des deutsch-litauischen Teils von *B* (besonders bei Phrasemen und in einigen thematisch angelegten Nomenklaturen (vgl. Plaušinaitytė 2010: 44–45, 169–171), lemmatisierte Mehr-Wort-Verbindungen, die ein litauisches Wort erklären (vgl. *B* 51: *Acker fo grandigt*. Grauzinne, Grauzas u. einige andere Beispiele weiter unten) und ferner direkte Bezugnahmen auf den litauisch-deutschen Teil im überlieferten Wörterbuchtext (Plaušinaitytė 2010: 46). All das verweist darauf, dass bei der Anfertigung des deutsch-litauischen Teils von *B* der *Blt-de* gelegentlich als Quelle oder Referenzwerk benützt wurde. Daher kann man annehmen, dass Wörterbuchartikel in *MWlt-de*, für welche Parallelen im deutsch-litauischen Teil von *B* nachweisbar sind, ebenfalls auf den *Blt-de* zurückgehen. Die Verbindung zu Brodowski ist dann am besten nachweisbar, wenn andere Wörterbücher keine vergleichbaren Lemmata bieten, wie in folgenden Beispielen:

(21)

MWlt-de 10: Arđai, ū, Arkillai, ū, m. pl. *die Brechhölzer in der Brachftube*

B 283: *Brechholzer* Arkillai, Arđai

MWlt-de 85: Gráužas, o, m. und Gráužinnė, ės, f. *ein grandiger Acker*

B 51: *Acker fo grandigt*. Grauzinne, Grauzas

MWlt-de 106: Kannapinis, nė, Kanapjonkas, kà, *von Hanf, hãnfen*.

B 634: *Hãnffin* Kanapinnis, Kanapjonkas

MWlt-de 134: Kũdys, Kublys, lio, m. *eine Mifflerche*.

B 915: */Mift/Lerche* Kublys, Kũdys.

MWlt-de 296: Trainys, io, Traininis, nio, m. *der hintere Arm*

B 120: *Arm am Wagen hinten* Trainis, Traininis. [Ergãnzung am Seitenrand]

Ein anschauliches Beispiel bilden botanische Termini. Sie sind in gleicher Form sowohl im alphabetischen Register von Mielckes Wörterbuch als auch in den litauisch-deutsch angelegten Nomenklaturen der Kräuter und der Pilze in *B* (*B* 272–273: Lemma *Blume*, *B* 979: Lemma *Pilzken*) zu finden. Etwa ein Drittel der litauischen botanischen Bezeichnungen haben in den Nomenklaturen in *B* kein deutschsprachiges Äquivalent. Dies spiegelt sich auch in Mielckes Wörterbuch wieder: bei fehlenden deutschsprachigen Äquivalenten in *B* gibt es bei Mielcke vielfach auch nur eine generische Bezeichnung *Kraut* oder *eine Art Pilzen* oder die Beschreibung *Kräuter, deren Namen man nicht weiß* anstatt der deutschen Entsprechungen, z. B.:

(22) Ausgewählte Bezeichnungen der Kräuter und Blumen in *MWlt-de* und *B* 272–273:

<i>MWlt-de</i> 37: Cyprikai, kû, m. <i>ein gewisses Kraut</i> .	Cyprikai
<i>MWlt-de</i> 39: C3ertablakė, kės, <i>ein Kraut</i> .	C3ertablake
<i>MWlt-de</i> 68: Gaidylai, lû, m. <i>ein Kraut</i>	Gaidylai
<i>MWlt-de</i> 87: Grižolė, lės, f. <i>ein Kraut</i>	Grizole
<i>MWlt-de</i> 111: Kátnegelei, û, m. Kátpauczei, cziû, m. <i>Kräuter, deren Namen man nicht weiß</i> .	Katnagelei Katpauczei
<i>MWlt-de</i> 143: Laukkanapėlės, f. <i>ein Kraut</i> .	Lauk Kanapeles
<i>MWlt-de</i> 193: Peidzólė, ės, f. <i>ein gewisses Kraut</i> .	Peidzole [vel] Saulele

(23) Auswahl der Pilzbezeichnungen in *MWlt-de* und *B* 979:

<i>MWlt-de</i> 35: Buddėlės, lû, f. <i>eine Art Pilzen</i>	Budeles
<i>MWlt-de</i> 142: Laßinnės, nû, f. <i>eine Art Pilzen</i> .	Laßinnes
<i>MWlt-de</i> 195: Pėnės, û, f. <i>eine Art Pilzen</i>	Penes
<i>MWlt-de</i> 333: Woweruþkai, kû, m. <i>eine Art Pilzen</i>	Woweruþkai
<i>MWlt-de</i> 339: Ŗafėlės, lû, f. <i>eine Art Pilzen</i>	Ŗafeles

Den Zusammenhang von *MWlt-de* mit dem überlieferten Wörterbuch von Brodowski bezeugen zahlreiche beinahe identische Wortverbindungen, z. B.:

(24)

MWlt-de 9: Aptilkęs Zmogus, *ein durchtriebener Mensch*.

B 373: /Durch/triebener Mensch aptilkas Zmogus

MWlt-de 278: Atþlainis Trobòs, *ein Erker*.

B 56: Ärckel vid Ercker Atþlainas Trobu, atfikiuþi Trobele.
Prielippa Trobu

MWlt-de 292: Iþtiffinnis, nė, *gerade*. Iþtiffini Szaudai, *Richtfroh*

B 815: /Korn/Stroh l. Richtfroh Iþtifinnei

Solche Parallelen verweisen ebenfalls auf den verschollenen Teil von *B* und könnten zu seiner Rekonstruktion verwendet werden, besonders dann, wenn das Äquivalent in *MWlt-de* mit dem Lemma in *B* zusammenfällt.

6.3. Mehrfache Verwendung der Sprichwörter in *MW* und *B*

Letzlich kann auch auf die Sprichwörter als eine besondere Gruppe lexikalischen Materials hingewiesen werden, die Mielcke laut dem Wörterbuchvorwort aus Brodowski genommen hat. Dass Brodowski für beide Teile von *MW* als Quelle fungiert hat, zeigt nicht nur das Vorhandensein gleicher Sprichwörter im überlieferten Teil von *B*, sondern auch die Präsentationsart der Sprichwörter: Dasselbe Sprichwort kommt bei Mielcke oft mehrmals in verschiedenen Wörterbuchartikeln vor (s. Beispiele unten). Da mehrmalige Verwendung des gleichen Sprichwortes auch für den überlieferten Teil des Brodowskischen Wörterbuches typisch ist (vgl. Plaušinaitytė 2010: 157–160), kann man mit gewisser Sicherheit annehmen, dass Mielcke die Praxis der mehrmaligen Verwertung des Sprichwortes zur Illustration unterschiedlicher Lemmata ebenfalls aus Brodowski übernommen hat. Man kann in *MWlt-de* zum einen solche Sprichwörter identifizieren, die definitiv mit dem verschollenen *Blt-de* in Verbindung stehen (weil sie in den sekundären Quellen als solche ausgewiesen sind), z. B.:

(25)

RLlt-de 87²⁵: Métas, to, m. *das Jahr*

MWlt-de 167: Métas, to, auch Métaï, û, m. *ein Jahr*. Per wiffus Metus ißbuvo, *er hat das ganze Jahr ausgedienet*. Diena Wakarop', Métaï Gallop', *eine Zeit nach der andern vergeht*.

SchLL 77: Dënà vakaróp, métaï galóp. Br. [Brodowski]

LKŽe: 1 dienà sf. (4) [...] Diena vakarop, metai galop B [Brodowski], VP12

RLlt-de 139: Spragà, gôs, f. *eine Lücke im Zaun*.

MLlt-de 254: Spragà, ôs, f. *eine Lücke im Zaun, die mit lofen Ricken zugefteckt ift, eine Schlüppe*. Kieno Spraga, to ir Ißkada, *wem die Schlüpp gehört, der hat auch den Schaden*.

SchLL 96: Kënó spragà, tó ir iszkadà. Br. [Brodowski]

²⁵ Die Anführung der entsprechenden Stellen aus *RLlt-de* dient dem Nachweis, dass die Sprichwörter definitiv nicht aus *RL* stammen.

Zum anderen findet sich ein Teil dieser Sprichwörter auch im überlieferten Teil von *B*, was als indirekter Beweis der Verwandtschaft mit *B* gelten kann, vgl.:

(26)

RLt-de 25: Dienà, nôs, f. *der Tag*.

MWlt-de 47–48: Diena, nôs, f. *der Tag*. Dienà Dieną mokinna, *ein Tag lehrt den andern*. Dienà Wakarop' Métaì Gallop', *eine Zeit nach der andern vergeht*.

B: unter *T* nicht nachweisbar

RLt-de 35: Gálas, álo, m. *das Ende*

MWlt-de 70: Galas, lo, m. *das Ende*. Be Galo, *ohne Ende, fehr*. Be Gálo didélis, *fehr groß*. Nù Gálo ikki Gálo, *von Ende zu Ende*. Wiffus Gálus ne gáli aptekt, *man kann nicht hinten und vornen feyn*. Diena Wakarop', Métaì Galop', *es ift alles vergänglich*.

B 409: (Ergänzungsspalte): *Mann kan nicht hint[en] und vorn seyn* Wiffus Galus ne galli aptekti

B 409: (Ergänzungsspalte): Diena wakarop, Métaì Galóp' [ohne Äquivalent]

RLt-de 75: Láukiu, ich *erwarte*, iau, kfu, kti.

MWlt-de 143: Láukiu, kiau, áukfu, áukti, *ich warte*. Ateik belaukiam's, išeik bemylim's, *komm wenn man auf dich wartet, gehe weg, wenn man dich am liebsten hat*.

B 808: *Proo Kořn wenn Du erwartet wirft, geh weg wenn Du am liebsten [oder] angenehmsten biřt*. Ateik be laukiams, išeik be mylim's.

LKŽe: ateiti intr. [...] Ateik belaukiamas, išeik bemylimas *B*. [Brodowski]

Zum Abschluss dieser Ausführungen kann man sagen, dass *Blt-de* als Quelle sowohl für den litauischen Wortschatz als auch deutsche Äquivalente und besonders für das sprichwörtliche Material in Mielckes Wörterbuch benutzt wurde. Anhand der überlieferten Bruchstücken des *Blt-de* in Sekundärquellen sowie mithilfe des überlieferten deutsch-litauischen Teils von *B* konnten insgesamt mehr als hundert feste Wortverbindungen festgestellt werden, die aus dem nicht überlieferten *Blt-de* ins Wörterbuch von Mielcke geflossen sind. Sie wurden entweder in die bereits vorhandenen aus dem Wörterbuch von Ruhig geerbten Wörterbuchartikel integriert oder in die Artikel der neuen Lemmata aufgenommen. Aus *Blt-de* sind außerdem botanische Termini (Pilz- und Pflanzennamen) sowie zahlreiche Sprichwörter übernommen worden. Die lexikographische Praxis der mehrmaligen Verwertung

ein- und desselben Sprichwortes in unterschiedlichen Wörterbuchartikeln ist allem Anschein nach auch auf Brodowski zurückzuführen.

7. Die Frage der anderen Handschriften

Welche zwei weitere deutsch-litauische Wörterbücher, deren Vorhandensein Mielcke im Wörterbuchvorwort andeutet, für die Erstellung des Wörterbuchs von Mielcke herangezogen wurden, kann zum jetzigen Zeitpunkt nicht bestimmt werden. Festzuhalten bleibt nur, dass diejenigen Stellen (gelegentlich ganze Wörterbuchartikel, aber meistens einzelne Äquivalente) in Mielckes Wörterbuch, die keine zuverlässige Herkunftserklärung aus dem Ruhigschen Lexikon oder *B* haben, weder in *Lex*, noch in *C* noch in *Q* nachgewiesen werden können. Es handelt sich hierbei um Fälle wie diese (betreffende Stellen sind durch Fettdruck hervorgehoben):

(27)

MWde-lt 36: anfchieren das Feuer, Ugni žarftau, Prižeru, Prikurftau, **Ruffinu**

MWde-lt 42: Armvoll, Glėbis, bjo, m. **Gábana, ós, f.**

MWde-lt 83: **Beritt eines Schulzen, Szaltybifta, ftós, f.**

MWde-lt 317: Langfamer, **Negreitas, Delfúnys, nio.**

MWde-lt 330: Luft, Ūras, ūro, m. **Daufas, o, m.**

Manche dieser Fälle können mit Schirwids *Dictionarium*²⁶ in Verbindung gebracht werden, so *Brzemię Onus (eris. n.) farcina (æ). Nafzta, Glebis, Gabana SD 1677 16* (vgl. Zubaitienė 2013: 63–64). Allerdings sind diese Spuren sehr sporadisch, so dass man kaum von unmittelbarer oder gar systematischer Verwendung reden kann. Vereinzelte Wörter aus Schirwids *Dictionarium* lassen sich auch in der handschriftlichen Lexikographie in Preußisch-Litauen nachweisen. Dies führt zu einer plausiblen Annahme, dass Schirwids Wörterbuch gelegentlich zur Ergänzung der zweisprachigen deutsch-litauischen Wörterbücher verwendet wurde (ausführlicher dazu s. Schiller, Zubaitienė 2011: 9–39). Abgesehen von diesen Einzelfällen sind im Wörterbuch von Mielcke keine besser erkennbaren Spuren von den von ihm erwähnten handschriftlichen Wörterbüchern festzustellen. Es ist anzunehmen, dass sich auch unter Mielckes Quellen ein Wörterbuch des Typs **Q* befand. Da Mielcke aber das Wörterbuch von Ruhig, welches das Material aus einem mit *Q1* eng verwandten Wörterbuch bereits enthielt, als Grundlage benutzt hat, konnte man bei Mielcke kein neues Material

²⁶ S. Fußnote 6.

aus dieser Wörterbuchgruppe feststellen. Für die nähere Bestimmung der immer noch unbekannteren kleineren Quellen von *MW* wären noch einige Vorarbeiten nötig, deren erste die komplette Herausfilterung der nicht in anderen Quellen bezugten Beispiele aus dem Wörterbuch von Mielcke ist.

8. Fazit

Aus der Untersuchung folgt, dass ein Teil des nicht dem Wörterbuch von Weismann und der litauischen Bibelübersetzung entnommenen Materials im gedruckten Lexikon von Ruhig (und gleichermaßen auch im Wörterbuch von Mielcke als seinem Nachfolger) enger mit dem Wörterbuch der Familie **Q* (höchstwahrscheinlich mit seiner Variante *Q1*, die man nur als fragmentarische Abschrift in Sekundärquellen kennt) verbunden ist.

Das Wörterbuch von Brodowski ist keine unmittelbare Quelle für Ruhig gewesen. Allerdings muss man aufgrund einer in beiden Werken erkennbaren gemeinsamen Wortschatzschicht annehmen, dass beide Autoren unabhängig von einander aus einem weiteren nicht erhalten gebliebenen deutsch-litauischen Wörterbuch das Material geschöpft haben. Seine teilweise Rekonstruktion ist aus dem Vergleich von *RW* und *B* möglich, die Vervollständigung dieser Arbeit steht aber noch aus.

Mielcke hat dagegen das Wörterbuch von Brodowski direkt benützt. Es zeigt sich, dass er nicht nur litauische Phraseologie (wie im Vorwort berichtet) aus *B*, sondern auch einzelne Wörter, Wortverbindungen und komplette Wörterbuchartikel in sein Wörterbuch aufgenommen hat. Als methodische Hinterlassenschaft von *B* in *MW* kann man die lexikographische Praxis bezeichnen, dasselbe Sprichwort zur Illustration des Gebrauchs unterschiedlicher Wörter zu verwenden. Anhand der vorhandenen Fragmente des *Blt-de* in Sekundärquellen und unter Zuhilfenahme des überlieferten Wörterbuchteils, welches mit dem verschollenen Teil streckenweise in Verbindung stand, konnte nachgewiesen werden, dass Mielcke *Blt-de* für die Erstellung von *MWlt-de* verwendet hat, wobei er nicht für alle litauischen Lemmata, die in *B* kein Äquivalent hatten, eine passende deutsche Entsprechung finden konnte.

Als Begleitergebnis dieser Untersuchung trat die folgende Erkenntnis zum Vorschein: das dem *Blt-de* zuzuordnende sprachliche Material in *MWlt-de* stimmt mit dem vergleichbaren Material im überlieferten deutsch-litauischen Teil von *B* nicht im erwarteten Maße überein. Das beweist, dass die beiden Teile von *B* sich stärker von einander unterschieden haben als ursprünglich angenommen und bekräftigt die diesbezügliche Anmerkung von Schleicher (1853, 87), der auf den unterschiedlichen Umfang der beiden Wörterbuchteile hingewiesen hat.

Quellen

- B = *[Jacob Brodowskŷ,] LEXICON GERMANICO=LITHVANICVM ET LITHVANICO=GERMANICVM Darinnen so wohl die Vocabula Biblica Veteris et Novi Testamenti, als auch Vocabula Domestica item Aber zwey Taufend Proverbia und über ein Hundert Aenigmata Lithvanica und viele Phrafes anzutreffen und also wo nicht gantz völlig doch ziemlich Compleet ist. Welches alles GOTT allein zu Ehren und denen Liebhabern der Lithauifchen Sprache zum Besten mit großer Mühe und Fleiß zusammen getragen. von Iacobo Brodowskŷ Præcentor Trempenfi, vor 1744; LMAVB RS: f. 137–15. (Dokumentarische Ausgabe: Jokūbas Brodovskis, Lexicon Germanico=Lithvanicom et Lithvanico=Germanicom: rankraštinis XVIII amžiaus žodynas, hrsg. v. Vincentas Drotvinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla 2009.)*
- BgI = *Auszüge Kazimieras Būgas aus Handschriften und Büchern des Königsberger Staatsarchivs. 1921. (aus Kazimieras Būgas Archiv Nr. 100), Vilnius, Sign. VUB RS, F1–D 415.*
- BgŽ¹ = *Lietuvių kalbos žodynas*, sudarė K. Būga, 1 sąsiuvinis, Kaunas: Valstybės spaustuvė, 1924.
- C = *Clavis Germanico–Lithvana; Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių–lietuvių kalbų žodynas. 2 Teile u. Addenda in 4 Bde.; Hg. Adolfas Ivaškevičius et al.; Vilnius 1995 (Teil I in Band 1 u. 2; Teil II in Band 3 u. 4; Addenda [= IIA] in Bd. 4, S. 1135–1184).*
- K = *Wörterbuch der litauischen Sprache von Friedrich Kurschat. Zweiter Teil: Littauisch–deutsches Wörterbuch*, Halle: Verlag der Buchhandlung des Weisenhauses, 1883.
- Lex = *Lexicon Lithuanicum; Rankraštinis XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas*. Hg. Vincentas Drotvinas; Vilnius 1987.
- LKŽ^e = *Lietuvių kalbos žodynas (I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas*, redaktorių kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. redaktorė), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. — www.lkz.lt
- Mannhardt 1936 = Wilhelm Mannhardt, *Letto-Preussische Götterlehre*. Riga.
- MW = *Littauifch=deutŷches und Deutŷch=littauifches Wörter=Buch, worinn das vom Pfarrer Ruhig zu Wälderkehmen ehemals heraus gegebene zwar zum Grunde gelegt, aber mit fehr vielen Wörtern, Redens=Arten und Sprüchwörtern zur Hälfte vermehret und verbeffert worden von Chriftian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pillkallen, Königsberg, 1800.*
- N = *Wörterbuch der Littauifchen Sprache von G. H. F. Neffelmann*, Königsberg: Verlag der Gebrüder Bornträger, 1851.
- P = *Handschriftliches Wörterbuch der litauischen Sprache*, [1e. Hälfte des 18. Jh.-s]; Tschechische Nationalbibliothek, Sign. NK ČR: XVI.F.30.
- Q = *Vokiečių–lietuvių kalbų žodynas* [deutsch–litauisches Wörterbuch]. Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vilnius. Sign. LLTIB RS F1–5792 (= sog. *Krause-Wörterbuch*).
- Q1 = *Handschriftliches deutsch–litauisches Wörterbuch* [20–30ger Jh.? des 18. Jh.; verschollen; ehemalige Signatur des Geheimen Staatsarchivs Msc. 84 4.
- QB = *BIBLIA Tai eŷti Wiŷŷas Szwentas Raŷtas Sėno ir Naujo Testamento, Pagal Wokiŷka Perguldima D. Mertino Luterus Su kiekwienu Pėrŷkyrimo trumpu Praneŷimmu, ir reikalingu Paŷenklinnimu tū paczū ŷodŷiū, kurie kittofe Pėrŷkyrimoŷe randomi, Nū keliū Mokytojū Lietuwoŷ Lietuwiŷkay perŷtatytas*. Karalāuczujė, 1735. Rāŷtais iŷpāuŷtas pas Ionā Endriki Artunga, o pardūdamas pas Pilippa Kriŷtupa Kanteri.

- R = *Deutsch-Litauisches Lexikon*. (1728); Franckesche Stiftungen, Halle a. d. Saale, Sign. AFrSt/H J 84 (= sog. *Richter-Wörterbuch*).
- RL = *Littauifch=Deutches und Deutch=Littauifches Lexicon, Worinnen ein hinlänglicher Vorrath an Wörtern und Redensarten, welche fowol in der H. Schrift, als in allerey Handlungen und Verkehr der menschlichen Gefellschaften vorkommen, befindlich ift [...] von Philipp Ruhig, Pfarrern und Seniore zu Walterkehmen, Insterburgifchen Hauptamtes*. Königsberg, druckts und verlegt I. H. Hartung, 1747.
- SD 1677 = *DICTIONARIUM TRIUM LINGVARUM, In vřum Studiofae Iuuentutis, AVCTORER. P. CONSTANTINO SZYRWID ě SOCIETATE IESU [...] Quarta editio recognita & aucta*. Vilnae, Typis Academicis Sociatatis IESV. Anno Domini M. DC. LXXVII.
- SLA = Skardžius, Pranas, 1931/1998: *Die Slavischen Lehnwörter im Altlitauischen, Pranas Skardžius. Rinktiniai raštai 4*, Parengė Albertas Rosinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 62–309.
- Wde-lt = *Lexicon bipartitum, Latino-germanicum, et Germanico-latinum [...] auctore Eryco Weismanno, Stuttgartiaë, Sum[p]tibus, Joh. Bened. Mezleri & Christoph Erhardi, Anno MDCCXXV [1725]*.
- SchLL = *Litauisches Lesebuch und Glossar von August Schleicher*, Prag, J. G. Calve'sche Verlagsbuchhandlung, 1857.

Literatur

- Aleknavičienė, Ona. 2011. Rankraštinio šaltinio 'Litauische Sprichwörter und Rätsel' atribucija, *Archivum Lithuanicum*, 13, 39–73.
- Biržiška, Vaclovas. 1953/1998. *Senųjų lietuviškų knygų istorija 1, Vaclovas Biržiška, Knygotyros darbai*, sudarė, pratarė ir įvadą parašė Genovaitė Raguotienė, Bronius Raguotis, Vilnius: Pradai.
- Biržiška, Vaclovas. 1963/²1990. *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių raštija, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos 2. XVIII–XX amžiai*, Čikaga: JAV LB kultūros fondas, 1963; Vilnius, Sietynas.
- Blažienė, Grasilda. 2014. Dar apie Prahos rankraštinį vokiečių–lietuvių kalbų žodyną, *Acta Linguistica Lithuanica* 71, 265–291.
- Citavičiūtė, Liucija. 2011. Įsruities apskrities bažnyčių ir mokyklų vizitacijos potvarkio „Recessvs generalis“ (1639) reikšmė lietuvių raštijai ir jo vykdytojas Danielius Kleinas, *Archivum Lithuanicum* 9, 9–63.
- Drotvinas, Vincentas. 1987. 'Lexicon Lithuanicum' – rankraštinis XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, *Lexicon Lithuanicum. Rankraštinis XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas*, Vilnius: Mokslas, 7–23.
- Drotvinas, Vincentas. 2000. Dėl Jokūbo Brodovskio 'Lexicon Germanico-Lithvanicum' registro, *Žmogus ir žodis* 1, Vilnius, 2000, 16–23.
- Gerullis, Georg. 1922. Das 'Lexicon Lithuanicum' Daniel Kleins, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 50, 233.
- Jonikas, Petras. 1987. *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje: Visuomeniniai lietuvių kalbos istorijos bruožai*, Čikaga: Lituanistikos instituto leidykla.
- Lemeškin, Ilja. 2012. Friedrichui Wilhelmui Haackui priskiriamas Prahos rankraštinis vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, *Mažoji Lietuva: paribio kultūros tyrimai*. Vilnius: Petro ofsetas, 31–58.

- Lemeškin, Ilja. 2013. Prahos vokiečių–lietuvių rankraštinio žodyno autorystės klausimu, *Acta Linguistica Lithuanica* 69, 269–279.
- Lemeškin, Ilja. 2014. Rankraštinis Frydrichui Wilhelmui Hakui priskiriamas vokiečių–lietuvių kalbų žodynas Čekijoje, *Acta Linguistica Lithuanica* 71, 318–341.
- Mielcke, Christian Gottlieb. 1800. „Erste Vorrede“. *Littauisch=deutsches und Deutsch=littauisches Wörter=Buch*. Königsberg.
- Müller, Peter O. 2002. Deutsch als Wörterbuchsprache in der Mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Lexikographie, *Studien zur zweisprachigen Lexikographie mit Deutsch VIII*, hrsg. v. H. E. Wiegand, Hildesheim/Zürich/New York: Olms (Germanistische Linguistik 166. 2002), 21–54.
- Ostermeyer, Gottfried. 1780. Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preussen. Königsberg und Leipzig / Gotfrydas Ostermejeris. Rinkiniai raštai, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, 1996, Vilnius, 74–159.
- Plaušinaitytė, Lina. 2010. *Jokūbo Brodovskio žodyno leksikografinis metodas*. Humanitarinių mokslų Filologijos krypties daktaro disertacija, Vilnius.
- Ruhig, Philipp. 1747. „Vorrede des Autoris“. *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon*. Königsberg.
- Schleicher, August. 1853. Lituanica. *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe XI* Band, 1. Heft, 76–156.
- Schiller, Christiane. 2002. Clavis Germanico–Lithvana — ein Werk von Friedrich Prätorius d. Ä.?, *Linguistica Baltica* 10, 159–172.
- Schiller, Christiane. 2005. Wie alt ist ein Wörterbuch? Überlegungen zur relativen Chronologie von Wörterbüchern, *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos 1*, sudarė Saulius Ambrasas ir kt., Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 153–160.
- Schiller, Christiane. 2007. Das Wörterbuch X. Seine Spuren in der *Clavis Germanico-Lithvana* und im s. g. *Richter-Wörterbuch*, *Archivum Lithuanicum* 9, 39–56.
- Schiller, Christiane. 2010. *Zur Geschichte der preußisch-litauischen Lexikographie. Die handschriftliche Lexikographie bis 1744*. Habilitationsschrift, Humboldt-Universität zu Berlin.
- Schiller, Christiane; Zubaitienė, Vilma. 2011. Die Wörterbücher von Konstantinas Sirvydas als Quelle für die handschriftliche preußisch-litauische Lexikographie. Probleme und Lösungsansätze, *Archivum Lithuanicum* 13, 9–39.
- Sidabraitė, Žvainta. 2014. Über die Rezeption von Donelaitis' Werk im litauischen Schrifttum vor der Rhessa-Ausgabe 1818, *Annaberger Annalen über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen 22: Kristijonas Donelaitis / Christian Donalitus 1714–1780*, 51–72.
- Szlęk, Stanislaw Piotr. 1999. *Zur deutschen Lexikographie bis Jacob Grimm: Wörterbüchprogramme, Wörterbücher und Wörterbuchkritik*, New York/Berlin/Bern: Lang.
- Triškaitė, Birutė. 2008. *Rankraštinio Mažosios Lietuvos žodyno 'Clavis Germanico-Lithvana' genezė*. Humanitarinių mokslų daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.
- Triškaitė, Birutė. 2013. Petro Gotlybo Milkaus priedašai rankraštiniam žodyne Clavis Germanico-Lithvana, *Archivum Lithuanicum* 15, 39–86.

- Triškaitė, Birutė. 2014. Ar Frydrichas Vilhelmas Hakas — vadinamojo Prahos rankraštinio žodyno autorius?, *Acta Linguistica Lithuanica* 71, 292–317.
- Triškaitė, Birutė. 2015. Dar kartą apie rankraštinio žodyno *Clavis Germanico-Lithoana* atribuciją, XII Tarptautinio baltistų kongreso tezės, http://www.baltistikongresas.flf.vu.lt/failai/XII_Tarptautinio_baltistu_kongreso_tezes.pdf, 252.
- Urbutis, Vincas. 1987. 1728 m. klaipėdiškių žodyno leksikografiniai šaltiniai, *Baltistica* 23(1), 57–75.
- Wiegand, Herbert Ernst. 1998. Historische Lexikographie, *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, hrsg. von Werner Besch et al., 1er Halbband, Berlin/New York: de Gruyter, 643–715.
- Zubaitienė, Vilma. 2007. *Pilypo Ruigio žodynai*. Humanitarinių mokslų Filologijos krypties daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Zubaitienė, Vilma. 2009. *Neišlikusių XVIII amžiaus Mažosios Lietuvos rankraštinųjų žodžių fragmentai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, Vilniaus universitetas.
- Zubaitienė, Vilma. 2010. *Pilypo Ruigio „Littauisch-deutsches und deutsch-littauisches Lexicon“ (1747): šaltiniai ir leksikografinis metodas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Zubaitienė, Vilma. 2013. Kristijono Milkaus žodynas ir Konstantino Sirvydo *Dictionarium trium linguarum, Leksikografija ir leksikologija: Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 49–73.

Vilma Zubaitienė
Lietuvių kalbos katedra
Filologijos fakultetas
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5, LT-01131, Vilnius, Lietuva
vilma.zubaitiene@flf.vu.lt

Lina Plaušinaitytė
Vokiečių filologijos katedra
Filologijos fakultetas
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5, LT-01131, Vilnius, Lietuva
lina.plausinaityte@flf.vu.lt

KOPSAVILKUMS

Rokraksta vārdnīcu pēdas Mazās Lietuvas iespiestājās vārdnīcās

Vilma ZUBAITIENĖ, Lina PLAUŠINAITYTĖ

Rakstā aplūkoti Prūsijas lietuviešu rokraksta vārdnīcu fragmenti 18. gadsimtā iespiestājās vārdnīcās. Analizētas divas divvalodu vārdnīcas: Filipa Ruiģa „Littauisch=Deutsches und

Deutsch=Littauisches Lexicon“ (1747) un Kristijona Gotlība Milkus „Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Wörter-Buch“ (1800). Aplūkoti šādi saglabājušies rokraksti: „Lexicon Lithuanicum“ (*Lex*), „Clavis Germanico-Lithvana“ (*C*), t. s. Krauzes (*Q*) un Rihtera (*R*) vārdnīcas un Jokūba Brodovska vārdnīcas vācu-lietuviešu daļa (*B*). No sekundāriem avotiem iespējams rekonstruēt arī avotam *Q* radniecīgu vārdnīcu *Q1*. Šīs vārdnīcas ir savstarpēji saistītas, jo tām izmantoti kopīgi avoti: iepriekšējo vārdnīcu materiāls tika pārrakstīts no vienas vārdnīcas otrā, to papildinot vai izmainot. Tāpēc tekstoloģiskā analīze un precīza avota identificēšana ir sarežģīts uzdevums. Tas pats attiecas uz *B* avota lietuviešu-vācu daļu, kas Otrā pasaules kara laikā gājusi zudumā. Tās rekonstrukcija ir iespējama vai nu ar *B* saglabājušās daļas starpniecību, vai arī izmantojot sekundārus avotus.

Tā kā lielākā daļa rokraksta vārdnīcu ir vienvirziena — vācu-lietuviešu, analīzei tika izvēlēta Ruiģa vārdnīcas vācu-lietuviešu daļa. Pētīta tās saistība ar saglabātajiem avotiem *Lex*, *C*, *Q*, *R* un ar daļēji rekonstruēto *Q1*. Šī analīze tika veikta pēc *RLde-lt* galvenā slāņa datu atmešanas. Šo slāni veido Ērenreihā Veismana „Lexicon bipartitum“ (1725) un Jākoba Kvanta Bībeles (1735) materiāls, t. i., vārdnīcu šķirklī, kurus noteica Veismana reģistrs un kuros bija ievietoti lietuviešu ekvivalenti no Bībeles tulkojuma, dažreiz izveidojot veselus vārdnīcas šķirklus. Salīdzinošā analīze parādīja, ka pārējie Ruiģa leksikas materiāli vistuvāk ir *Q* tipa vārdnīcas šķirklīem. Tas, vai tie ņemti tikai no *Q1*, nav nosakāms rekonstruētā avota fragmentārisma dēļ.

Cits *RLde-lt* avots ir vēl viena nesaglabājusies vārdnīca ar citur nefiksētiem šķirklīem, kā arī stabilajiem savienojumiem. Šī avota pēdas var redzēt arī Brodovska vārdnīcā. Salīdzinošā analīze parādīja, ka Ruiģis nav tieši lietojis *B* un iespējamās sakritības ir radušās kopīgu avotu dēļ. Tie ir: Kvanta Bībele, kas ne vienmēr atspoguļota Ruiģa vārdnīcas atsauces, un nesaglabājusies vācu-lietuviešu vārdnīca, kuras šķirklī vai to daļas atrodamas tikai *RLde-lt* un *B*, bet citās pētītajās rokraksta vārdnīcās to nav.

Pētot Milkus vārdnīcas saistību ar *B*, tika izvēlēta šīs vārdnīcas lietuviešu-vācu daļu. Tas parāda, kāds Milkus vārdnīcas materiāls nāk no nesaglabājušās *B* lietuviešu-vācu daļas. Atmetot galvenā avota — *RLlt-de* — slāni, identificēts cits, kas atšķir *MWlt-de* no Ruiģa vārdnīcas. Tomēr, lai spriestu par *MWlt-de* oriģinalitāti, nepietiek to salīdzināt tikai ar *RLlt-de*. Daudzi no jaunajiem vārdnīcas šķirklīem vai to elementiem — papildu lemma vai tās forma, papildu ekvivalents un it īpaši ilustratīvie piemēri — saistāma ar nesaglabājušos *B* daļu. Var redzēt arī to, ka puķu un sēņu nosaukumi nav sākotnējais *MWlt-de* slānis un lielākoties tie ir ņemti no zudušās *B* daļas, no kuriem dažiem nav atrasti piemēroti lietuviešu ekvivalenti, jo *B* tie bija iekļauti tematiskos sarakstos, turklāt daļēji arī bez ekvivalentiem. Analīze arī parādīja, ka zudusi *B* lietuviešu-vācu daļa atšķiras no saglabātās daļas: ievērojama Milkus lietuviešu vārdu daļa, kas ņemta no *B* lietuviešu-vācu daļas, nav atrodama saglabātajā *B* vācu-lietuviešu daļā.

SUMMARY

Traces of Manuscript Dictionaries in the Printed Dictionaries of Lithuania Minor

Vilma ZUBAITIENĒ, Lina PLAUŠINAITYTĒ

The research effort focuses on tracing the fragments of older manuscript dictionaries in printed works of lexicography of the eighteenth century published in so-called Prussian Lithuania. Attention is placed on two bilingual dictionaries: “Littauisch=Deutsches und

Deutsch=Littauisches Lexicon" (1747) by Philipp Ruhig and "Littauisch=Deutsches und Deutsch=Littauisches Wörter-Buch" (1800) by Christian Gottlieb Mielcke. There are at least five dictionary manuscripts known as "Lexicon Lithuanicum" (*Lex*), "Clavis Germanico-Lithvana" (*C*), so-called Krause's (*Q*) and Richter's (*R*) dictionaries and Brodowski's dictionary (*B*) which have survived until now. In addition, it is possible to reconstruct some fragments of a manuscript dictionary *Q1* (Staatsarchiv Königsberg Msc. 84 4°) which was closely related to *Q* from secondary sources. The relevant manuscript dictionaries are interrelated as they go back to common sources.

In the dictionary foreword, Ruhig mentions a manuscript dictionary by Ernst Dicelius, which has not survived and therefore cannot be characterized any further, as well as some other handwritten word lists in his possession. However, no further details on their character or authorship are presented.

Mielcke highlights, in the foreword to his dictionary, that he relied heavily on the manuscript dictionary by Brodowski which, being very extensive, served him mainly as a source for phraseological units, especially proverbs. He also criticizes two other handwritten dictionaries and complains about their scarcity and poor quality.

All of the surviving manuscript dictionaries had only the German-Lithuanian direction. Therefore, the analysis focuses on the German-Lithuanian part of Ruhig's dictionary and its relation to manuscript dictionaries *Lex*, *C*, *Q*, *R* as well as to the reconstructed *Q1*. For this reason, it was necessary to identify and separate out the main lexical layer of Ruhig's dictionary which originates from Ehrenreich Weismann's "Lexicon bipartitum" (the source for the German lemmas) and the Lithuanian translation of the Bible (1735) (the source for the Lithuanian equivalents). The remaining lexical material was compared with the manuscript dictionaries. It has emerged that it bears a great resemblance to the dictionaries of the *Q*-family (*Q*, *Q1* and *R*), whereas *Q1* seems to be closest to Ruhig. Due to its fragmentary survival, however, there is not sufficient evidence to make a final, definitive conclusion.

Another source of Ruhig's Lexicon must have been a manuscript dictionary which is no longer extant. It most probably contained bilingual dictionary articles and some phraseological material. The footprints of this dictionary can also be traced in *B*. As the comparative analysis of Ruhig and Brodowski shows, Ruhig could not have directly excerpted Brodowski's dictionary. It rather seems that the shared parts in both dictionaries derive from their mutual sources: from the Lithuanian translation of the Bible (1735) which is not always specified in Ruhig's Lexicon, on the one hand, and from this lost manuscript dictionary, on the other.

The research on Mielcke's dictionary focuses on its Lithuanian-German part and sheds some light on the traces of the extinct Lithuanian-German part of Brodowski's dictionary in Mielcke's dictionary. The analysis focuses on the lexical material in Mielcke which persists after the main layer coming from its principal source — Ruhig's Lexicon — has been detected and separated out. It is clear that the major part of this remaining lexical layer in Mielcke (additional lemmas, equivalents and especially usage examples and proverbs) is linked to Brodowski's Lithuanian-German dictionary. Moreover, the Lithuanian names of flowers and mushrooms in Mielcke all stem from thematic nomenclatures in Brodowski's dictionary and lack German equivalents exactly in those cases which have no equivalents in Brodowski. A supplementary outcome of this part of the research was the suspicion that both parts of Brodowski were not as similar as it was believed before: the majority of the Lithuanian words, which were identified as having come from Brodowski's Lithuanian-German part, were not found in *B*'s extant German-Lithuanian part.

HRONIKA — CHRONICLE

Seminārs *Latviešu raksti un raksti Latvijā 16.–19. gadsimtā – pētniecības aktualitātes un problēmas 2020. gada 17. janvārī*

2020. gada 17. janvārī Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātē notika desmitais starptautiskais seminārs „Latviešu raksti un raksti Latvijā 16.–19. gadsimtā — pētniecības aktualitātes un problēmas“. Starpdisciplinārajā seminārā piedalījās pētnieki, kas stāstīja par saviem jaunākajiem atradumiem un pētījumiem. Šoreiz seminārā tika nolasīti divpadsmit referāti. Semināra pirmajā un otrajā daļā referāti bija veltīti lielākoties 16. un 17. gadsimta latviešu un arī lietuviešu rakstu problemātikai. Trešajā daļā runātāju uzmanības centrā bija 18. un 19. gadsimta rakstu avoti un to autori.

Semināra darbu atklāja **Anta Trumpa** (LU Latviešu valodas institūts) ar referātu „Lituānisms *ģērbt* latviešu valodas senajos tekstos un tā nozīmes pārmaiņa“. Referente raksturoja aizguvuma *ģērbt* un tā atvasinājumu lietojumu latviešu 17. gadsimta tekstos, mēģinot noteikt, kuras šo vārdu nozīmes ir senākas, kuras ir attīstījušās vēlāk, kāds ir bijis aizguvuma izplatības ceļš.

Vārds *ģērbt* un tā atvasinājumi latviešu rakstu valodā sākti lietot 17. gadsimta trīsdesmitajos gados līdz ar Zemgales mācītāja Georga Manceļa darbiem. Agrīnajos latviskajos kristīgo tekstu tulkojumos, kuru autori ir Rīgā un Vidzemē dzimuši un strādājuši mācītāji, atbilstošajā vietā ir sastopams vārds *aptērt*. Acīmredzot Rīgā un Vidzemē atšķirībā no Zemgales vārds *ģērbt* līdz G. Manceļa tekstiem nav bijis pazīstams. Palielinoties G. Manceļa ietekmei latviešu rakstu valodā, strauji izplatījies arī vārda *ģērbt* un tā atvasinājumu lietojums. Salīdzinoši lielais atvasinājumu skaits acīmredzot liecina par to, ka vārds *ģērbt* varētu būt latviešu valodā (tās zemgaliskajās izloksnēs) ieviesies jau kādu laiku pirms 17. gadsimta.

17. gadsimta tekstos *ģērbt* un tā atvasinājumi ir fiksēti ar četrām nozīmēm — 1. ‘veidot, iekārtot; kopt’, 2. ‘ģērbt; apgādāt ar apģērbu’, 3. ‘izrotāt, padarīt skaistu’, 4. ‘sist, kult’ —, no kurām pirmās trīs daļēji sakrīt ar lietuviešu valodas vārda *geŗbti* vārdnīcā sniegtajām nozīmēm, kas stiprina viedokli par vārda *ģērbt* lietuvisko cilmi.

Gandrīz visas nozīmes 17. gadsimta tekstos ir fiksētas vienlaicīgi, tieša, to lietošanas ilgums ir atšķirīgs: nozīme ‘veidot, kopt’ atrodama tikai 17. gadsimtā, nozīme ‘izrotāt’ ir bijusi pazīstama līdz 20. gadsimta sākumam, tomēr mūsdienās vārdu šādā nozīmē vairs nelieto, savukārt nozīme ‘tērt’ ir dominējošā nozīme līdz pat mūsdienām.

16. un 17. gadsimta pirmsmanceļa laika latviešu tekstu gramatikas problemātikai bija veltīts **Pētera Vanaga** (Latvijas Universitāte, Stokholmas Universitāte) referāts „Divdabji agrinā perioda latviešu rakstos“. Tajā galvenā uzmanība tika pievērsta tagadnes divdabju formām un lietojumam. Tekstos sastopami trīs divdabju tipi: 1) ar *-nt-* (*gullite, redtczite, ftaygayote*), 2) ar *-dam-* (*czeelyos mefdams ieb fhawedams, βatczydamma, apmādidam*), 3) ar *-m-* (*teitczams, czirdames, gullammims*). Divdabji ar *-nt-* lietoti gan ar galotni (*ftawote, redtczite* — luterāņu tekstos), gan bezgalotnes formā (*broukot, ce'βot, gullyt* — Elgera dziesmu grāmatā). Šie divdabji ļoti reti lietoti atributīvi, bet bieži — puspredikatīvi un adverbiāli. Divdabjiem ar *-dam-* fiksētas tikai vsk. un dsk. abu dzimšu nominatīva formas (*pefkredams, βatczydamma, apmhe-didamme* — visos avotos), kā arī bezgalotnes formas (*yffoukdam, krattidam* — tikai Elgera dziesmu grāmatā). Tie sastopami vienīgi puspredikatīvā lietojumā. Divdabjiem ar *-m-* arī ir gan lokāmas (*nakams, βataifama, plauyamman, roudamims*), gan nelokāmas formas (*darram, laffam, browczam*). Tās fiksētas gandrīz visos avotos. Lokāmās formas lietotas atributīvā, puspredikatīvā un predikatīvā funkcijā, bet nelokāmās formas — puspredikatīvā funkcijā aiz verbiem *dot, gribēt, klausīt, redzēt*. Avotu dotumu analīze rāda, ka visiem tagadnes divdabjiem var būt aktīva nozīme; vairāki divdabji lietojami sinonīmiski; luterāņu avotu, kā arī Elgera dziesmu grāmatas (1621) divdabju lietojums lielā mērā var atspoguļot sava laika runātās valodas īpatnības, bet katoļu katehismā (1585) jūtams tulkotāja starpvalodas iespaids.

Lietuviešu valodniece **Ernesta Kazakēnaite** (*Ernesta Kazakēnaitē*, Viļņas Universitāte) savā referātā „Georga Manceļa Zīraka gudrības grāmatu (1631, 1643 un 1671) struktūriskās atšķirības“ prezentēja jaunatrasto G. Manceļa Zīraka gudrības grāmatas trešo izdevumu un tā strukturālās atšķirības (maiņas numerācijā, izlaidumus un pielikumus), salīdzinot ar agrākajiem izdevumiem. Redzams, ka visi trīs izdevumi atšķiras. Salīdzinot Sir2 ar Sir1 un Sir3 ar Sir2, divreiz vairāk (attiecībā 44 un 20) struktūrisku atšķirību ir Sir3, pie kura redakcijas strādājis vairs nevis G. Mancelis pats, bet citi garīdznieki. Tajā visvairāk ir pielikumu (45: no tiem 22 doti iekavās, bet 13 iesaistīti tekstā), daudz mazāk izlaidumu (6) un vērojamas trīs maiņas pantu numurēšanā. Zīraka gudrības grāmata līdz šim nav daudz pētīta, līdz ar to nav noskaidrots grāmatas tulkojuma avots. Pēc salīdzināšanas ar citvalodu avotiem kļūst skaidrs, ka pamats tomēr bijis kāds Lutera teksts. Taču tas nav ticis tulkots pilnīgi burtiski, kaut arī citvalodu avotu ietekme nav apšaubāma.

Annas Frīdenbergas (LU Latviešu valodas institūts) referātā „*Ēdens?* un *dzērens?* Georga Manceļa tekstos“ tika aplūkota atvasinājumu grupa ar izskaņu *-ens* G. Manceļa darbos. Mūsdienu latviešu valodā samērā bieži

lietots piedēklis *-ien-* izskaņā *-iens*, ar kuru darina deverbālus substantīvus (piemēram, darbību un priekšmetu nosaukumus), savukārt G. Mancelim *-ien-* vietā ir piedēklis *-en-* vai *-en-*, arī *-ēn-*. Visbiežāk lietoti atvasinājumi *dzērens* 'dzēriens', *ēdens* 'ēdiens', bet sastopami arī vārdi *kūlens* 'kūliens', *metens* 'metiens', *kodens* 'kodiens' u. c. Izskaņas *-iens* rašanās ir neskaidra. Tomēr maz ticams, ka šo izskaņu varētu skaidrot kā kļūdu. Pirmkārt, Mancelis atšķirībā no agrākiem rakstiem pareizi izšķir patskaņus, šķir divskani *ie* no patskaņa *e*. Otrkārt, piedēklis *-en-* *-ien-* vietā sastopams arī citiem seno tekstu autoriem. Drīzāk piedēkļa *-en-* lietojumu var uzskatīt par raksturīgu iezīmi izloksnēs un runātā valodā. Senajos tekstos sastopamas arī substantīvu celmu lietojuma variācijas, kas Manceļa tekstiem ir tipiski. Turklāt locījumos var tikt paralēli lietotas dažādu celmu formas (piemēram, *ēdenā*, bet *vakar=ēdenī*), tāpēc ne vienmēr ir iespējams noteikt substantīva celmu. Bieži lietotas arī bezgalotnes formas (it īpaši akuzatīvā). Nominatīvā, domājams, ir formas *ēdens*, *dzērens*, par ko liecina minējums vārdnīcā, kā arī tekstos konsekventi lietotie vīriešu dzimtes apzīmētāji. Citos locījumos (ģen., akuz., lok.) ir vērojams dažādu celmu (*ījo-*celma, līdzskaņu celma, *o-*celma) formu paralēls lietojums. Vairums vārdlietojumu locījumos ir akuzatīvā (ablatīvā), kas lielākoties ir bezgalotnes forma *ēden*, *dzēren*, turklāt šis locījums lietots arī aiz tādiem prievārdiem, kur mūsdienās būtu ģenitīvs (*pēc to vakar=ēden*). Galotnes un bezgalotnes formas svārstības attēlojums rakstos varēja atspoguļot tā laika izlokšņu īstenības ainu.

Poļu valodniece **Jolanta Višņoha** (*Jolanta Wiśniach*, Varšava) referātā „*i-*celma verbu paliekas latviešu 16. un 17. gadsimta avotos“ analizēja agrīnajos rakstos un vēl Kurzemes izloksnēs sastopamās šīs arhaiskās konjugācijas atliekas. Tās parādās gan reliģiskajos tekstos, gan pirmajos latviešu valodas gramatiskajos darbos. Ņemot vērā faktu, ka latviešu rakstu valodas agrīnajos pieminekļos līdzskaņu mīkstinājums bieži nav apzīmēts, pētījums balstās galvenokārt īstenības izteiksmes tagadnes daudzskaitļa un divdabju formās, kuras ir vieglāk interpretējamās. No darbības vārdu daudzskaitļa *i-*celma formām tekstos visplašāk izmantota ir darbības vārda *būt* 1. pers. forma *ešsim*, kas parādās blakus biežākajai formai *ešsam*. Forma *ešsim* lietota Rēhehūzena (1644), Bihnera (ap 1667–1677), Langija (1685) un Ādolfija (1685) gramatikās, bet nevienu reizi tā nav atrodama Dreseļa gramatikā (1685), kur šajā pozīcijā visos gadījumos izmantota galotne *-am*. Kurzemē strādājušo Bihnera un Langija gramatiskajos materiālos pagādās arī pa kādai dsk. 2. pers. formai *ešsit*, kā arī dažu citu darbības vārdu, piemēram, *mīlēt*, *redzēt* un *ticēt*, formas. *i-*celmu atliekas atrodamas arī 17. gadsimta reliģiskajos darbos. Salīdzinot gramatisko materiālu no 28 perikopēm, kas ir kopīgas 16. un 17. gadsimta reliģiskajiem izdevumiem, t. i. — *Euangelia vnd Episteln* (EvEp, 1587),

G. Manceļa *Lettisch Vade mecum* (1631; 1643–1644) un *Lang=gewünschte Lettische Postill* (1654), H. Ādolfija *Vermehtes Lettisches Hand=buch* (VLH, 1685) un E. Glika Bībeles tulkojumā (GB, 1685–1689), redzams, ka *i*-celmu formas sastopamas tikai Ādolfija un Glika darbos. Agrāk minēto iemeslu dēļ EvEp formu analīze ir apgrūtināta. Te verba *būt* dsk. 1. pers. formām ir galotne *-em(e)*. *i*-celmiem raksturīgas galotnes nevienu reizi nav konstatētas aplūkotojās Manceļa darbos, kur dsk. 1. pers. galotne visos gadījumos ir *-am*. Turpretim *i*-celma formas bieži parādās VLH un GB ietvertajās perikopēs — attiecīgi 47 un 51 reizi, bet lielākā daļa no tām ir verba *būt* dsk. 1. pers. formas *ešsim*. Analīze parāda, ka abu autoru tekstos *ešsim* formas tikai 27 % gadījumu lietotas tajās pašās pozīcijās. Pārējos gadījumos Gliks izvēlējis citu variantu — citu darbības vārdu vai tā formu, vai arī galotni *-am*. Pētījuma rezultāti ir vēl viens pierādījums tēzei, ka Gliks, pārņemot gandrīz visas Kristofora Fīrekera tulkotās perikopes, tās nekopēja, bet izmantoja, veicot zināmas korekcijas un izmaiņas.

Lietuviešu valodas institūta pētnieks **Mindaugs Šinkūns** (*Mindaugas Šinkūnas*) nolasīja referātu „16.–19. gadsimta Mazās Lietuvas ortogrāfijas vēsture: līdzskaņu dubultojums“. Līdzskaņu dubultojums ir raksturīgs latviešu un lietuviešu rakstiem, kurus ietekmējusi vācu ortogrāfija, — Mazās Lietuvas un latviešu luteriskās tradīcijas rakstiem, savukārt poļu rakstības ietekmē tas nav izplatījies bijušās Lielās Lietuvas un Latvijas katoļu daļas rakstos. Priekšlasījumā tika pārskatīta šīs pareizrakstības iezīmes izplatība no senākajiem 16. gadsimta lietuviešu tekstiem līdz aptuveni 19. gadsimta vidum. Pētījumam izmantoti 208 avoti, kuru hronoloģiskās robežas — no 1547. līdz 1869. gadam. Milzīgā materiāla (3,3 milj. vārdlietojumu) apstrādei izmantoti speciāli pētnieka un viņa kolēģu izveidoti algoritmi. Apstrādātie dati rāda šādu vispārēju attīstības tendenci — 16. gadsimtā līdzskaņu dubultojums ir maz izmantots, kopš 17. gadsimta vidus tas palielinājās, apmēram 1770. gadā samazinājās, vēlāk atkal pieauga, bet kopš 19. gadsimta vidus izzuda pavisam. Izzušanu noteica 19. gadsimta vidus nozīmīgākā Mazās Lietuvas valodnieka un valodas kopēja Frīdriha Kuršaiša nostāja. 1841. gadā viņš sāka mācīt Kēnigsbergas Universitātes Lietuviešu valodas seminārā, taču idejas par atteikšanos no dubultniekiem viņam varēja rasties jau agrāk (no 1836. līdz 1840. gadam), kad viņš bija klausītājs tajā pašā seminārā, ko vadīja Ludviks Rēza. Kuršaitis varēja izplatīt savas idejas, rediģējot laikrakstu „Karaliaučiaus keleivis“ un izdodot reliģisko literatūru. Viņa idejas pieņēma un atbalstīja lielākā daļa rakstnieku.

1638. gada zviedru arklu revīzijas protokola un citu avotu materiāliem referātā „Latviešu personvārdi ar izskaņām *-in(g)*, *-it* un *-ull* 17. un

18. gadsimta avotos“ pievērsās **Renāte Siliņa-Pinķe** (LU Latviešu valodas institūts). No protokolos fiksētajām 825 latviešu personvārdu formām ar *-it* un *-ull* variantiem beidzas 16: 13 personu desmit vārdi beidzas ar *-it(t)*, *-its*, *-itz* un 12 personu seši vārdi beidzas ar *-ull* vai *-uls*. Vārdi ar *-ull* revīzijas materiālā ir *Andull* (5), *Jackull* (1), *Janull* (1), *Mattuls* (1), *Michuls* (1) un *Mickull* (3). Savukārt Manceļa vārdnīcā *Lettus* kā vienīgais personvārds ar piedēkli *-ul-* ir *Bertulis*. 1638. gada revīzijā tas pierakstīts vāciskajā formā *Bertel*. Stendera vārdnīcā *Lettisches Lexikon* (1789) vārdu ir vairāk: *Auduļe*, *Bahrbole* un *Behrtuls*, *Induls*, *Pahwuls* un *Šahmuls*. Desmit vārdu formas, kas beidzas ar *-it(t)*, *-its* un *-itz*, ir saistāmas ar sešiem personvārdiem, proti, *Brencis*, *Ansis*, *Jānis*, *Josts*, *Juris* un *Lauris*. Septiņas no 13 personām ir bērni vecumā līdz septiņiem gadiem. Vārdnīcās šādu atvasinātu vārdu nav. Tas liek domāt, ka piedēklis *-it-*, iespējams, izmantots tikai deminutīva funkcijā.

Par „*Stārķi* (vācu *Storch*) latviešu valodas leksikogrāfiskajos avotos“ runāja **Ilga Jansone** (LU Latviešu valodas institūts). Viņa sniedza ieskatu 17.–19. gadsimta latviešu vārdnīcās, kā arī K. Mīlenbaha un J. Endzelīna „Latviešu valodas vārdnīcā“ un tās papildinājumos iekļautajos stārķa nosaukumos. Aplūkotojās vēsturiskajās vārdnīcās atrodami 15 nosaukumi ar fonētiskiem un morfoloģiskiem variantiem. Jau G. Manceļa *Phraseologia Lettica* fiksēti nosaukumi *žuguris* un *žuburis*, kas parādās arī lielākajā daļā vēlāko vārdnīcu. Mūsdienu kopvalodā izplatītais nosaukums *stārķis* (aizgūvums no vlv. *stork*) ar tā variantiem leksikogrāfiskajos avotos parādās 17. gadsimta otrajā pusē — K. Fīrekera vārdnīcā, vienā norakstā *stohrks*, bet otrā — *stahrks*. 17. gadsimta beigās tas līdzās citiem nosaukumiem atrodams E. Glika Bībeles tulkojumā. Bez tam vārdnīcās konstatēti stārķa nosaukumi, kas sakrīt ar citu putnu nosaukumiem, piemēram, *kokadzērve*, *gārnis*, *dzēse*. Dažos stārķa nosaukumos ir iekļautas putnam raksturīgas pazīmes, piemēram, *klabata*, *melnsprāklis*. Nosaukumos *svētelis* un *svētputns* (*svēts putns*) atklājas saistība ar mitoloģiskiem priekšstatiem. Nosaukumi ar *žigur-* un *žīgur-* varētu būt J. Langes nepareizi interpretēta forma no *žugur-*, jo nevienā citā avotā nav izdevies konstatēt, ka stārķi sauktu par žiguru, kas ir Latvijas ziemeļaustrumos lietots zvirbuļa nosaukums. Arī J. Langija vārdnīcā fiksētais stārķa nosaukums *sandars* varētu būt kļūda. Vēl 17.–19. gadsimta vārdnīcās minēti nosaukumi *bugure*, *dzēstrs* un *žugdre*. K. Mīlenbaha un J. Endzelīna „Latviešu valodas vārdnīcā“ un tās papildinājumos iekļauti gandrīz visi 17.–19. vārdnīcās minētie stārķa apzīmējumi, atsevišķos šķirkļos izdalot vairākus fonētiskos un morfoloģiskos variantus. Tāpat reģistrēti vairāki okazonāli vai reti sastopami nosaukumi, piemēram, *cikoniņš*, *krulla*, *parkšķis*, *stērga*, *stikāns*, *viesturs*. Stārķa nosaukumu daudzveidība līdz ar ornitoloģijas dotumiem norāda uz

putna (īpaši baltā stārķa) samērā nesenu ligzdošanu Latvijas teritorijā. Šo hipotēzi apstiprina arī fakts, ka stārķa nosaukumi lielākoties neveido izteiktus dialektālus areālus.

Māra Grudule (Latvijas Universitāte) savā priekšlasījumā „Gothards Frīdrihs Stenders un mūzika“ aplūkoja tos G. F. Stendera tekstus latviešu valodā, kas paredzēti dziedāšanai — pirmkārt, ziņģes un tām komponētās melodijas, otrkārt, Karla Heinriha Grauna kantātes *Der Tod Jesu* (*Jēzus nāve*, 1755) tulkojums un, treškārt, Stendera latviskotās Elīzes fon der Rekes garīgās dziesmas, kas oriģinālā ir paredzētas solo dziedāšanai ar komponista Johana Gotlība Naumana melodijām. Priekšlasījumā tika risināts jautājums par G. F. Stendera tulkoto muzikālo sacerējumu adresātu, kā arī par dziesmas un dziedāšanas lomu tautas apgaismības kultūrā.

Skaidrīte Kalvāne (Māsa Klāra PIJ, Laterāna Pontifikālās universitātes filiāle Rīgas Augstākais reliģijas zinātņu institūts) iepazīstināja ar latgaliskajiem ierakstiem 18.–19. gadsimta Katoļu baznīcas dokumentu grāmatās. Lielākais Latgales baznīcu arhīvu pētnieks ir bijis vēsturnieks Boļeslavs Brežgo, viņa darbos minētie fakti kļuvuši hrestomātiski un kalpo par bāzi fiksēto liecību satura tuvākam aplūkojumam. Onīmu pētniekiem saistoši ir 1761. gada baznīcu vizitāciju materiāli, kas izdoti poļu vēsturnieka Staņislava Litaka redakcijā. Referātā lielāka uzmanība tika pievērsta 1742. gadā sāktajām Varakļānu baznīcas kristību metrikām, kur personu reģistrāciju veikuši jezuītu misijas priesteri. Viņu vidū arī Latgales kultūrvēsturē plašāk zināmais Jans (Juoņs) Lukaševičs (1699–1779). Jaundzimušo un viņu piederīgo uzskaitē latīņu valodā vietu nosaukumi un personu vārdi labi rāda to latgaliskās formas. Līdzīgi ir Dricānu draudzes 1823. un 1837. gada *Status animarum* grāmatās, kur latgaliski bieži rakstīti arī personas statusa apzīmējumi: *kolps*, *dals*, *meyta* (arī *meita*), *brols* u. c. Plašu latgalisko kolorītu atklāj pirmslauību saukšanu grāmatas. Piemēram, pārsteidz Feimaņu draudzes 1827. gadā sāktā reģistrācijas grāmata, kurā dekāns Juzefs (Jāzeps) Kerkillo (Kirkillo) gandrīz visus ierakstus veic latgaliski. Arī Feimaņu Vissv. Jēzus un Marijas siržu brālības sarakstos (1824 – 19. gs. 60. gadi) vārdi, uzvārdi un vietu nosaukumi atveidoti pēc vietējās izrunas. Minētie dokumenti noteikti nav vienīgie, kuros ir fragmentāri ieraksti latgaliešu valodā. Arī mūsdienās tādus var uziet — gan ne baznīcu, bet privātpersonu īpašumā.

Mazās Lietuvas problemātikai bija veltīts **Vilmas Zubaitienes** (*Vilma Zubaitienė*, Viļņas Universitāte) priekšlasījums „Mazās Lietuvas leksika 19. gadsimta Lielās Lietuvas rokraksta vārdnīcās“. Ziņojuma mērķis bija aplūkot līdzšinējos pētījumus par Mazās Lietuvas leksikas izplatību 19. gadsimta rokraksta vārdnīcās, noteikt Mazās Lietuvas vārdu krājuma apjomu Dionīza

Poškas rokraksta vārdnīcā (ap 1825), kā arī šīs vārdnīcas saistību ar Kristijona Gotlība Milkus lietuviešu-vācu un vācu-lietuviešu vārdnīcu (1800). Zināms, ka 19. gadsimta Lielās Lietuvas vārdnīcu pētnieki izmantojuši Mazās Lietuvas vārdnīcas, lielākoties K. G. Milkus vārdnīcu un G. H. F. Neselmana vācu-lietuviešu vārdnīcu (1851), taču nav veikta tekstoloģiskā analīze, tāpēc ir grūti noteikt izmantošanas apjomu. D. Poškas vārdnīcā daļai leksikas ir pievienota atsauce *w Prus(ach)* vai norādīts avots (*mielcke, Słownik Niemiecko Litewski P. mielcke*). Šādu atsauču ir ap 200. Mazās Lietuvas leksēmas pievienotas pie žemaitiskām formām vai tādām, kas ņemtas no Konstantīna Sirvīda *Dictionarium trium linguarum* (1677, 1715), lai parādītu dažādas vārdu fonētiskās iezīmes, atšķirības celmos, vārddarināšanā un dažreiz arī pareizrakstībā. Ir dažas vietas, kas liek domāt, ka materiāls ņemts arī no sarunvalodas vai citiem avotiem. Noskaidrots, ka uz Mazās Lietuvas vārdnīcām balstījies Simons Daukants, rakstīdams savu poļu-lietuviešu vārdnīcu (ap 1850–1856), un Laurīns Ivinskis, sastādīdams savu poļu-lietuviešu vārdnīcu (pēc 1861), taču datu par pārņemto leksiku un tās raksturu ir nedaudz.

Lidijas Leikumas (Latvijas Universitāte) referāts bija vēlīts pirmo latgaliešu gramatiku apskatam, tuvāk pievērsties plašākajai no tām — 1817. gada rokrakstam ar nosaukumu *Sposoby Pisania y Mówienia Lotewskim Językiem Według Prawideł Gramatycznych Pokróctce zebrane Ku wygodzie potrzebujących Umenia tego Języka w Roku 1817*. Manuskripta nosaukums un saturs rāda, ka gramatika ir mācību līdzeklis Vitebskas guberņas latviešu valodas apguvei. Glabājusies Varņu (Žemaitijas) garīgā semināra bibliotēkā. Manuskripta autors nav zināms. Šai gramatikai ir nepārprotams sakars ar pārējām 19. gadsimta sākuma latgaliešu gramatikām: 1810. gada manuskriptu, kas ir šaurāka apjoma un ar nelieliem grozījumiem publicēts divreiz — 1817. un 1853. gadā. Svarīgas ir 1817. gada manuskripta piezīmes *Sposoby Pisania y Mówienia* par rakstību (*O Pisowni Lotewskiej*), kādu nav nevienā no pārējām trim. Anonīmais autors sniedz arī skaidrojumu par latgaliešu (resp. latviešu) valodas līdzskaņu cietu un mīkstu izrunu, rādot svarīgākos skaņu pārus: *c, ć, d, d', ł, l, n,ń, s, s', t, t'*; atgādina, ka *z* ir trejāds: *z, ź, ż*. Brīdina, ka izruna var nesakrist ar rakstību, tā runājot *Kraukleyc*, bet jāraksta *Kraukleyts* u. tml. Rāda vokālisma pārskaņu saknes zilbēs: *Dorbs — Darbieńs*. Plašs materiāls dots par vārdšķirām, lokāmo vārdu gramatiskajām formām. Dzimtes apskatā minēti arī kopdzimtes vārdi. Konstrukcijas ar *iksz, ikszan* lokatīvā atzītas par Infantijas latviešu runai neraksturīgām. Konjugācijā rādītas dialektālās atšķirības, piemēram: *Gaydu — Gaidieiu — Gaydief', Gaydieti // Gaydieyt', Gaydieyti // Gaydiat', Gaydiati*. Kļūdas ir verba formu klasifikācijā, arī divdabju dalījumā un raksturojumā, tomēr bagātā satura dēļ manuskripts būtu pelnījis izdošanu.

Seminārā dienas gaitā piedalījās vairāk nekā divdesmit runātāju un klausītāju, ieskaitot profesoru Trevoru G. Fennelu (*Trevor G. Fennell*). Šis, jau desmitais, rakstu un to valodas vēsturei veltītais seminārs apliecināja, ka šajos gados interese par tematiku nav zudusi, bet pat pieaugusi. Ne viens vien no dalībniekiem ir bijis klāt visos vai gandrīz visos līdzšinējos semināros. Klātesošie ļoti pozitīvi novērtēja šo regulāro iespēju tikties un apmainīties domām, kā arī šķīrās ar cerību uz jaunu satikšanos nākamajā gadā. Tomēr dzīve un pandēmija ir ieviesusi korekcijas mūsu plānos. 2021. gada seminārs visdrīzāk notiks neklātienē, taču cerēsim, ka tas pētņiekus vēl vairāk satuvinās.

Pēteris Vanags
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, LV-1050 Rīga, Latvija
pvvanags@latnet.lv

IZDOŠANAS PRINCIPI

1. Izdevuma tematika

Baltu filoloģija (BF) publicē pētnieciskus darbus visās baltu valodniecības jomās. Tiek pieņemti arī raksti par citu tematiku, kas var interesēt baltistus. Gaidīti tiek arī pārskata raksti, kas aplūko pētniecības stāvokli noteiktās baltistikas nozarēs, recenzijas, apskati.

2. Vērtēšana

Visus rakstus, kas iesniegti publicēšanai, izvērtē anonīmi, un tiem jābūt sagatavotiem tā, lai autora identitāte nav atklāta ne tekstā, ne bibliogrāfiskajās norādēs. Manuskriptu lasa vismaz divi vērtētāji, kas iesaka to pieņemt vai noraidīt, savu lēmumu pamatojot.

3. Valoda

BF publicē rakstus latviešu, lietuviešu, angļu un vācu valodā. Autoriem, kuriem raksta valoda nav dzimtā, jā rūpējas, lai viņu manuskripti valodas ziņā būtu sakārtoti jau pirms to iesniegšanas. Pētnieciskajiem rakstiem jāpievieno kopsavilkums angļu valodā (līdz 250 vārdiem), kas atspoguļo satura būtību.

4. Manuskripta forma

Autori ir aicināti iesūtīt redakcijai manuskriptu elektroniski *Word* un *Pdf* formātā, izmantojot *Palemonas* šriftu. Titullapā jānorāda raksta nosaukums, autora pilns vārds un akadēmiskā piederība. Manuskripti ir jāraksta ar divu intervālu lielu atstarpi. Pēc iespējas jāvairās no norādēm parindēs. Tabulas, diagrammas un kartes iesūtāmas atsevišķos failos, tās numurējot un nosaucot. Pielikumi pievienojami manuskripta beigās. Atsaucēm uz pielikumiem jābūt tekstā, norādot to vēlamu izvietojumu. Valodu piemēri rakstāmi kursīviem burtiem, nepieciešamais tulkojums vai skaidrojums — vienpēdiņās (starp apvērstiem komatiem).

5. Atsauces

Atsaucēs tekstā minams autora/redaktora uzvārds, izdošanas gads un vajadzīgās lappuses numurs, piemēram, (Rudzīte 1964: 15). Ja ir atsauces uz vairāk nekā vienu tā paša autora publikāciju vienā gadā, aiz gada skaitļa jāpievieno burti *a*, *b* utt. Iekavās jābūt vai nu pilnai atsaucēi, vai, ņemot vērā kontekstu, tikai gadam un lappusei. Literatūras sarakstā norādāmi tie darbi, uz kuriem autors ir atsaucies tekstā. Literatūras saraksts kārtojams

alfabētā pēc autoru/redaktoru uzvārdiem, norādot pilnu bibliogrāfisko informāciju. Piemēri:

Monogrāfija vai rakstu krājums:

Rudzīte, Marta. 1964. *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Stang, Christian S. 1966. *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*. Oslo, etc.: Universitetsforlaget.

Bergmane, Anna, Aina Blinkena. 1986. *Latviešu rakstības attīstība. Latviešu literārās valodas vēstures pētījumi*. Rīga: Zinātne.

Ambrazas, Vytautas (ed.). 1997. *Lithuanian Grammar*. Vilnius: Baltos lankos.

Blinkena, Aina (red.). 1997. *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklīm Rūdolffam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis.

Sējums sērijā:

Schmalstieg, William R. 2000. *The Historical Morphology of the Baltic Verb*. Washington: Institute for the Study of Man. (Journal of Indo-European Studies. Monograph No. 37)

Raksti žurnālos un rakstu krājumos:

Lagzdīņa, Sarmīte. 1998. Adverbien, Präpositionen oder Halbpräpositionen? *Linguistica Baltica* 7, 151–166.

Rudzīte, Marta. 1997. Izloksne vietvārdos. Aina Blinkena (red.). *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklīm Rūdolffam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 247–259.

PUBLICATION POLICY

1. Subject matter

Baltu filoloģija (BF) publishes research studies in all areas of Baltic linguistics. Papers on non-Baltic subjects of interest to Balticists may also be considered. Review articles (longer analytical essays or broad surveys of research in specific areas), book reviews and informative notes are also welcome.

2. Evaluation

All articles submitted for publication are reviewed anonymously and should be presented in such a way that the author's identity is not revealed either in the body of the manuscript nor in bibliographic references. Manuscripts are read by at least two evaluators, who recommend acceptance or rejection, giving specific reasons for their decision.

3. Language

BF publishes contributions in Latvian, Lithuanian, English and German. Authors whose language of contribution is non-native are encouraged to have their manuscript reviewed for language before submission. Each manuscript should be accompanied by an English abstract (max. 250 words), summarizing the conceptual content of the article.

4. Manuscript format

Contributors are requested to send the manuscript in *Word* and *PDF* versions using *Palemonas* font. The title page must contain the title and the author's name and affiliation. Manuscript texts should be double-spaced. Footnotes should be avoided unless absolutely necessary. Tables, diagrams and charts should appear in separate files at the end of the manuscript, numbered consecutively and titled. Reference must be made in the text and approximate position indicated. Language examples in the body of the text should be italicized and when necessary followed by the gloss, which is to be enclosed between single inverted commas.

5. References

References are cited in the text by giving the name of the author/editor, year of publication, and the page reference, e.g. (Rudzīte 1964: 15). If more than one article by the same author from the same year is quoted, *a*, *b*, etc. should follow the year. The context determines whether all of

the above information, or all minus the author's name, should be in parentheses. The reference section should include all works referred to in the text and these works only. They are to be listed in alphabetical order by author/editor, with complete bibliographical details. Examples:

Monograph or edited collection:

Rudzīte, Marta. 1964. *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Stang, Christian S. 1966. *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*. Oslo, etc.: Universitetsforlaget.

Bergmane, Anna, Aina Blinkena. 1986. *Latviešu rakstības attīstība. Latviešu literārās valodas vēstures pētījumi*. Rīga: Zinātne.

Ambrazas, Vytautas (ed.). 1997. *Lithuanian Grammar*. Vilnius: Baltos lankos.

Blinkena, Aina (red.). 1997. *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklim Rūdolfam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis.

Volume in a series:

Schmalstieg, William R. 2000. *The Historical Morphology of the Baltic Verb*. Washington: Institute for the Study of Man. (Journal of Indo-European Studies. Monograph No. 37)

Articles in journals and collections:

Lagzdiņa, Sarmīte. 1998. Adverbien, Präpositionen oder Halbpräpositionen? *Linguistica Baltica* 7, 151–166.

Rudzīte, Marta. 1997. Izloksne vietvārdos. Aina Blinkena (red.). *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklim Rūdolfam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 247–259.

BALTU FILOLOĢIJA
XXIX (2) 2020
Baltu valodniecības žurnāls
Redaktors Pēteris Vānags

LU Akadēmiskais apgāds
Tālr. 67034889
www.apgads.lu.lv

Iespiests SIA „Drukātava“